अथ छन्दोगसन्ध्यासूत्रम्

ॐ नमः सामवेदाय ।

प्रणिपत्य परात्मानं देहपातेर्मुहुर्मुहुः ।

छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं शब्दो ग्रन्थारम्भावद्योतकः । छन्दसि प्रणव इवार्षेयेषु ग्रन्थेष्वादावथशब्दः पठ्यते इति ह्युक्तं प्रातिशाख्ये कात्यायनेन । अथवा । अथशब्द आनन्तर्यार्थः श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति । उपनयनानन्तरं स्नानानन्तरं वेति तदर्थः । कृतोपनयनस्य सन्ध्यावन्दनेऽधिकारात् । स्नानमभिधाय,

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।"

इति कर्म्मप्रदीपे स्नानानन्तरं तदुपदेशाच्च ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् सन्ध्याहीनः कर्म्मणामनर्हः । यस्माच्च सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मण एव नोच्यते ।

"अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः" ।

इति ।

ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद"—इति। प्राणायामादिकं कुर्व्वन् आदित्यमभिध्यायन्नित्यर्थः। मञ्चाः क्रोशन्तीतिवदत्रादित्यशब्देनादित्यमण्डलमध्यवर्त्ती परमात्मा भण्यते। गायत्र्यर्थानुगमात्। स्थानेन स्थानिनोलक्षणाच्च। स्मरन्ति च।

"गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम्।
निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम्॥
एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः।
विना चोपासनां देवो न करोति हितं नृपु॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः"॥

इति।

"आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा ह्युपनित्स्वपि।
छान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैव च"॥

इति।

"आदित्यान्तर्गतं यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्।
हृदये सर्व्वजन्तूनां जीवभूतः स तिष्ठति"॥

इति चैवमादि बहुलम्। सेयं सन्ध्यैव देवता गायत्रीरूपेणापि प्रतिष्ठितेति स्मर्य्यते।

"सा सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता"।

इत्येवमादौ। तथा—

"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" ॥

इति च कर्म्मप्रदीपोक्तेः। अत एतस्मात् कारणात्। सन्ध्योपासनस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामित्येतत्। व्याख्यास्यामः विशेषेण कथयिष्यामः। अत्र च सन्ध्याशब्दस्तदुपासनकाले तावत् प्रयुज्यते।

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" ॥

इति।

"ह्रासवृद्धी तु सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता" ॥

इति चैवमादिस्मृतिषु। तथोपासनक्रियायाम्—

"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः" ॥

इति। "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा" इति चैवमादौ। एवमुपास्या देवताऽपि सन्ध्योच्यते। "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति श्रुतेः।

"सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ"।

इति स्मृतेश्च। तदेवं यद्यपि सन्ध्याशब्दो नानार्थः, तथाप्यत्रोपास्या देवतैव सन्ध्याशब्देन गृह्यते। कुतः? श्रुत्यनुगमात्। "यथेमां सन्ध्यां नोपास्ते" इत्याद्युपसंहारदर्शनात्। वक्ष्यमाणषड्विंशब्राह्मणेऽपि तथैवाभिधानाच्च। सा खल्वियं सन्ध्याशब्दवाच्या देवता ब्रह्मैव। अतएव तैत्तिरीयाः समामनन्ति। "उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्व्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते-

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
ह्रस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति ॥ २ ॥

उपविश्येत्युक्तं, कुत्र कथमुपवेशनं कर्त्तव्यम् ? तदभिधातुमाह,—

प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्धशिखो यज्ञोपवीती ॥ ३ ॥

प्रागग्रेष्वित्यादेरुपविश्य इति गतेन सम्बन्धः । बद्धा चासौ शिखा चेति बद्धशिखा । साऽस्यास्तीति बद्धशिखी । बद्धशिखइत्यनेनैव सिद्धे बद्धशिखीतिनित्ययोगे मत्वर्थीयप्रयोगः शिखाबन्धनस्यावश्यकत्वप्रज्ञापनार्थः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।
विशिखोव्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम्" ॥

इति । यज्ञोपवीती, "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति" इति गृह्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुमुपक्रमते—

तत ओंपूर्व्वा भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति

"न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ।"

इति । "ॐकारो भगवान् विष्णु" इत्यादिवद्वाच्यवाचकयोरभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डलान्तर्गतः परमेश्वरोऽहमस्मीति प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदबुद्ध्योपासीतेत्यर्थः । तदस्या देवतायाः कालभेदेन नामभेदः स्मर्यते । यथा—

"गायत्री नाम पूर्व्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्थिता ॥
प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यत ॥
सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता ।
जगतः प्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती" ॥

इति । सेयमेकैव देवता एकैव च गायत्री कालभेदेनोपाधिभेदेन च नामभेदेन निर्दिश्यते । उपासनन्तु तस्या अभिध्यानम् । पूर्व्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतेः । केचित्तु—

"वाच्य स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति" ॥

इति वचनादुपासनं प्रसादनमित्याहुः ॥ १ ॥

सुप्रक्षालितपाणिपादवदन उपविश्योपस्पृश्य ॥ २ ॥

पाणिपादवदनानां प्रक्षालनक्रमः पाठक्रमाद्बोध्यः । उपस्पृश्य गृह्यसूत्रोक्तक्रमेणाचम्य । तत्र विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

इति वर्त्तते एव। उच्यते। सत्यमोंपूर्व्वा इति वर्त्तते। सप्रणवा इत्यनुक्तो परतोऽप्योंपूर्व्वा इत्येव वर्त्तिष्यते। तथा च शिरसोऽन्ते प्रणवो न प्राप्नोति। अतस्तदुक्तम्। शिर इत्यत्र लिङ्गविपरिणामेन सप्रणवमित्यनुषञ्जनीयम्। शिरश्च सप्रणवमादावन्ते चेत्यर्थः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
महर्ज्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा॥
आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरितिशिरः।
प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः"॥

इति। यद्येवं सप्रणवं शिर इत्येवोच्यतां किमिति सप्रणवा गायत्री-त्युच्यते। नैष दोषः। यतस्तयासति ॐपूर्व्वाः सप्तव्याहृतयः इति सामानाधिकरण्येन निर्द्दिशादन्ते च सप्रणवं शिर इत्युपादानात् नास्त्येव गायत्र्याः सप्रणवत्वमित्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात्। सा माभूदिति सप्रणवा गायत्र्युक्तमित्यदोषः॥ ४॥

सोऽयं मन्त्रगणः,—

दशप्रणवसंयुक्तस्त्रिरभ्यस्तः पूरकाकुम्भकरेचकाख्यः प्राणायामः॥ ५॥

ऋजुरक्षरार्थः। शिरसोऽन्तेऽपि प्रणवप्रज्ञापनार्थं दशप्रणव-संयुक्त इत्याह। पूरकादिस्वरूपमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

"नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते।
कुम्भको निश्चलश्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः"॥

सप्त व्याहृतयः सप्रणवा गायत्र्यापोज्योतीरसोऽमृत-मिति शिरः ॥ ४ ॥

तत इति विशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति। वारिणा आत्मानं रचित्वा मोदकविन्दुभिः कुशैः शिरसो मार्ज्जनं कृत्वा प्राणायामं कुर्य्यात्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

"रक्षयेद्वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः।

शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः" ॥

इति। एतदनन्तरं हि तत्र प्राणायामोऽभिहितः। अथवा। अत्रादितः मार्ज्जनानभिधानात् प्राणायामात् परतस्तदभिधानाच्च छन्दोगपरिशिष्टे चैतद्विपर्य्ययेणाभिधानात् उभयथैकरूपस्यैव मार्ज्जनस्योपदेशाच्च छन्दोगपरिशिष्टानुसारेण प्राणायामात् पुरतो-वा मार्ज्जनं, एतद्ग्रन्थानुसारेण परतो वेति युक्तमुत्पश्यामः। द्वयोरेव स्वशाखत्वात्। शिष्टाचारस्य चोभयथोपलम्भात्। केचित् किल शिष्टाः प्राणायामात् पुरत एव, केचिच्च प्राणायामात् परत-एव मार्ज्जनं कुर्व्वतो दृश्यन्ते। अतएव माधवाचार्य्यप्रभृतिभिः प्राणायामात् परस्तादेव, सुबोधिनीकारादिभिश्च पुरस्तादेव तन्मार्ज्जनं लिखितम्। पुरस्तादुपरिष्टाच्चोभयत्र तु केनापि न लिखितम्।

सूत्रमिदानीं व्याख्यायते। प्रत्येकमोंपूर्व्वाः सप्त व्याहृतयः। सप्रणवा गायत्री। व्याहृतीनामादितः प्रणवोपदेशात् गायत्र्या-अप्यादितः प्रणवो बोद्धव्यः। अथैवं सप्रणवा इत्येतदवाच्यं ॐपूर्व्वा

"एता एता सहानेन तथैभिर्दशभि सह।
त्रिर्जपेदायतप्राण: प्राणायाम: स उच्यते"॥

इति। प्राणायाम: स उच्यते इत्यनेन नायं प्राणायामस्य कर्त्तव्यताविधि: किन्तु कोऽसौ प्राणायाम इत्यपेक्षायां स एव परिभाष्यते इत्युक्तम्। मनुनाऽप्येवमेवोक्तम्। याज्ञवल्क्य:,—

'स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्ज्जनं प्राणसंयम।
सूर्य्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्या: प्रत्यहं जप:॥
गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
दशप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम"॥

इति पूर्व्ववचनाभिहितं प्राणसंयममुत्तरवचनेन परिभाषितवान्। योगियाज्ञवल्क्य:—

"भूर्भुव: स्वर्महर्जन: तप. सत्यं तथैवच।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा तत्सवितु. परम्॥
ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिर: पश्चात् प्रयोजयेत्।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दित:"॥

इति। प्राणायाम. प्रकीर्त्तित इति पाठान्तरम्। सोऽयं प्राणायाम: परिभाषित:। विनियोगस्त्वस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यते। केचित्तु श्रयंत्रादाना विधिशेषतयैव प्रामाण्यात् तदर्थं कर्त्तव्यपदमत्राध्याहार्य्यम्। तथाच प्राणायाम: कर्त्तव्य इत्येकवचनसयोगात् एक: प्राणायाम आवश्यक:। उत्तरसूत्रोपात्ता संख्या तु फलातिशयार्था, इत्याहु:। तदसङ्गतम्। स्वर्गादिबोधकार्थवादवाक्यस्येव उत्तरसूत्रोपात्तविधिशेषतयैवास्य प्रामाण्यसम्भवे कर्त्तव्यपदा

इति ।

"पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ।
बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः" ॥

इति च । तदत्र त्रिरभ्यस्तस्य मन्त्रगणस्य प्राणायामत्वमुक्तम् । तस्य कथं पूरककुम्भकरेचकाख्यता ? प्राणवायोरवस्थाविशेषात्त त्तदाख्योभवति । उच्यते । सत्यं प्राणस्यैवावस्थाविशेषात् पूरककुम्भकरेचकाख्यता मुख्या । तद्योगात्तु मन्त्रगणोऽपि पूरककुम्भक रेचकाख्यः कथ्यते । दण्डयोगात् दण्डः पुरुष इतिवत् । तस्मात् पूरककुम्भकरेचकयोगात् त्रिरभ्यस्तो मन्त्रगणोऽपि भवति पूरक कुम्भकरेचकाख्यः । एवञ्च पूरकेण मन्त्रगणस्यैकोऽभ्यासः कुम्भकेनैकः रेचकेनैक इति सिध्यति । मनुरपि—

"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" ।

इत्यायतप्राणस्त्रिः पठेदित्याह । अत्र पाठस्य प्राणायामत्वं पूर्व्वोक्त दिशाऽवसेयम् । अत्र चाभ्यस्तोमन्त्रगणस्तदभ्यासो वा प्राणायाम इत्युभयथाऽपि फलतो न विरोधः । यथा न्यायनये अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावयोर्विवचातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमाऽभ्युपगम्यमानावाऽर्थः सिद्धान्त इत्यविरोधोपपादनं, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तदनेन सूत्रेण प्राणायामपदार्थः परिभाषितो नात्र प्राणायामस्य कर्त्तव्यताचत । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । उत्तरसूत्रे तदुपदेशाश्च । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

इति। यथोऽपीत्यपिकारेण जघन्योऽयं पक्षः नातोन्यूनः पक्षो ऽस्तीत्युक्तम्। अत्रिः—

"कर्म्मणा मनसा वाचा यदह्ना कुरुते लघम्।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु शुध्यति" ॥

इति। वशिष्ठः—

"कर्म्मणा मनसा वाचा यदह्ना कृतमेनसः।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा यद्रात्र्या कृतमेनसः।
उत्तिष्ठन् पूर्व्वसन्ध्यायां प्राणायामैर्व्यपोहति" ॥

इति। कौर्म्मे—

"प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः" ॥

इति। व्यासः—

"आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिःस्त्रिः समभ्यसेत्।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्" ॥

इति। यत्तु—

"त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते"।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने त्रिर्जपमात्राभिधानात् अत्र त्रिस्त्रिरिति वीप्सा सन्ध्यात्रयापेक्षया इति तत्त्वकृद्भिर्व्याख्यातं, तदुक्तवचनजातानवलोकनेन। पूर्व्वलिखिततद्धृतकूर्म्मपुराणवचनविरोधश्च तत्त्वावर्ज्जनीयः स्यात्। किञ्च छन्दोगपरिशिष्टवचने, न प्राणायामो विधीयते। किन्तु परिभाष्यते। अत्र तु स विधीयते

ध्याहारे प्रमाणाभावात। तथात्वेऽपि अनेकवचनसंयोगेऽपि, उत्तरसूत्रे सख्याविशेषोपादानात् अष्टका रात्रिर्देवता इतिवत् एकत्वसख्याया अविवक्षितत्वोपपत्तेश्च। वाक्यभेदश्चैवमापद्येत। कथम् ? प्राणायाम कर्त्तव्य स चैवरूप इत्यर्थभेदात। सर्व्वैरेव मुनिभि सज्ञापरतया निर्द्देशेन च विधिपरत्व वचनस्य नैवोपपद्यते। अधिकमुत्तरसूत्रे वक्ष्याम ॥ ५ ॥

एव त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश वाऽऽचामेत् ॥६॥

एवमा प्राणायाम परामृश्यते। प्राणायामो व्याख्यात। त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा। एव त्रि कृत्वेति पाठान्तरम्। तत्रापि तथैवार्थ। सप्त वा षोडश वा प्राणायामान् कृत्वा आचमन कुर्य्यात्।

तदत्र त्रीन् कृत्वेत्यत्र वाशब्दानुपादानात् सप्त वा षोडश वेत्युत्तरत्र प्रत्येक वाशब्दोपादानाच्च त्रय प्राणायामा अवश्य कर्त्तव्या, उत्तरपक्षयोस्तु विकल्प इति प्रतीयते। तथाच,

'एकाक्षर पर ब्रह्म प्राणायामा पर तप"।

इति मनुवचनव्याख्याने प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात् त्रयोऽवश्य कर्त्तव्या इत्युक्तमिति कुल्लूकभट्ट। तथा मदनपारिजाते मनुरप्याह—

'प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृता।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेय परम तप।
प्राणायामत्रय कार्य्य सन्ध्यासु च तिसृष्वपि" ॥

मार्ज्जनमन्त्रानाह—

प्रणवेन महाव्याहृतिभिस्तिसृभिर्गायत्र्याऽऽपोहि-ष्ठाभिस्तिसृभिः॥ ८॥

समस्तानां महाव्याहृतीनां पूर्व्वमुक्तत्वात् वरतमानां चतसृणां व्यवच्छेदार्थं तिसृभिरिति महाव्याहृतिविशेषणम्। तिस्रो हि व्याहृतयो भूराद्या एव प्रसिद्धाः। तथाचोक्तम्—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः"।

इति। आपोहिष्ठाभिरापोहिष्ठादिभिः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"शिरसो मार्ज्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका।
अब्दैवत्यं त्र्यचश्चैव चतुर्थमिति मार्ज्जनम्"॥

इति। हारीतस्त्वाह। "मार्जनार्चनबलिकर्म्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्य्यात्" इति। मार्जनन्त्वस्माकं प्रणवेनैकं, तिसृभिर्महाव्याहृतिभिरेकं, गायत्र्यैकं, आपोहिष्ठादित्र्यृचेन चैकमिति बोद्धव्यम्। कुतः? भेदेन निर्देशात्तथाऽवगतेः। छन्दोगपरिशिष्टे सावित्र्यास्तृतीयत्वस्याब्दैवत्यत्र्यृचस्य चतुर्थत्वस्याभिधानाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। अतएव—

"ऋगन्ते मार्जनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः।
आपोहिष्ठा-त्र्यृचा कार्य्यं मार्ज्जनन्तु कुशोदकैः॥

इति कस्य केनाभिसम्बन्धः । प्राणायामत्रयस्य कर्त्तव्यताबोधकानि मन्त्यन्यान्यपि बहूनि वचनानि । ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितानि ।

बृहस्पति —

"बध्वाऽऽसन नियम्यासून् कृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।
मनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समाचरेत्" ॥

इति । व्यासः—

"अङ्गुष्ठेन पुट ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वाम प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी, सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु, ग्राह्य सर्व्वैरथर्व्वभिः" ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यः—

"प्राणस्यायमन कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।
अन्तर स्रियते यस्मात्तस्मादाचमन स्मृतम्" ॥

इति । आचमने तु मन्त्रविशेषो नोपदिष्टः । शिष्टास्तु—

'सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रात सूर्य्यश्च, पिवेत् ।
आप. पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्" ॥

इति भरद्वाजवचनात् ततन्मन्त्रैराचमन कुर्व्वन्ति । शौनकस्यापि तादृगेववचनम् । किन्तु तत्र, तत इत्यत्र एतैरिति विशेष. ॥ ६ ॥

ततो मार्ज्जनम् ॥ ७ ॥

कुर्य्यादिति सूत्रशेष ॥ ७ ॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्यं प्रति क्षिपेत् सावित्र्या ॥१०॥

त्रीनुदकाञ्जलीनादित्याभिमुखो भूत्वा सावित्र्या क्षिपेत् । उदकपूरितोऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः । यद्यपि तौ युतावञ्जलिः पुमान् इत्यभिधानकाण्डे पाठात् विन्यासविशेषविशिष्टौ हस्तावेवाञ्जलिः तस्य च क्षेपो न सम्भवति । तथापि "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेनाञ्जलिस्थोदकस्यैव क्षेपः। विशेषणीभूतस्योदकस्य क्षेपेण तद्विशिष्टस्याञ्जलेर्वा क्षेप उपचर्य्यते । शिखी विनष्ट इत्यादिवत् । अञ्जलेरुदकमिति वा वर्णनीयम् । अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेन च्छान्दसं पुंस्त्वमास्थेयम् । अयञ्चोदकाञ्जलिक्षेप उत्थाय प्रणवव्याहृतियुक्तया गायत्र्या कर्त्तव्यः । प्रणवव्याहृतिसाहित्येनैव गायत्र्याः सर्व्वत्र प्रयोगदर्शनात् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः" ।

इति । त्रिकेण, 'सावित्री च तृतीयिका' इत्युक्तेः प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपेण । अञ्जलिमित्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । सूत्रे अञ्जलित्रयक्षेपस्योक्तत्वात् । भवतु वा विकल्पः अञ्जलित्रयं वा एकं वा अञ्जलिं क्षिपेत् इति । तथा गायत्र्या वा त्रिकेण वा, इति । तत्प्रकारस्त्वाह—

"कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्द्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीय द्विजातिभिः" ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्ध्नि पदे पदे।
तृचस्यान्तेऽथवा कार्य्यमृषीणां मतमीदृशम्॥

इति। तृचस्यान्ते इत्यस्मच्छाखाविषयम्॥ ८॥

अथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामवधायायता-सुरनायतासुर्वा जपेदृतञ्च सत्यञ्चेति॥ ९॥

अथानन्तरमुदकं दक्षहस्ते कृत्वा। दक्षहस्ते इति कुतो वर्ण्यते?

'यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः"॥

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात्। तत्र तस्मिन्नुदके नासिकामवधाय संज्ञ्य आयतासुर्नियमितप्राणः अनायतासुरनियमितप्राणो वा एकवारं वारत्रयं वा ऋतञ्च सत्यञ्चेति तृचमघमर्षणसूक्तापरपर्य्यायं जपेत। तृचमिति कुतो व्याख्यायते? 'तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे' इति सूत्रकारवचनात्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

'करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च।
जपेदनायतासुर्व्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम्॥

इति। कृतार्थस्योदकस्य भूमौ परित्यागोऽर्थप्राप्त इति कृत्वा न सूचितं। स्मरन्ति च—

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत्।
ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु क्षितौ क्षिपेत्॥

इति॥ ९॥

करणेऽपि गोभिलीयानां स्वशास्त्रोक्तविकल्पस्यानुपालनात् नास्ति काचिद् वस्तुक्षतिरित्यवधेयम् ॥ ११ ॥

ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोंपूर्व्वां गायत्रीम् ॥ १२ ॥

ध्यानयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । ध्यानयुक्त यथा भवति, तथा ॐपूर्व्वां गायत्रीमावर्त्तयेत् जपेत् । गायत्रीं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः । ध्यानञ्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । यथा महाप्रयोगसारादौ ।

"कुमारीमृग्वदयुता ब्रह्मरूपा विचिन्तयेत् ।
हंसस्थिता कुशहस्ता सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यस्था पीतवाससीम् ।
युवतीञ्च यजुर्व्वेदा सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम ॥
सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धा वृषभवाहिनीम् ।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्था सामवेदसमायुताम्' ॥

इति । एतद्वैकल्पिक ध्यानान्तर स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम । यद्यपि ॐपूर्व्वां गायत्रीमावर्त्तयेदित्युक्त, तथापि व्याहृतिपूर्व्वामित्यपि बोद्धव्यम् । कुत ? तस्माद्धित्येनैवास्या प्रयोगदर्शनात् । स्मरन्ति च ।

"प्रणवव्याहृतियुता गायत्रीं च जपेत्तत ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत्" ॥

इति । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

'तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वा मध्यमामपि शक्तित' ।
चासीतोड्गमाद्यान्त्या सन्ध्या पूर्व्वत्रिक जपन्" ॥

इति व्यासवचनाद्द्वयस्थितोऽयं विकल्पः सन्ध्ययोरञ्जलित्रयं चेप णीयं मध्याह्ने त्वेकोऽञ्जलिः इति । तच्चिन्त्यम् । सन्ध्यात्रयप्रक्रमे छन्दोगपरिशिष्टे तदभिधानात् —

"सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ।
मध्ये त्वह्न उपर्यस्य विभ्राड़ादीच्छया जपेत्" ॥

इति परतः सूर्योपस्थाने मध्याह्ने विशेषाभिधानेनात्र तदनभिधानेन चैतस्य सन्ध्यात्रयसाधारण्यावगतेः । व्यासवचनोक्ता व्यवस्था त्वन्येषां भविष्यति ॥ १० ॥

तत उपस्थानमुदुत्यं चित्रमिति ॥ ११ ॥

तदनन्तरं उदुत्यं जातवेदसमिति चित्रं देवानामिति चैताभ्यामृग्भ्यामुपस्थानमाराधनं कुर्यात् । सूर्यस्येति शेषः । तत्र विशेषमाह च्छन्दोगपरिशिष्टम् —

"तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्धबाहुरथापि वा ।
यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्व श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते" ॥

इति । तदत्र कृताञ्जलिरूर्द्धबाहुर्वेति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात् —

"सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जलिराननः ।
ऊर्द्धबाहुस्तु मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्" ॥

इति हारीतवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् । वस्तुतस्तु तथा

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तस्य वेदाध्ययनविषयत्वादेतद्विषयत्वानुपपत्तेः। अन्यथा मन्त्रान्तराणामप्यन्ते प्रणवकरणापत्तेः। स्नानसूत्रपरिशिष्टे तु कल्पान्तरमुक्तम्। यथा—

"व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवं गायत्रीं च प्रति प्रति।

षट्प्रणवसंयुक्तं गायत्रीजपलक्षणम्" ॥

इति। तथापि अन्ते प्रणवो नोक्तः। तस्मात् स्वशाखाविरोधात् कौथुमादिभिरन्ते प्रणवो न कर्त्तव्यः। तथा हि कुर्व्वन् प्रमाणं सन्तमपिसप्रमाणं कुर्य्यात्। तच्चानिष्टम्। तथाच छन्दोगसंग्रहः—

"यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति" ॥

इति। अपि विधिनिषेधौ सूत्रान्तरादवगन्तव्यौ। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

आवर्त्तयेदित्युक्तम्। कतिकृत्व आवर्त्तयेत्? तदुच्यते—

अष्टकृत्व एकादशकृत्वोद्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति ॥ १३ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। चशब्दो विकल्पार्थः। कथं ज्ञायते? एकार्थत्वात्। "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" इति हि तन्त्रस्थितिः। अत्र चोत्तरोत्तरकल्पेषु फलभूमा बोद्धव्यः। अन्यथा सम्भवति लघूपाये गुरूपायत्वेनानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येतोत्तरकल्पानाम्। तथाच फलवादं वक्ष्यति।

स्नानसूत्रपरिशिष्टे दशकृत्वोऽपि गायत्रीजप उक्तः। यथा—

इति । पूर्व्वतिकं —

"प्रणवो भूर्भुव.स्वः गायत्री च तृतीयिका" ।

इति पूर्व्वमुक्तं प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपम् । अथैवं ॐपूर्व्वामिति न वक्तव्यं, प्रणवव्याहृतिगायत्रीणां युगनद्धवाहित्वेन प्रयोगादेव तत्प्राप्तेः । अथोच्यते कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । केचित् किल गायत्र्याः पूर्व्वतः परतश्च प्रणवं प्रयुञ्जते । यथाह योगियाज्ञवल्क्यः—

"ॐकारं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम् ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः" ॥

तदस्माकं न भवतीति प्रज्ञापनार्थमोंपूर्व्वामित्युक्तम् । कथं नाम ? ॐकारपूर्व्वामेव न पुनरोङ्कारान्तामपीति । अतएव पूर्व्वतिकमित्युक्तं कात्यायनेन । यत्तु अन्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यात् पूर्व्वत्रिकमित्येतदविरुद्धमिति तत्त्वकृद्भिरुक्तम् । तदसङ्गतम् । प्रणवत्वेन द्वयोरैक्येऽपि व्यक्तीनां चतुष्ट्वापत्तेर्विरोधपरिहारस्यासम्भवात् । पूर्व्वमन्ते प्रणवस्यानभिधानेन पूर्व्वत्रिकमित्यनुपपत्तेश्च । यदपि हलायुधेनोक्तम्—

"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति" ॥

इति मनुवचनादादावन्ते च प्रणवप्रयोगः इति । तदपि न युक्तम्—

"अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्" ॥

तत् सर्व्वमाप्नोति । 'सर्व्वत्वमाधिकारिकम्" इति न्याया-दत्रापि पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वमिति मा प्रसाङ्क्षीदिति यत् किञ्चि-दित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथ य इमां सन्ध्यां नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ॥ १५ ॥

अथेत्यधिकारानन्तर्य्यमाह । यः खल्वधिकारी इमां सन्ध्यां नोपास्ते पूर्व्वोक्तेन विधिना, न स जयति । नाचष्टे इत्यनेनैतदाह । यदु-पासनाऽशक्तौ सन्ध्योपासनविधेरध्ययनमपि कुर्व्वीत । तावताऽपि न प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः । कुतः ?

"यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम्" ।

इत्यादिदर्शनात् । क्वचित्, नाचष्टे इति प्रतीकं नास्ति । एतदुप-सहारात् गायत्रीजपान्ता सन्ध्येति प्रतीयते । षड्विंशब्राह्मणे सन्ध्योपासनमेवमाम्नायते ।

"ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद्ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या-मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्, का वा सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, देवाश्च वा असुराश्चासर्द्धन्त तेऽसुरा-आदित्यमभिद्रवन्त आदित्यो बिभेत्तस्य हृदयं कूर्म्मरूपेणातिष्ठत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतद्भेषजमपश्यद्दृतञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चोङ्कारश्च त्रिपदाञ्च गायत्रीं ब्रह्मणोमुखमपश्यत्तस्माद्ब्राह्म-णोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते मज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात् सोऽस्याः कालः-सा सन्ध्या तत्सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं, यत् साय-मासीनः सन्ध्यामुपास्ते तया धीरस्थानं जयत्यथ यदपः प्रयुङ्क्ते

"सहस्रपरमा देवी शतमध्या दशावराम्।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते" ॥

तत् तु पापापनोदनार्थं भविष्यति। न स पापेन लिप्यते,—इत्युपसंहारात्। तत्र दशावरामित्युक्तत्वादत्र चाष्टकृत्वो जपोपदेशात्। तत्रैव—

"दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम्" ॥

इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानात्तथाऽवगतेश्च। अपिच तत्र षट्प्रणवयुक्तगायत्रीजपस्योक्तत्वात् तद्विषयिण्येव तदुक्तदशसंख्येति न किञ्चिदनुचितम् ॥ १३ ॥

पूर्व्वोक्तकल्पानां फलवादमाह—

अष्टकृत्वः प्रयुज्य पृथिवीमभिजयत्येकादशकृत्वोऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वो दिवं पञ्चदशकृत्वः सर्व्वा दिशो जयति शतकृत्वः सर्व्वान् सहस्रकृत्वो यत्किञ्चित् सर्व्वमिति ॥ १४ ॥

प्रयुज्य इत्युत्तरत्र सर्व्वत्रानुषञ्जनीयम्। पृथिवीमभिजयतीति पृथिवीस्थेषु भोग्यवस्तुष्वस्य कामचारी भवतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। पृथिवीद्युलोकयोरन्तराले अन्तरीक्षलोकः। काम्यन्ते इति कामाः। सर्व्वान् कामान् पूर्व्वोक्तानाप्नोतीत्यर्थः। पूर्व्वोक्तानिति कथं ज्ञायते? "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्। अथवा पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तमपि यत् किञ्चित् कमनीयमस्ति,

यस्मात् सन्ध्योपासने महानभ्युदयः विपर्य्यये कालातिपाते च महाननर्थः—

तस्मात् सायं प्रातः सन्ध्यामुपासीत ॥ १७ ॥

स्पष्टार्थः। अत्र सायं प्रातरित्युपादानात् षड्विंशब्राह्मणेऽपि तथैव पठितत्वात् सायप्रातर्होमवत् सन्ध्योपासनमपि कौथुमादीनां सायमुपक्रममेव प्रतीयते ॥ १७ ॥

अथेदानीं सन्ध्योपासनानन्तरं कश्चिज्जपोऽभिधीयते—

उदुत्यं चित्रमुदयं तमसस्परि भासं प्रागन्यदनुवर्त्तते उन्नय गायत्रानुगानं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् जपेत् ॥१८

उदुत्यमित्यादयस्त्रयो मन्त्रप्रतीकाः। तत्रोदुत्यं चित्रमित्येतौ मन्त्रौ छन्दस्यार्च्चिके पठितौ सूर्य्योपस्थाने विनियुक्तावेव। उदय मित्ययं मन्त्रः छान्दोग्योपनिषदि पठ्यते। भासादय. सामविशेषाः। तत्र भासस्य बहुत्र गीयमानत्वेऽपि छन्दस्यार्च्चिके समाम्नातायां प्रत्नस्य ह्यष्णो धरुणस्य नूमह इत्यस्यामृचि गीयमानं यद्भास नाम सामारण्यके पठ्यते *तदेवाद्रियन्ते वृद्धाः। प्रागन्यदनुवर्त्तते* इत्यनेन तत्संबन्धात्तच्छन्दसमिति न्यायात् तद्वाक्यसबन्धात् उदुत्यं जातवेदसमित्यस्यामृचि आरण्यके गीयमानं आग्नमहीरावव्रतं नाम साम लक्ष्यते। उन्नयं नाम साम, उत्। नयामि। आदित्यम्। इत्यादिके स्तोभे आरण्यक एव गीयते। गायत्र्यामृचि यत् साम गीयते, तद्गायत्रानुगानम्। एतत् सर्व्वं प्रातः पूर्व्वाभिमुख-स्तिष्ठन् दण्डवदूर्द्धः सन् जपेत् ॥ १८ ॥

ताविमुपो वज्रीभवन्ति ताविमुपो वज्रीभूत्वाऽसुरानपाघ्नन्ति ततो देवा अभवन् परासुरा भवन्त्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य एव वेद, यत् सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यामुपास्ते तया वीरस्थानएं स्थानञ्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एव वेद" ।

ये तूपासते श्रोत्रिया भवन्तीति ॥ १५ ॥

ये पुनरुपासते सन्ध्या ते श्रोत्रिया भवन्तीति फलवादः । अत्र यच्छन्दोपादानात् तच्छब्द उपात्तप्राय इति स प्रतीयते । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः —

"तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।
उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः" ।

इति ॥ १५ ॥

उपनीतास्छेदनभेदनभोजनमैथुनस्वप्नस्वाध्यायाना-चरन्ति ये सन्ध्याकाले, ते श्वशूकरशृगालगर्दभ-सर्पयोनिष्वभिसम्पद्यमानास्तमोऽभिसम्पद्यन्ते ॥१६॥

उपनीतानामेव सन्ध्योपासनेऽधिकारादुपनीता इत्याह । ये किन्तोपनीताः सन्ध्याकाले छेदनादीन्याचरन्ति न सन्ध्यामुपासते, ते श्वादियोनिषु जायमानास्तावद्भवन्ति ततोऽपि तमोऽभि सम्पद्यन्ते। स्वप्नो निद्रा। स्वाध्यायो वेदाध्ययनम्। अतिराहितार्थ मन्यत् । सन्ध्याकाले सन्ध्योपासनं विहाय लौकिकं वैदिकं वा ऽन्यत् किमपि कर्म्म न करणीयम् । तदानीं क्वत वेदाध्ययन-मप्यनर्थाय भवति कैव कथाऽन्येषां कर्म्मणामित्यभिप्रायः ॥ १६॥

प्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्द्दशसूक्तस्य प्रगाथात्मकस्य प्रथमा च। उद्वेदभिश्रुता द्यवमित्यादिका तु तस्यैवार्च्चिकस्य द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धस्य चतुर्थदशतो प्रथमा ऋक्। उत्तरार्च्चिकस्य षष्ठ प्रपाठकस्य तृतीयार्द्धगतद्वितीयसूक्तस्य प्रथमा च। वर्गमिति करणात् सर्व्वत्रैव दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं यथायथं सूक्तसमाप्तिपर्य्यन्तं वा जपः करणीय इति प्रतिभाति।

एषो उषा अपूर्व्व्या इति प्रतीकं केचिन्न पठन्ति। तत्स्थाने च केचिदत्र षोडशाब्दमिति केचिच्च अन्तषोडशाब्दमिति पठन्ति। उभयथा पाठेऽपि तत् पृथगेव सूत्रम्। तत्र तावदत्र षोड़शाब्दमिति पाठे अष्टवर्षोपनीतस्य ब्रह्मचारिणः षोड़शवर्षपर्य्यन्तमयं जप इत्यर्थः। पाठान्तरेऽपि व्यत्यासेन प्रयोगात् षोड़शवर्षस्यान्तपर्य्यन्तमिति तथैवार्थः। तच्च सूत्रं पूर्व्वेण प्रातर्जपेन परेण च सायं जपेन संबध्यते। मध्यपठितस्य विशेषाभावात्। साहचर्य्यात् मध्यन्दिनजपेऽपि तथा ॥ १८ ॥

मध्यन्दिने विभ्राड्बृहदासीनो जपेदासीनोजपेदिति॥२०

विभ्राड् बृहदिति मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके पठ्यते। द्विर्वचनमिति करणञ्च सन्ध्यासूत्रसमाप्तिं द्योतयति। केचिदेतत् सूत्रमन्यथा पठन्ति। मध्यन्दिने विभ्राड् बृहद्वयमहाए असीति वयमहाए असीति इति। तत्पाठे तु प्राङ्मुख उपविश्य जपेदिति पूर्व्वसूत्रादनुवर्त्तनीयम्। वयमहाए असीत्ययमपि मन्त्रः छन्दस्यार्च्चिके उत्तरार्च्चिके च पठ्यते।

एषो उषा अपूर्व्या आवुन्दं इहवा ददे ऋजुनीतिनो वरुणः प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्तिदभिश्रुता इवमिति वर्गमस्तं गते शतशो धारा अवकीर्य्य गायत्रानुविसृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत् ॥ १६ ॥

गायत्रीजपादनन्तर गायत्रीं विसृज्य प्राङ्मुख उपविश्य जपेत्। गायत्रानुविसृज्य इति छान्दसः प्रयोग.। सुपा सुलुगित्यादिना द्वितीयैकवचनस्य स्थाने सुर्व्वा। तथाच अनु जपानन्तर गायत्रीं विसृज्येत्यर्थ.। गायत्रानुविसृज्य इति केचित् न पठन्ति। पठन्ति च प्राङ्मुख इत्यत्र प्रत्यङ्मुख इति। कदा जपेत्? अस्तं गते। सूर्य्ये इति शेष.। सूर्य्यास्तगमनपर्य्यन्तकालस्य सन्ध्योपासनेनावरुद्धत्वात् तदानीं जपासम्भवादित्यभिप्राय.। किं कृत्वा जपेत्? शतशो धारा अवकीर्य्य। शतशब्दोबहुत्ववचनः। कस्मात्? मैथुनकाण्डे बहुनामसु पाठात्। बह्वीरुदकधारा अवकीर्य्य विक्षिप्य। किं जपेत्?

एषो उषा अपूर्व्या इत्यादिवर्ग जपेत्। तत्र, एषो उषा अपूर्व्या इत्यादिका ऋक् छन्दस्यार्चिके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयार्द्धे चतुर्थदशते चतुर्थी। आवुन्द इहवा ददे इत्यादिका तस्यैव तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धस्य तृतीयदशते. तृतीया ऋक्। ऋजुनीतिनोवरुण इत्यादिका ऋक् तस्यामेव दशतौ पञ्चमी। प्रत्यु अदर्श्यायति इत्यादिका च तस्यैवार्च्चिकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे द्वितीयदशतो प्रथमा ऋक्। उत्तरार्चिकस्य प्रथम-

छन्दोगस्नानसूत्रम् ।

प्रथमा खण्डिका ।

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य पितरौ च गुरूंस्तथा ।
छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्यं वक्ष्ये समासतः ॥

अथ स्नानविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेत्ययं निपात आर्षग्रन्थस्यादितः प्रयुज्यते ग्रन्थोपक्रमावद्योतकः । श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनो भवति । सन्ध्याग्रन्थानन्तर्यं वाऽभिधत्ते । तदनन्तरमेतस्याभिधानात् । स्नानं नाम सर्व्वाङ्गीणो जलसंयोग-विशेषः । तस्य विधिं विधानमितिकर्त्तव्यतामिति यावत् । व्याख्यास्यामः विशेषेण विस्पष्टं वा सम्यक् कथयिष्यामः ॥ १ ॥

नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणादीन् गत्वा ॥ २ ॥

स्नानार्थं नद्यादीनां मध्ये कञ्चित् जलाशयं गत्वा । नदीगर्त्तलक्षण-माह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः" ॥

इति । देवखातमकृत्रिमखातजलाशयः । प्रस्रवणं निर्झरः ।

स खल्वय जप सन्ध्योपासनात पर करणीय न सूर्य्योपस्थानकाले। प्रमाणाभावात्। सूर्य्योपस्थानमतिक्रम्य सन्ध्योपासनस्योपसहृत्याभिधानात्। अस्त गते सूर्य्ये साय जपविधानात। सायप्रात सन्ध्योपासनमभिधाय तद्वैपरीत्येन प्रात सायजपस्याभिधानाच। तथा कात्यायन —

'उच्चित्रमृद्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम्।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिण ॥
मध्ये त्वक्र उपस्थाने विभ्राडादीच्छया जपेत्' ॥

इति प्रात सायमुपस्थानमुच्चित्रमृगद्वयेन मध्याह्ने तु उपस्थाने विभ्राडादीनामिच्छया जपमाह। तदत्र मध्यन्दिने विभ्राड् बृहदित्यस्य जपोऽपि सन्ध्यापासनात् परमेव न सूर्य्योपस्थानकाले। प्रात सायजपेन साहचर्य्यात्तथाऽवगते। कात्यायनेन उपस्थाने विभ्राडादीना जपाभिधानात् अत्र तु विभ्राड बृहत्सस्यैव जपोक्तथ तस्माद्वैलचण्यमस्यावगम्यते ॥

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तन्त्रसिद्धान्तवेदिना।
छन्दोगसन्ध्यासूत्रस्य भाष्य काश्या विनिर्मितम ॥
य सर्व्वेश सर्व्वशक्तिर्मामत्र विनियुक्तवान्।
प्रीयता कर्म्मणैतेन स एव परमेश्वर ॥

इति शेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजजन्मद्धमयोगार्भसम्भूतस्यौचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतं छन्दोगसन्ध्यासूत्रभाष्यं समाप्तम्।

बहुत्वसम्पादनं कार्य्यमिति प्रतीयते। मृदा त्रिधा करणं त्रिधा कृतानां तासां पृथग्विनियोगश्च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं। तद्यथा।

"मृत्तिकां तु त्रिधा कृत्वा भागेनैकेन लेपयेत्।
दक्षिणेनैव हस्तेन अष्टाविताननुक्रमात्॥
ललाटमंसौ हृत्पृष्ठमुदरं च सकुक्षिकम्।
ततो वामकरेणैव नाभिवस्त्युरुजङ्घकम्॥
दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः।
मृदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः समार्जयेत्'॥

इति। अन्यत्रापि।

'गत्वोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत्तत् पृथक् चितौ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयं तद्विचक्षणः॥
अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनन्तु तैः।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्य्यात् चालने मृदसङ्करम्'॥

इति। वस्तुतस्त्वन्येषामेवैष विधिर्नास्माकम्। कथं ज्ञायते? एकत्र ललाटादिक्रमेणान्यत्राधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनोक्तेः। अस्मत्सूत्रकारेण च पादावारभ्याङ्गानां प्रक्षालनोपदेशात्। तस्मात् मृदं भागत्रयं कृत्वा एकेन भागेनेदानीं पादावारभ्याङ्गानि प्रक्षालनीयानि। अपरभागद्वयविनियोगं परतो वक्ष्यते। अधममध्यमोत्तमाङ्गविनियोगार्थमेकैकं मृद्भागं पुनस्त्रिधा विभज्यते चेत्, नास्ति वस्तुक्षतिः। तदिदानीमङ्गानां प्रक्षालनं न स्नानार्थं किन्तु स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थम्। कुतः? इदानीं देवताऽभिसन्धेरनभिधानात् परतश्च तदभिधानात्तथाऽवगतेः। अथ

आदिशब्दः विलक्षविमजलाशयादिसंग्रहार्थः। नद्यादीन् जलाशयानिति जलाशयापेक्षया पुंसा निर्देशः। नदीं देवखातं गर्त्तप्रस्रवणादिक स्नानार्थ गत्वा,—इति क्वचित् पाठः ॥ २ ॥

शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य ॥ ३ ॥

जलाशयस्य तीरे शुचौ देशे मृदादिकमुपकल्प्य स्थापयित्वा। अक्षता यवाः। कुतः?

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते'।

इति वचनात्। प्रसिद्धमन्यत्। तत्तीरं जलेन प्रक्षाल्य तद्देशे मृत्तिकां कुशं गोमय तिलानक्षतांश्चोपकल्पयेत्,—इति केचित् पठन्ति ॥३॥

पारक्यनिपाने पञ्च पिण्डानुद्धृत्य ॥ ४ ॥

निपीयतेऽस्मादिति निपान जलाधारः। परकीयजलाशये यदि स्नायात्, तदा तस्मात् निपानात् पञ्च मृत्पिण्डानुद्धृत्य वहिः क्षिप्त्वा स्नातव्यम्। पिण्डोद्धरणस्यार्थवत्त्वार्थं तस्य वहिर्निःक्षेपोऽवगम्यते ॥ ४ ॥

नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वतीति ॥ ५ ॥

पावकानः सरस्वतीत्यनेन मन्त्रेण तीर्थं नमस्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्य्यात् ॥ ५ ॥

पादावारभ्य मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्योपविशेत् ॥ ६ ॥

मृदा प्रक्षालनायोगात् मृद्युक्ताभिरद्भिः पादावारभ्य शिरोऽन्तान्यङ्गानि प्रक्षाल्य उपविशेत्। मृद्भिरिति बहुवचनात् मृदा भागेन

प्रेयते, तत्र स निर्दिश्यते । यथोत्तरसूत्रादौ । सकृज्जप्ता,—इत्येव केचित् पठन्ति ॥ ८ ॥

सप्तकृत्वः सावित्र्याऽनुमन्त्रितं सकृदुदकमाचामेत् ॥९॥

सप्तकृत्वः सावित्रीमुदकोपरि जप्त्वा तदनुमन्त्रितमुदकं सकृदाचामेत्, "चमु भक्षणे"—इति स्मरणात् सम्यग् भक्षयेत् । "वृत्ताभिः पूयते विप्र,"—इति ह्याचमने स्मरन्ति । अथ सकृदित्येतदवाच्य, संख्याविशेषस्यानुपदेशादेव सकृदाचमनं भविष्यति । उच्यते । "त्रिराचामेत्"—इति गृह्यसूत्रे,—

"त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत्" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचने, अन्यत्र च, सर्व्वत्रैवाचमने वारत्रयमवभक्षणविधानात् सकृदित्यनुक्तौ वारत्रयमवभक्षणमपि कश्चिदाशङ्कीत । सा माभूदिति सकृदित्युक्तम् । उत्तरसूत्रे यथाविधि इति करणादत्र परिमार्ज्जनादिकं नास्तीति प्रतीयते । त्रिराचामेदित्युपक्रम्य परिमार्ज्जनादिविधानात् सकृदाचमने न खल्वेतत् प्राप्नोति । सोऽयं सकृच्छन्दोऽमुमर्थं सूचयति ॥ ९ ॥

तत आचम्यापो यथाविध्याचम्यापो यथाविधि ॥१०॥

ततः गायत्र्यनुमन्त्रितोदकपानानन्तरं यथाविधि गृह्योक्तप्रकारेणाप आचम्य । द्विर्वचनमादरार्थं स्नानयोग्यतासम्पादककर्म्मसमाप्त्यर्थञ्च । केचित् द्विर्वचनं न पठन्ति ॥ १० ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये प्रथमा खण्डिका ।

स्नानयोग्यतासम्पत्त्यर्थानां शिखाबन्धनादीनामुपदेशाश्च । स्नानन्तु द्वितीयखण्डिकाया वक्ष्यते ॥ ६ ॥

कथमुपविशेत् ? तदुच्यते ।

बद्धशिखो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशहस्तः शुचिः समाहितः ॥ ७ ॥

शुचिरस्पृश्यस्पर्शनादिरहित । समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः । अतिरोहितार्थमन्यत् । केचित्, बद्धशिखो नित्य यज्ञोपवीत्याचम्य प्राङ्मुख इत्याद्यन्यथा सूत्रमिद पठन्ति । तत्पाठे तु नित्यमिति पूर्व्वेण बद्धशिखोत्वेनेन परेण च यज्ञोपवीतीत्वेनेन संबध्यते । कुतः ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । तेन सर्व्वस्यामवस्थायामेतयोरावश्यकत्व कुशहस्तत्वस्य तु नैवमित्यवगम्यते । आचम्येति वचनादिदानीमप्याचमन कर्त्तव्यमिति च । परन्त्वनुपदमेवाचमनस्य वक्ष्यमाणत्वादिदानीमन्यदाचमनं न सुश्लिष्टमिति बहुषु पुस्तकेषु दृष्ट पूर्व्वएवपाठो मम समीचीनः प्रतिभाति । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम् ॥ ७ ॥

अथ सप्त व्याहृतीः सावित्रीं च जप्त्वा ॥ ८ ॥

अथ यथोक्तोपवेशनानन्तरम् । सप्त व्याहृतीः "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तप सत्यमिति सप्त व्याहृतय "—इति सन्ध्यासूत्राद्युक्ताः । सप्तव्याहृतय इति पाठे च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । जप्त्वा इत्यत्र जपसङ्ख्यानुपदेशात् सकृदेव जप । यत्र हि सङ्ख्याविशेषोऽभि-

द्वितीया। विष्णोः कर्म्माणि पश्यत इति तृतीया। तद्विष्णोः परमं पदमिति चतुर्थी। तद्विप्रासो विपन्यव इति पञ्चमी। अतो देवा अवन्तु न इति षष्ठी। आभि ऋग्भिर्मृत्तिका समन्त्य सम्यक् शोधयित्वा। मृजा शुद्धौ इति स्मरणात्। मृद शोधनञ्च जलसंयोगेन। अथवा सर्व्वशोधकत्वात्॥ ३॥

उद्वयं तमसस्परि उदुत्तममिति चोर्द्धौ पाणी कृत्वाऽऽदित्यमवेक्षेत॥ ४॥

ततो हस्तावूर्द्धौ कृत्वा उद्वयमिति उदुत्तममिति चैताभ्यामृग्भ्या मादित्यं पश्येत्॥ ४॥

उद्धृतासि वराहेणाश्मासीति च प्रतिलोमान्यङ्गान्यभिमृशेरन्॥ ५॥

उद्धृतासीति अश्मासीति चाभ्यामृग्भ्यां प्रतिलोमानि पूर्व्वं पादा-वारभ्येत्यभिधानात्तद्विपरीतक्रमेण शिर प्रभृतीन्यङ्गानि अभिमृशेरन् सर्व्वतोभावेन स्पृशेरन् पूर्व्वोक्तया समृष्टया मृदा। ता मृदमङ्गेषु लिम्पेयुरित्यर्थः। उद्धृतासीति मन्त्रः तैत्तिरीयारण्यके, अश्मासीति च मन्त्रब्राह्मणे पठ्यते॥ ५॥

द्विरेतयैवावृता कृत्वा॥ ६॥

एतयाऽनन्तरोक्तया आवृता इतिकर्त्तव्यतया। एवकारकरणात् मृत्तिकादानादिसमस्तैवावृत् द्विः कर्त्तव्येति दर्शयति। द्विर्वारद्वय कृत्वा अङ्गेषु मृत्तिकालेपनमित्यर्थः। प्रथमेन सहैव द्वित्वम्॥ ६॥

द्वितीया खण्डिका ।

अथ देवताऽभिसन्धिं कृत्वा ॥ १ ॥

अथ स्नानयोग्यतासम्पत्त्यनन्तरं, यस्या देवतायाः प्रीतये स्नानं कर्त्तव्यं तस्या देवताया अभिसन्धानं कृत्वा । अमुकदेवताप्रीतये स्नानं करिष्ये इति यथावत् सङ्कल्पेत्यर्थः । देवता चात्र परमेश्वर एवेति शिष्टाः । अन्यासामपि देवतानां तदात्मकत्वादित्यभिप्रायः । एष उ ह्येव सर्व्वे देवा इति श्रुतेः । देवानादेशी विष्णुरिति च स्मरन्ति । देवताध्यानं कृत्वा इति वार्थः ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षाघृतवत्यश्वक्रान्ताभिर्ऋग्भिर्मृत्तिकामादाय ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा इति घृतवतीति ऋचौ प्रतीकौ । अश्वक्रान्ताशब्देन तच्छब्दयोगात् अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्यादितैत्तिरीयशाखापरिपठिता ऋगुच्यते । भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्यम् । यथा दण्डयोगात् दण्ड पुरुष इति । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययाद्वा तदर्थलाभः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षड्चेन संमृज्य ॥ ३ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे इति षड्च एषा उत्तरार्चिके पठ्यते । तत्र इदं विष्णुर्विचक्रमे इति प्रथमा । त्रीणि पदा विचक्रमे इति

नाभिमात्रजले स्थित्वा ॥ १० ॥

नाभिपरिमितजले दण्डवदूर्द्धः स्थित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

शन्नोदेव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानीभिस्तरत्सम-न्दीभिरेतोन्विन्द्रं तमुष्टवाम नकि इन्द्र इत्याभि-र्ऋग्भिः पवित्रवतीभिर्मार्ज्जयित्वा ॥ ११ ॥

*अत्र प्रतीकादिना मन्त्राणां निर्देशः। तत्र तावत् शन्नोदेवीर-*भिष्टये इत्यादिर्मन्त्रः छन्दआर्चिके पठ्यते। आपोहिष्ठेति तृचात्मक सूक्तमुत्तरार्चिके। तत्र आपोहिष्ठा मयो भुव इति प्रथमा। यो वः शिवतमोरस इति द्वितीया। तस्मा अर गमाम व इति तृतीया।

पावमानीभिः पावमानपर्व्वपठिताभिः। यद्यपि कपिञ्जल-*न्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य्यवसान, यद्यपि च छन्दआर्चिके* पावमानपर्व्वपरिपठितास्तिस्र ऋचः ग्रहीतुं योग्याः, तथापि उत्तरार्चिकस्य प्रथमे खण्डे यदिदं पावमानं तृचं सूक्तत्रयं पठ्यते, तदेवाद्रियन्ते शिष्टाः। तत्र उपास्मै गायता नर इति प्रथमा। अभि ते मधुना पय इति द्वितीया। स नः पवस्व श गवे इति तृतीया। दवि द्युतत्या रुचा इति चतुर्थी। हिन्वानो हेतुभिर्हित इति पञ्चमी। ऋधक् सोम स्वस्तये इति षष्ठी। पवमानस्य ते कवे इति सप्तमी। अच्छा कोश मधुश्चुतं इत्यष्टमी। अच्छा समुद्रमिन्दव इति नवमी।

गावश्चिदृघासमन्यव इत्येतेन गोमयं गात्रेषु मृत्तिकावत्॥ ७॥

गावश्चिदित्येतेन मन्त्रेण गोमयं गात्रेषु लेपयेत्। मृत्तिकावदित्यनेन अत्रापि प्रतिलोमत्वमङ्गानाम्। द्विश्च लेपो गोमयस्य॥७॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिः शुष्काघमर्षणं जपेत्॥८॥

ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यघमर्षणसूक्तं स्थले वारत्रयं जपेत्। स्थले यदघमर्षणसूक्तं जप्यते, तत् शुष्काघमर्षणमित्युच्यते।

"अपि चाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्"।

इत्येवमादौ हि जले तज्जप. प्रसिद्धः। अत्र तु स्थले जपार्थं शुष्काघमर्षणमित्युक्तम्। एतावत् पर्य्यन्तं स्थले कर्त्तव्यम्॥८॥

ततो देवताऽभिसन्धिं कृत्वा॥९॥

व्याख्यातप्रायमेतत्। तदिदं गोभिलीयानां स्नानद्वयम्। यदितः पूर्व्वं स्थले कर्त्तव्यमुक्तं तत् शुष्कस्नानमिति मृत्तिकास्नानमिति चाख्यायते। यदितः प्रभृति वक्ष्यमाणं तज्जलस्नानमिति वारुणस्नानमिति चोच्यते। तत्र पूर्व्वत्र स्नानशब्दो गौणः वारुणस्नानाधिकारसम्पत्त्यर्थः, परञ्च मुख्य इत्यनुसन्धेयम्। अतएव स्नानस्य द्वित्वात् सङ्कल्पद्वयमविरुद्धम्। अथवा पूर्व्वमुक्तमिदानीं वक्ष्यमाणञ्चोभयं मिलित्वैकमेव स्नानम्। तस्यैव किञ्चित् स्थले किञ्चिच्च जले कर्त्तव्यम्। स्नानस्यैकत्वे चैकस्मिन् स्नाने सङ्कल्पद्वयायोगादत्र देवताभिसन्धिं कृत्वेत्यस्य जलाभिमानिनी देवतां ध्यात्वेत्यर्थो वर्णनीयः॥९॥

त्रिः प्राणायामं कृत्वा त्रिः प्लुत्य ॥ १२ ॥

गृह्यसूत्रादुक्तरीत्या वारत्रयं प्राणायामं कृत्वा वारत्रयं निमज्य ॥१२॥

सहस्रशीर्षा इति तृचेनाघमर्षणं जपेत् ॥ १३ ॥

तृचेणेति च्छान्दसोऽयं प्रयोगः। धान्येन धनवानितिवदभेदे तृतीया। सहस्रशीर्षा इति ऋक्त्रयाभिन्नमघमर्षणं जपेत। ऋतञ्चेत्याद्यघमर्षणसूक्तजपो माभूदिति सहस्रशीर्षा इति तृचेनेत्याह। तत्र सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा। त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुष इति द्वितीया। पुरुषएवेदं सर्व्वमिति तृतीया। नेदं त्र्यृच सूक्तं, येनादिग्रहणेन ऋक्त्रयग्रहणं स्यात्। किन्तु छन्दस्यार्चिके पठितानां सहस्रशीर्षा इत्यादीनां तिसृणामृचां ग्रहणार्थं सहस्रशीर्षा इति तृचेनेत्युक्तम्। जपयासां जलनिमग्ननासिकेन वायुं निरुध्य कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिकाः। युक्तञ्च जलनिमग्नेन कर्त्तुम् ॥ १३ ॥

ततस्त्रिराप्लुत्य ॥ १४ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ १४ ॥

पुनः शन्नोदेव्यादिभिर्मार्ज्जनञ्च मार्ज्जनञ्च ॥ १५ ॥

शन्नोदेव्यादिभिः पूर्व्वोक्ताभिर्ऋग्भिः पुनर्मार्ज्जनञ्च कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। द्विर्व्वचनं स्नानविधिसमाप्त्यर्थम्। सोऽयं मध्याह्नस्नानविधिः। कथं ज्ञायते? मध्याह्नस्नानन्तरमेतस्याभिधानात् परतो ब्रह्मयज्ञोपदेशाच्च तथाऽवगतेः। अतएव,

तरत्समन्दीभि: तच्छब्दयुक्ताभिर्ऋग्भि:। तत्संबन्धात्ताच्छब्द्याम्। ताश्च चतस्र: ऋच: उत्तरार्चिके समाम्नायन्ते। तत्र, तरत्समन्दी धावति इति प्रथमा। उस्रा वेद वसूना इति द्वितीया। ध्वस्रयो: पुरुषन्त्यो इति तृतीया। आययोस्त्रिंशत तना इति चतुर्थी।

एतोन्विन्द्रमित्यादि तृचात्मक सूक्तमुत्तरार्चिके पठ्यते। एतोन्विन्द्रमित्यनेन तस्य परिग्रह:। कथं ज्ञायते? तृच सूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात्। तत्र एतोन्विन्द्रं स्तवाम इति इति प्रथमा। इन्द्र शुद्धो न आगहि—इति द्वितीया। इन्द्र शुद्धो हि नोरयि इति तृतीया।

तमुष्टवाम यहिर इत्युत्तर्चिके तृचसूक्तस्य तृतीयाया ऋच: प्रतीकम्। अतस्तन्मात्रस्यैवात्र ग्रहणम्। न कि इन्द्र त्वदुत्तर इत्येषा छन्दस्यार्चिके पठ्यते।

पवित्रवतीभि: पवित्रशब्दयुक्ताभि: ऋग्भि:। पवित्रन्ते इत्यादि तृचं सूक्तमुत्तरार्चिके पठ्यते। बहुवचनस्यार्थवत्त्वार्थं तस्यैव ऋक् त्रयस्य ग्रहणम्। यद्यपि तत्र द्वे ऋचौ पवित्रशब्दयुक्ते, तथापि छत्रीरूपदधातीति भूम्ना व्यपदेशस्य सिद्धान्तितत्वात् तिस्र एव ऋच: पवित्रवत्य उच्यन्ते। तत्र पवित्रन्ते विततं ब्रह्मणस्पते इति प्रथमा। तपोष्पवित्र विततं दिवस्पदे इति द्वितीया। अरूरुच दुषस: पृश्निरग्रिय इति तृतीया। पवित्रवतीभिरित्यत्र चकारो-नुसवत् द्रष्टव्य:। ऋग्भ्यन्यत्। एतदनन्तर, ॐ भू: पुनातु। ॐ भुव: पुनातु। ॐ स्व: पुनातु। ॐ भूर्भुव: स्व: पुनातु। इति समाचारात् मार्जयन्ति ॥ ११ ॥

तृतीया खण्डिका ।

उक्तः स्नानविधिरथेदानीं स्नानाङ्गं तर्पणं वक्तव्यम् । अस्ति तावत् प्रधानं तर्पणं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम्,—इत्यादिशास्त्रैरुक्तम् । अस्ति च स्नानाङ्गमपि तर्पणम् । कथं ज्ञायते ?

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्" ॥

इति स्मरणात् । अग्रे चायमर्थः प्रवेदयिष्यते । अतस्तद्विवचया तावदुपक्रमते ।

अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत ॥ १ ॥

अथ स्नानानन्तरं सन्ध्यामुपासीत । सन्ध्यासूत्रे सायंप्रातःसन्ध्योपासनं नित्यमित्युक्तम् । सायंप्रातःसन्ध्योपासनवत् मध्याह्नसन्ध्योपासनमपि नित्यमित्यर्थः । तथाच कात्यायनः ।

"एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" ॥

इति । नित्यवदित्यनेन सायंप्रातःसन्ध्योपासनयोः कृत्स्नविध्यतिदेशः ॥ १ ॥

तत्र मध्याह्नसन्ध्योपासने सूर्योपस्थाने विशेषमाह ।

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" ।

इत्यनेन प्रातःस्नानेऽहःस्नानधर्म्मातिदेशः कात्यायनस्योपपद्यते। किन्त्वग्निमतामयं विस्तृतः स्नानविधिः प्रातःस्नाने न भवति। तथात्वे होमकालस्यात्ययापत्तेः। तदपि स एवाह।

"अत्यल्पाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात् स्नान होमलोपो विगर्हितः" ॥

इति ॥ १५ ॥

इति स्नानसूत्रभाष्ये द्वितीया खण्डिका ।

ऋक्त्रयञ्चात्र परिगृह्णन्ति। उदुत्यं चित्रमित्यादिऋग्द्वय पाठानन्तर विभ्राड्‌बृहत् पिबतु सौम्य मधु इत्यादिकामृच पठित्वा चित्रं देवानामुदगादनीकं इतीमामपि ऋचं पुन: पठित्वा आय गौरित्याद्यामृच पठन्ति च। तेषामयमाशय:।

"उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम्।
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिण:॥
मध्ये त्वङ्ग उपस्थाने विभ्राडादीच्छया जपेत्"।

इति कात्यायनेन मध्याह्नसन्ध्योपासने उदुत्यं चित्रमिति ऋग्द्वयेन सवितुरुपस्थानानन्तरं विभ्राडादीना दशतिसमाप्तिपर्य्यन्तं तदर्व्वाग् वा इच्छया जपोऽभिहित:। तदनुरुन्धानै: साम्प्रदायिकै: दशतिसमाप्तिपर्य्यन्त सर्व्वासामृचा सप्तह्नार्थ अपत्ये इत्यादौ यथायथसूक्तद्वयमृग्त्रयञ्च परिगृह्यते। छन्दस्यार्च्चिके ह्यारण्यकाण्डे पञ्चमदशतौ ता. पर्व्वा ऋच समाम्नायन्ते। तत्र विभ्राड् बृहदित्येषा द्वितीया ऋक्। चित्रं देवानामिति तृतीया। आय गौरिति चतुर्थी। अन्तश्चरतीति पञ्चमी। त्रिंशद्धामेति षष्ठी। अपत्ये इति सप्तमी। अदृश्रमस्य केतव इत्यष्टमी। तरणिर्विश्व-दर्शत इति नवमी। प्रत्यङ् देवाना विश इति दशमी। येना पावक चक्षपा इत्येकादशी। उद्यामेषीति द्वादशी। अयुक्त सप्त शुन्ध्युव: इति त्रयोदशी। सप्त त्वा हरितो रथे इति चतुर्दशी। ततो दशतिसमाप्ति:।

इदमिह वक्तव्यम्। नित्यवत् सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्याभि-र्ऋग्भि: सवितुरुपस्थानमित्यभिधानात् फलसंयोगाद्यनभिधाना

उदुत्यं चित्रमायं गौरपत्ये तरणिरुद्यामेष्याभि-र्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानम् ॥ २ ॥

उदुत्यमित्यादयः ऋचा प्रतीकाः। यद्यपि नित्यवत् सन्ध्यामुपासीतेत्यतिदेशादेवोदुत्यं चित्रमिति ऋग्द्वयं प्राप्नोति इति तत्प्रतीककीर्त्तनमनर्थकम्। तथापि तदवचने आयं गौरित्यादिकात् वैकृतात् विशेषोपदेशात् शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वत् प्राकृतस्य ऋग्द्वयस्य निवृत्तिः स्यादिति तत्प्रतीकपरिकीर्त्तनमित्यवगन्तव्यम्।

तत्र तावत् उदुत्यं चित्रमिति मन्त्रौ सायंप्रातःसन्ध्योपासनयोः सूर्य्योपस्थाने विनियुक्तावेव। आयं गौरित्युत्तरार्चिके तृचस्य सूक्तस्य प्रथमा। तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति सूत्रकारवचनात् आयं गौरित्यनेन तदादिकस्य तृचसूक्तस्यैव ग्रहणम्। तत्र, आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति प्रथमा। अन्तश्चरति रोचना इति द्वितीया। त्रिंशद्धाम विराजति इति तृतीया।

अपत्ये तायवो यथा इतीयमृक् छन्दस्यार्चिके पठ्यते। तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादिकाऽपि तत्रैव पठ्यते। परिगृहीता चेयं शिष्टैः। उत्तरार्चिकेऽपि तरणिरित् सिषासति इति प्रगाथात्मके सूक्ते प्रथमा पठ्यते। न त्वियमत्र शिष्टैः परिगृह्यते। उद्यामेषि रजः पृथु इतीयमपि छन्दस्यार्चिक एव समाम्नायते।

साम्प्रदायिकास्तु अपत्ये तायवो यथा इत्यादि ऋग्द्वयं, तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादि ऋक्त्रयं, उद्यामेषि रजः पृथु इत्यादि

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चेत्येवमन्तेन चेति सूत्रपाठे व्यक्तएवाय मर्थः। एवमन्तेनेति चकाररहितपाठेऽपि सवितुरुपस्थानमित्यनु वर्त्तत एव। केचित्तु नमो ब्रह्मणे इत्यादिसूत्रस्य वक्ष्यमाणेन सूत्रेण सम्बन्धं कुर्व्वन्तस्तर्पणएवास्य विनियोग मन्यन्ते। न त्वेतेन तर्पयन्ति। किन्तु तर्पणात् पूर्व्वं कृताञ्जलयो भूत्वा मन्त्र मिमं पठन्ति। मन्त्रश्चायं वग्नब्राह्मणप्रारम्भ एव पठ्यते ॥ ३ ॥

अथेदानीं तर्पणमभिधीयते।

अग्निस्तृप्यत्विति च तृप्यतां वा ॥ ४ ॥

इतिशब्दोगणस्य सूचकः। इत्यादिबहुवचनान्ताः गणस्य ससूचका-भवन्तीत्युक्तेः। चशब्दस्त्वनुक्तसमुच्चयार्थः। अतएवाग्रिमसूत्रे, एतानिति बहुवचनोपादानं सङ्गच्छते। अन्यथा अग्निमात्रस्यात्र तर्पणीयत्वे बहुवचनोपादानमसङ्गतं स्यात्। तत्र साम्प्रदायिकाः अग्न्यादिगणमित्थमाचक्षते। अग्निः। वषट्कारः। महा-व्याहृतयः। गायत्री। ब्रह्मा। विष्णुः। वेदाः। देवाः। छन्दांसि। यज्ञाः। अध्ययनम्। द्यावापृथिव्यौ। अन्तरिक्षम। अहोरात्राणि। मासाः। ऋतवः। संवत्सरः। वरुणः। समुद्राः। नद्यः। गिरयः। क्षेत्राणि। वनानि। ओषधयः। वनस्पतयः। पशवः। नागाः। उरगाः। सुपर्णाः। वयांसि। गावः। वसवः। रुद्राः। आदित्याः। मरुत.। सिद्धाः। साध्या.। गन्धर्व्वाः। पिशाचाः। यक्षा.। रक्षांसि। भूतानि। नक्षत्राणि। अश्विनौ। अप्सरसः। चतुर्विध-भूतग्रामः। मरीचिः। अत्रिः। अङ्गिराः। पुलस्तिः। पुलहः।

चाचामृचा सवितुरुपस्थाने नित्यवत् संयोगोवगम्यते। कात्यायनेन विच्छया जपेदित्यभिधानात् विभ्राडादीनामनित्यसंयोगः। तत्कथमुभयोरेकार्थत्व सम्भवति। नित्यानित्यसयोगविरोधापत्तेः। एवमत्र विभ्राडादीनामनुपदेशात अन्यत्र चोपदेशात् व्यक्तमनयोर्भिन्नार्थत्वम्।

कथं वा आय गौरित्यादौ अनुल्लिखितप्रतीकाना द्विवाणामृचामुपसंग्रह. शक्यते कर्त्तुम्। आभिरितीदमः सन्निहित वचनत्वात्। आदिग्रहणस्य च तन्मन्त्रमात्रग्रहणज्ञापनार्थत्वात्। तृचसूक्तानामेव परमादिग्रहणेन ग्रहणमुक्तम्। तथात्वे चाभिर्ऋग्भिरिति वचनमत्यन्तमेव वादर्थित स्यात्। न चैतदुचितम्। स्नानसूत्रपरिशिष्टपरिसमाप्तौ अथ मन्त्रा इत्युपक्रम्य एकैकमन्त्रप्रतीकानामेवोल्लेख. कृत'। छन्दोगाह्निकेऽपि आयं गौरित्यादिपरिकीर्त्तितप्रतीका एव ऋचोलिखिता न त्वन्याः। तस्मात् भिन्नाविमौ कल्पो न त्वनयोरेकत्वम्। उदुत्यं चित्रमित्याभ्यामुपस्थाय इच्छया विभ्राडादीना जप इति मतं कात्यायनस्य। अत्रभवतः सूत्रकारस्य तु मत परिकीर्त्तितप्रतीकाभिर्ऋग्भिः सवितुरुपस्थानमिति कस्य केनाभिसम्बन्धः। गोभिलीयानामुभयोरेव स्वगास्त्रोक्तत्वाद्विकल्पएवानायत्या प्रतिपत्तव्यो भवति ॥२॥

नमो ब्रह्मणे इत्युपजाय चैत्यन्ते ॥ ३ ॥

ऋग्भिरुपस्थानस्यान्ते नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्यन्तेन सवितुरुपस्थानमित्यनुवर्त्तते। तत्त्वकारादिभिरप्येवमेव वर्णितम्।

अथापसव्येन ॥ ६ ॥

अथानन्तरमपसव्येनेति प्राचीनावीती भूत्वा पातितवामजानुः पितृतीर्थेन तर्पयेदित्यनुवर्त्तते। अपसव्यशब्दः पितृतीर्थमप्यभिधत्ते। तथाच गृह्यान्तरम्। "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अवमलवि अपसव्य वा तेन पितृभ्यो ददाति" इति ॥ ६ ॥

राणायनिशटीति ॥ ७ ॥

राणायनिश्च शटिश्च राणायनिशटी। इतिशब्दोगणलक्षणार्थः प्रत्येकं संबध्यते। सन्धिश्छान्दसः। राणायनिगणं शटिगणञ्चापसव्येन तर्पयेदित्यर्थः। तत्र राणायनिगणे त्रयोदश सामगाचार्य्या भवन्ति। शटिगणे च दश प्रवचनकर्त्तारः। राणायनिगणस्तावत्। राणायनिः। सात्यमुग्रिः। व्यासः। भागुरिः। औण्डिगिः। गौल्गुलविः। भानुमानौपमन्यवः। कराटिः। मशकोगार्ग्यः। वार्षगण्यः। कौथुमिः। शालिहोत्रिः। जैमिनिः। एतेषां तर्पणान्ते, त्रयोदशैते सामगाचार्य्याः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्य पठन्ति। द्विगुणभुग्नकुशैः कृष्णतिलैरञ्जलित्रयदानेन चैतांस्तर्पयन्ति। एवमग्रेऽपि। शटिगणः खल्वपि। शटिः। भाल्लविः। काल्लविः। ताण्ड्यः। वृषाणः। शमबाहुः। रुरुकिः। अगस्त्यः। बष्कशिराः। हूहूः। एतेषां तर्पणानन्तरं, दशैते प्रवचनकर्त्तारः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्याशंसावाक्यपाठः शिष्टाचारागतः ॥ ७ ॥

क्रतुः। प्रचेताः। वशिष्ठ। भृगुः। नारदः। पुलस्तिरित्यत्र पुलस्त्य इति केचित् पठन्ति। सोऽयं सम्प्रदायागतोऽग्न्यादिगणः। अत्रान्ते यथायथं तृप्यतु इति, तृप्येता इति, तृप्यन्तु इति वा प्रयोक्तव्यम्। सर्व्वत्रादौ प्रणवः प्रयोक्तव्यः। लिखिष्यमाणस्नान सूत्रपरिशिष्टवचनात्। तृप्यतामिति पक्षेऽपि तथैव यथायथ परिणामः करणीयः। तृप्यता वेति केचिन्न पठन्ति। स्नानसूत्र परिशिष्टे तु तदप्युक्तम्। यथा।

"तृप्यतामिति सेक्तव्य नाम्ना च प्रणवादिना"।

इति। अग्न्यादितर्पणानन्तरं, एवमादयः स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिता स्वस्ति कुर्व्वन्तु तर्पिताः, इत्यासशावाक्यं कृताञ्जलयः पठन्ति॥४॥

सर्व्वत्र सव्येनैताँस्तर्पयेत्॥ ५॥

सर्व्वत्र तर्पणे। अपवादस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् सर्व्वत्र देवतर्पणे इत्यर्थः। सव्येनेति उपवीती भूत्वा दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा देवतीर्थेनैतान् देवान् तर्पयेदित्यर्थः। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि"॥

इति। देवतीर्थस्य देवकर्म्मार्थत्वन्तु प्रसिद्धमेव। गणस्य बुद्धौ सन्निहितत्वादेतानिति बहुवचननिर्द्देशः। अग्निमात्रतर्पणस्य पूर्व्वमुक्तत्वे त्वेतदसङ्गत स्यादित्युक्तमादावेव। केचित्तु पूर्व्वेण सूत्रेणैकसूत्रतां कृत्वा किञ्चिचान्यथाकृत्य, अग्निस्तृप्यत्विति च देवास्तर्पयेयुरिति पठन्ति॥ ५॥

पितामहीप्रपितामह्यौः । त्रीन् मातृत इति आत्मीयाभिसम्बन्धात् पुंसा निर्देशः । मातृतस्त्रीनात्मीयानित्यर्थः । "तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्ध." इति च्छान्दोग्योपनिषत्श्रुतिव्याख्याने "उभयग्रहणमविवक्षितं यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छतीति यद्वत्"—इति शङ्कराचार्य्यचरणोक्तवदत्रापि त्रीन् मातृत इति पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वोपपत्तेश्च । मातामहा-नित्यत्रापि त्रीनित्यनुषज्यते । त्रीन् मातामहान् मातामह-प्रमातामहवृद्धप्रमातामहानित्यर्थः । त्रीनित्यनुषङ्गात् माता-महानिति बहुवचननिर्देशात्

"मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः" ।

इति दर्शनाच्च 'मातामहपदं तद्यादित्रिकपरम । ते खल्वमी त्रयोऽपि मातामहा एव । तत्राद्यो निरुपपदः परौ तु सोपपदा-वित्येतावान् परं विशेषः । तत्पत्नीश्च तेषां मातामहानां पत्नीश्च तर्पयेत् । तत्पत्नश्चेति पाठे व्यत्ययेन प्रथमा । तत्पत्नीश्चेत्यर्थः । तर्पयेदित्यनुवर्त्तते । इत्येतत् पितृतर्पणम् । तेनामीषां तर्पणमवश्यं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम । केचित् इतिकार न पठन्ति । तदत्र पाठक्रमात् प्रथमं पित्रादीनां ततो मात्रादीनां तदनु मातामहा-दीना ततस्तत्पत्नीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् । स्मृत्यन्तरेप्येवमेव तर्पण-क्रमोऽमीषामुपदिश्यते ।

'पित्रादित्रयपत्नीनां पृथग्देय ततो जलम् ।
ततो मातामहानाञ्च क्रम एष हि तर्पणे" ॥

इति ।

अथ कव्यवालादयोदिव्या यमाश्च ॥ ८ ॥

अथानन्तर कव्यबालादयो दिव्या, पितरो यमाश्च तर्पणीया इत्यर्थः। व्यत्ययाद्वा द्वितीयार्थे प्रथमा। कव्यबालादीन् दिव्यान् पितॄन् यमांश्च तर्पयेदिति वर्त्तते। कव्यबालादय इत्यादिशब्दो नलादिसंग्रहार्थं । यमा इति बहुवचन गणलक्षणार्थम्। कव्यबालादयस्तावत्। कव्यबाल। नल। सोम। यम.। अर्य्यमा। अग्निष्वात्ता। सोमपीथा। बर्हिषद। यमा, खल्वपि। यम.। धर्म्मराज'। मृत्यु। अन्तक.। वैवस्वतः। कालः। सर्व्वभूतक्षय। औदुम्बर। दध्न। नील। परमेष्ठी। वृकोदरः। चित्र। चित्रगुप्त।

अथापसव्येन इत्युपक्रम्यैतदभिधानात् यमतर्पणमपि गोभिलीयानामपसव्येनैव कर्त्तव्यम्।

"दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्य समाहित।
दैवतीर्थेन देवत्वात् तिलैः प्रेताधिपो यत" ॥

इति स्कन्दपुराणीय गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम्। अन्यथा तेषा स्वशास्त्रोपरोधापत्ते.॥ ८॥

अथात्मीयाश्स्त्रीन् पितॄंस्त्रीन् मातॄंस्तो माता-महांश्च तत्पत्नीश्चेति पितृतर्पणम् ॥ ९ ॥

अथानन्तरमात्मीयांस्तर्पयेत्। आत्मीयानेवाह त्रीनिति। पितृस्त्रीन् पितृपितामहप्रपितामहान्। मातृस्त्रीन् मातृ

करणीयम् । निवीतं मनुष्याणामिति हि श्रूयते । व्यत्ययेन वा द्वितीयार्थे प्रथमा । सनकादीन् तर्पयेदिति वर्त्तते । इतिशब्द-स्तर्पणपरिसमाप्तिद्योतनार्थः । सनकादयो निवीत्यथ मनुष्यधर्म्मा-इति पाठे, अथानन्तरं निवीती भूत्वा सनकादीन् तर्पयेदित्यर्थः । समानमन्यत् । सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्म्मः इति पाठे निवीतस्य मनुष्यधर्म्मत्वेनोक्त्या सनकादितर्पणं निवीतिना कर्त्तव्य-मित्यर्थादुक्तं भवति । सनकादयः खल्वपि । सनकः । सनन्दनः । सनातनः । कपिलः । आसुरिः । वोढुः । पञ्चशिखः । सनन्दनः इत्यत्र सनन्दः इति केचित् पठन्ति । आचार्य्येण खल्वत्रभवता तर्पणमात्रमुक्तं, तत्र तत्राञ्जलिसंख्या तु नोक्ता । सा च,

"एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्" ॥

इति ।

"मातृमुख्याय यास्तिस्रस्ताभ्यो दद्यात् त्रिरञ्जलीन्" ।

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्या । एकैकमञ्जलिमिति वचनं गोभिलसुतसंहिताया इति हलायुधः । गोभिलपुत्रस्येति तत्त्व-कारोऽप्याह । दिङ्नियमस्तु "मनुष्याणामेषा दिक् या प्रतीची" इति षड्विंशब्राह्मणात् । "प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुरा अपरेषामुदीचीं मनुष्याः" इति ब्राह्मणान्तराच्च प्रतिपत्तव्यः । तृप्यतु तृप्यतां वेत्यभिधानात् गोत्रनामादीनां प्रथमान्ततयोल्लेखोऽर्थादुक्तः । तथाच स्नानसूत्र परिशिष्टम् ।

"स्वपितृभ्यस्ततो दद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यानान्ततःपरम्" ॥

इति ।

"पितॄणामथ मातॄणां ततो मातामहस्य च" ॥

इति ।

"पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च" ॥

इति ।

"अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातॄणां यः प्रयच्छति ।
तर्पणं पिण्डदानञ्च नरकं स तु गच्छति" ॥

इति चैवमादौ बहुलम् ।

रघुनन्दनभट्टाचार्य्यास्तु, अथात्मीयास्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृत स्तत्पत्नीश्चेति सूत्रं पठित्वा, त्रीनिति पुलिङ्गनिर्देशेन तत्पत्नीश्चेति पृथगुपादानेन च मातृत इत्यस्य मातामहपरत्वं वर्णयाम्बभूवुः । तच्चिन्त्यम । पुलिङ्गनिर्देशस्योपपादितत्वात् । तत्पत्नीश्चेति पृथगुपादानस्य मात्रादिमपत्नीपरिग्रहार्थत्वेनोपपत्तेश्च । अस्मदव लौकितेषु सूत्रग्रन्थेषु परिदृष्ट एव तु पाठोऽस्माभिर्लिखितः ॥ ८ ॥

सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्यधर्म्माः ॥ १० ॥

निवीतं यथा भवति तथा सनकादयस्तर्पणीयाः । निवीतत्वे हेतुगर्भविशेषणं मनुष्यधर्म्मा इति । छान्दसोऽयं प्रयोगः । यतस्ते मनुष्यधर्म्माणः अतएव तेषां तर्पणं निवीतं यथा भवति तथा

स्यापि तद्विषयत्वानुपपत्तेस्तस्यापि यजुर्व्वेदिविषयत्वात्। अतएव, ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्ग्राह्यः इत्यभिधाय, ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोग इति तैरेवोक्तम्। तस्मात् गोभिलीयानां तृप्यतु तृप्यता वेत्यन्तमेव तर्पणवाक्यं न तत्र मतिलोदकादेरुल्लेख.। अतएव तृप्यतामिति नैक्तव्यमित्युक्तम्। गृह्यपरिशिष्टेऽपि।

"यन्नात्र वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत्"।

इति। छन्दोगपरिशिष्टोक्तेऽपि तर्पणे तिलोदकादेरुल्लेखो न कृतः। अन्यथा तदुक्तब्रह्मादितर्पणेऽपि ब्रह्मा तृप्यतामेतदुदकं तस्मै नम इत्यादिवाक्यरचना किमिति तैर्न क्रियते।

तदिदं स्नानाङ्गतर्पणमेवात्रभवता सूत्रकारेणोक्तम्। कथं ज्ञायते? स्नानविधिमभिधायैतस्य तर्पणस्याभिधानेन प्रकरणादस्य स्नानाङ्गताऽवगतेः।

"आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्।
गायत्रीं च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः॥
आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्"॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टोक्तेश्च। अत्र स्वल्वाप्लवने तु संप्राप्ते इत्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदिति चोपसंहारात् स्नानाङ्गमेव तर्पणं सूर्य्योपस्थानात् परं गायत्रीजपात् स्वाध्यायजपाच्च पूर्व्वं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। गायत्रीजपात् परतस्तत्करणे तु तस्याययाकाल-

"गोत्र स्वरान्त सर्व्वत्र गोत्रस्याचय्यकर्म्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त कर्त्ता एव न मुह्यति ॥
सर्व्वत्रैव पित प्रोक्त पिता तर्पणकर्म्मणि ।
पितुरचय्यकाले च अचया तृप्तिमिच्छता ॥
शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽचय्यकाले च पितृणा दत्तमचयम्" ॥

इति । तथा ।

'अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
तृप्यतामिति सेक्तव्य नाम्ना च प्रणवादिना' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यस्याप्येतत् । एतच्च पात्रकरणकतर्पणे बोद्धव्यम । हस्तकरणकतर्पणे त्वञ्जलिनैव तर्पणम । तथाच तत्रैवोक्तम ।

'श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।
तर्पणे तूभय कुर्य्यादेष एव विधि स्मृत " ॥

इति । यत्तु पितृतर्पणे तृप्यतामित्यनन्तर, एतत् सतिलोदक तस्मै स्वधेति वाक्यरचना तत्त्वकृद्भि कृता । तत्र प्रमाण नास्ति । तै किल असावेतत्ते उदकमिति इति जातूकर्णवाक्यम्,

'नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्या स्युरनुपूर्व्वश ।

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनञ्च पर्य्यालोचयद्भिस्तथा लिखितम् । तन्न युक्तम् । जातूकर्णवाक्ये सम्बोधनान्तनामोल्लेखाभिधानेन तस्य गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयत्वात् । गोभिलीयाना स्वशास्त्रे तृप्यतु तृप्यता वेत्येतावन्मात्रविधानेन योगियाज्ञवल्क्योक्तस्वधाकार-

प्रकृतिविकृतिभावस्यैवाभावात् । सपरिकराभिहिता प्रकृति र्विकृतिरन्या इति हि मीमांसकसिद्धान्तः । स्नानाङ्गं तर्पणं खल्वत्रभवता सूत्रकारेण सपरिकरमभिहितम् । प्रधानतर्पणमपि कात्यायनेन सपरिकारमेवोपदिष्टं कर्मप्रदीपे । तत् कस्य केनाभिसंबन्धः । विस्तरेण चैतद्गृह्यसूत्रभाष्ये विचारितमस्माभि रिति नेह प्रस्तूयते ग्रन्थगौरवभयात् ॥ १० ॥

ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्याष्टशतादीन् जप्त्वा ॥ ११ ॥

ततस्तर्पणादनन्तरं गायत्र्याष्टशतादीन् जप्त्वा सवितुः प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । अष्टाधिकं शतमष्टशतम् । आदिना सन्ध्यासूत्रोक्तानि पश्चान्तराणि गृह्यन्ते । प्रातिलोम्येन चात्र सङ्ख्या निर्दिश्यते । सन्ध्यासूत्रे तावदष्टैकादशद्वादशपञ्चदशशतसहस्रसंख्याना क्रमेणो पदेशः । अत्र वैपरीत्येन शतसङ्ख्यामुपदिश्यादिना ततः प्राक्तनानि संख्यान्तराण्युररीकृतानि । शतस्याष्टाधिकत्वमात्रमत्र विशेषः । अथवा, अष्टशतादीनित्यत्राष्टपदेन सन्ध्यासूत्रोक्ताया आदिमाया अष्टसंख्यायाः, शतशब्देन तदुक्ताया उपान्तिमायाः शतसङ्ख्यायाः, आदिपदेन च तदन्तरालपठितानां सङ्ख्यान्तराणामुपसंग्रहः ।

तत्त्वकारप्रभृतिभिरेवमेव सूत्रमिदं पठितं प्रत्युपस्थानपरतया व्याख्यातञ्च । अन्ये पुनरन्यथैतत् सूत्रं पठन्ति । ततोपस्थानं गायत्र्याष्टशतादीन् कृत्वेति केचित् । तत्र तस्मिन्नवसरे तर्पणा-वसाने इत्येतत् । गायत्र्यष्टशतादीन् कृत्वा जप्त्वा उपस्थानं सवितुरिति तस्यार्थः । अत्र फलतो न कश्चिद्विरोधः ।

कृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दा सुतरामुपपद्यते। प्रधानतर्पणञ्च पितृयज्ञरूपं छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोक्तम्। तत्र ब्रह्मयज्ञात् परतः कर्त्तव्यमित्यपि तत्रैव तेनैवोक्तम्। तस्मात् स्नानाङ्गतर्पण गायत्रीजपात् सामजपरूपात् ब्रह्मयज्ञाचार्व्वाक्, प्रधानतर्पणन्तु श्रुतिजपरूपात् ब्रह्मयज्ञात् परतः करणीयमित्यविरोधः। सूत्रकारेण खल्वत्रभवता स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं साम्ना जपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्तः। कात्यायनेन तु प्रधानतर्पणात् पूर्व्वं श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञोऽभिहित इति नास्ति विरोधगन्धोऽपि। तथाच कात्यायनः।

"वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्"।

इति।

"यस्तु श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स चोच्यते।
स चार्व्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात्"॥

इति च। स्नानाङ्गं प्रधानञ्चेति तर्पणद्वयं प्रत्यहं कर्त्तव्यतया शास्त्रदेशितमित्यत्र कस्यापि न विप्रतिपत्तिः। तर्पणद्वयं सर्व्व एव मन्यन्ते। तत्र केचित्त्वयमेवं मन्यन्ते। प्रधानतर्पण खल्वेतत् स्नानाङ्गतर्पणेन विक्रियते। एवञ्च ज्योतिष्टोमस्यैष्ट्युत्तरकालत्व तद्विकृतौ सोम इव स्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानोत्तरकालत्वं तद्विकृतौ प्रधानतर्पणेऽप्यतिदेशात् प्राप्नोति। तथाचैकेनैव तर्पणेन कृतेन तन्त्रेणोभयसिद्धिरित्याचक्षते।

सेयमभिनवा चित्ररचना। द्वयोरेव सपरिकराभिहितत्वेन

इगस्तोभं, तस्मिन्नेवार्चिके समाम्नातायां इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि अरण्यगाने गीयते। तच्च साम, हाउ। वि:। ओहा। वि:। इत्यादिकं, आयुधां अस्मभ्यं वर्चोधा देवेभ्या२३४५:। इत्यन्तं, हाउ इत्यादिकैः बयः इत्यन्तैर्दशभिः स्तोभैरुपेतम्।

उद्वयं नाम साम, आदित्यस्तोत्रयमित्यार्षेयब्राह्मणे निर्दिश्यते। तच्च सामारण्यगाने, उत्। नयामि। इत्यादिके स्तोभे गीयते। स च स्तोभः स्तोभग्रन्थे पठ्यते। तच्चैतत् साम, उद्वयामि। होइ। ३। इत्यादिकं, प्रियेधामए्लियचरे २३४५। इत्यन्तम्।

गायत्रीसामीगनं द्विधा गीयते। एकं तावत् ऊहगाने उत्तरार्चिकगते प्रेष्ठं वो अतिथिए्स्तुषे इत्यादित्र्यृचसूक्ते गीयते। तत्र प्रेष्ठ वो अतिथिए् स्तुषे इति प्रथमा। कविमिव प्रशए्स्यं इति द्वितीया। त्वं यविष्ठ दाशुषः इति तृतीया। तस्य च साम्नः, प्रेष्ठं वाः। अता २३ इयोम्। इत्यादिः, दा २३४ यो ६ हाइ। इत्यन्तः प्रथमोऽंशः। कविमिवा। इत्यादिः, दा २३४ धो६ हा। इत्यन्तो द्वितीयोऽंशः। तुवं यवायि। इत्यादिः, शा २३४ नो ६ हायि। इत्यन्तस्तृतीयोऽंशः। अपरञ्च छन्दस्यार्चिके समाम्नाताया प्रेष्ठं वो अतिथिए्स्तुषे इत्यस्यामृचि वेयगाने (गेयगाने) गीतम्। तत्रोत्तरं साम्नैव शिष्टाः इह समाद्रियन्ते। तत्रोहगानगीतस्य साम्नः प्रथमांशरूपमेव। तदपि सामीगनमा इष्टमित्यौगनमाख्यायते। "आतिथ्यायां गायत्रीसामीगनम्" इति

ततो गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा इत्यपरे। ततस्तर्पणानन्तरमादौ वक्ष्यमाणब्रह्मयज्ञात् पूर्व्वं गायत्र्यष्टशतं कृत्वा इति तदर्थः ॥ ११ ॥

स्नानाङ्गतर्पणं सवितुः प्रत्युपस्थानञ्चाभिधायाथेदानीं साम जपरूपो ब्रह्मयज्ञोऽभिधीयते।

भास दशस्तोभमुन्नयं गायत्रीसामौशनं शुद्धाशुद्धीये राजनरौहिणके वृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानाम्न्यो महादिवाकीर्त्त्यं ज्येष्ठसामानि देवव्रतानि पुरुषव्रतानुगानं तवश्वावीयमादित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम् ॥ १२ ॥

जपेदिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम्। च शब्दोऽत्र लुप्तवद्द्रष्टव्यः। भासादयः सामविशेषाः। तत्र यद्यपि भासादीनि कानिचित् सामान्यनेकत्र गीयन्ते, तथापि यान्यत्र शिष्टैः परिगृहीतानि तान्येवात्र प्रदर्श्यन्ते। अपरिगीतिसाम्ना साम्नामाश्रयभूतानामृचां त्रिधा पाठोपपत्तये यस्यामृचि यत् साम गीयते, तदपि प्रदर्शयिष्यते।

तत्र, हाउ हाउ हाउ। श्रौहा। २। इत्युपक्रम्य, हियाहाउवा ३। भा २३४५ म। इत्यवसान, भास नाम साम आरण्यगाने, छन्दस्यार्चिके समाम्नातायां प्रथमस्य दशमी प्रपाठकस्य नूनम् इत्यस्यामृचि गीयते।

हवामहा ३ए। इति द्वितीयतृतीयादिकं भरद्वाजस्य बृहन्नाम धेयमित्युक्तम्।

रथन्तरं साम अरण्यगाने, उत्तरार्चिकस्य, अभित्वा शूर नोनुमइत्यस्यामृचि गीयते। साम चैतत्, अभित्वा शूर नोनुमो-वा इत्यादि, श्रीवा ६। हाउ वा। अस्। इत्यन्तम्।

सेतुसामापरनामधेयं पुरुषगतिः नाम साम अरण्यगाने, अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य इत्यस्यामृचि गीयते। ऋक् चेयं छन्दस्यार्चिके समाम्नायते। तदेतत् साम, हाउ। ३। सेतूᳬस्तर। इत्यादि, सेतूᳬस्तीर्वा चतुरा २३४५:। इत्यन्तम्।

महानाम्न्य इति बहुवचनात् महानाम्नीसंज्ञकानां सर्वेषां साम्नामिह ग्रहणम्। तानि च सामानि महानाम्न्यार्चिके समाम्नातासु ऋक्षु गीयन्ते। तत्र, विदा मघवन् इति, अभिष्टि-भिष्टिभि. इति, एवाहि शक्रो राये इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु प्रथमं साम गीयते। विदा राये सुवीर्य्य इति, योमᳬहिष्ठो-मघोनां इति, ईशे हि शक्रस्तमूतये इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु द्वितीयम्। इन्द्र धनस्य सातये इति, पूर्व्वस्य यत्ते अद्रिव इति, प्रभोजनस्य वृत्रहन् इति चैवमादिकासु तिसृषु ऋक्षु तृतीयम्। एवाह्येव इत्यादिकेषु पञ्चसु पुरीषपदेषु गीतं चतुर्थं सामापि शिष्टैः परिगृहीतम्। तेषामपि तत्रैव पठितत्वात्। तदन्तर्भूत-त्वाच्च। अत्र च, "महानाम्न्यश्चैः विदा मघवन्नित्याद्याः प्रकृत्या तिस्रः अध्ययनसिद्धास्तु नवसंख्याकाः त्यृचः"—इत्यार्षेयब्राह्मण-भाष्यमनुसन्धेयम्।

लाट्यायनीयकल्पसूत्रभाष्य, आतिथ्यायामिष्टौ औशन गायेत् गायत्रीसाम । त्रैष्टुभान्यप्यौशनानि सन्ति अतो विशेषणार्थं गायत्रीग्रहणम इत्यग्निस्वामिन ।

शुद्धाशुद्धीये, शुद्धाशुद्धीय नाम सामद्वय, वेयगाने (गेयगाने) एतोन्विन्द्र ं स्तवाम शुद्ध इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक् चेय छन्दस्यार्चिके पठ्यते । तत्र, एतोन्विन्द्रᳫ स्तवामा । इत्यादि ममा ३४ औहोवा । तू २३४५ । इत्यन्त प्रथमम । एतोन्विन्द्रᳫ स्तषा ६ मा । इत्यादिक, ओ २३४५ इ । डा । इत्यन्त द्वितीयम् ।

राजन रौहिणञ्च नाम सामदयं अरण्यगाने, इन्द्र नरो-नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयते । ऋक चेय छन्दस्यार्चिके समाम्नायते । तत्र इम । १ । हो । ३ । हᳫ । ३ । इत्यादि वागोडा सुवोद्रहहा २३४५ । इत्यन्त राजनम । हाउ । ३ । आइही । ३ । इत्यादिक, वा२३४औहोवा । ऊ २३४५ । इत्यन्त रौहिणम् ।

बृहत् साम ऊह्यगाने उत्तरार्चिकस्थ प्रगायरूपे सूक्ते गीयते । तत्र त्वामिद्धि हवामहे इति प्रथमा ऋक । स त्व नश्चित्र वज्रहस्त इति द्वितीया । तत्र, छन्दस्यार्चिके ममा म्नातायां प्रथमायामृचि गीयमान औहोयि त्वामिद्धि हवा महा १ इ । इत्यादिक, पतुषा ६ काउ । वा । षम । इत्यन्त सामैवाद्रियन्ते शिष्टा । न तु प्रगाथसूक्ते गीतम् । आवियन्नाह्मण भाष्येऽपि त्वामिद्धि हवामहे इत्येक साम, औहोयि त्वामिद्धि

हाउ। ३। इत्यादिकं, धर्मो ३ धर्मः। ३। इत्यन्तं पञ्चममनुगानं पुरीषनाम। धर्मविधर्म। ३। इत्यादिकं, इ०एवंव२०वं व२०वम्। ३। इत्यन्तं षष्ठमनुगानं पत्तो नाम। श्रौहोहोवा होइ। २। इत्यादिस्तोभयुक्तं, अभ्राजीऽग्नीतिरभ्राजी२३४५त्। इत्यन्तं, विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्य मधु इत्यस्यामृचि गीयमानं सप्तममनुगानमात्मा नाम। भूमिः। ३। अन्तरिक्षं। ३। इत्यादिकं, भूताया २३४५। इत्यन्तं अष्टममनुगानं करुनाम। द्यौः। ३। अन्तरिक्षम्। ३। इत्यादि, ए ३। आयुषे २३४५। इत्यन्तं नवममनुगानमप्यूकनाम। हाउ ३। ज्योतिः। २। इत्यादि, श्री हो वा। ई २३४५। इत्यन्त दशममनुगानं पुच्छं नाम। तदेतत् दशानुगानोपेतं महादिवाकीर्त्यं नाम साम सुपर्णमित्याचक्षते। तदत्र सप्तमनुगानं विहायान्यानि सामानि न खलु ऋक्षु गीयन्ते। किन्तु ऋगक्षरवर्जितान्येव स्तोभेषु गीयन्ते। सर्व्वाणि चैतानि सामान्यरण्यगाने पठ्यन्ते।

ज्येष्ठसामानि, आज्यदोहान्येव ज्येष्ठसामानीत्याख्यायन्ते। तथाच पञ्चविंशब्राह्मणम्। "ज्येष्ठसामानि वा एतानि" इति। व्याख्यातश्चैतद्भाष्यकृद्भिः "एतान्याज्यदोहानि साम्नां मध्ये ज्येष्ठानि प्रथमभूतानि खलु" इति। त्रीणि तावदाज्यदोहानि अरण्यगाने, मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्येतस्यां छन्दस्यार्चिके उत्तरार्चिके च समाम्नातायामृचि गीयन्ते। तत्र तावत, हाउ। ३। आज्य दोहम्। ३। मूर्द्धानं दायि। इत्यादिकं, आज्यदोहम्। २। ए। आज्यदोहा २३४५म्। इत्यन्त प्रथमम्। हाउ ३। हुम्। दिदो-

तत्र, ए २। विदा मघवन् विदा। इत्यादि, मायाः। हि विवमा २ त्सुवा। इडा २३४५। इत्यन्त प्रथम साम। ए २। विदाराये सुवीरियाम्। इत्यादि, क्रातू। छन्दन्तता २ म्बृहात्। इडा २३४५। इत्यन्त द्वितीयम। ए २। इन्द्रस्यनस्य मातयाइ। इत्यादि माखा। सुगैवो २ इयू। इडा २३४५। इत्यन्त तृतीयम। आइवा। हिवेवा २३४५। इत्यादिक, वाहा ३१ उवा २३। ई ३४ डा। इत्यन्त पञ्चसु पुरीषपदेषु गेय चतुर्थम्।

महानाम्नो महावैराज महादिवाकोर्त्त्यमिति केचित् पठन्ति। तत्र महावैराजमेवाधिकम। तच, पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि समुत्पन्न, होइयाहोइयाहोइया ३४३ पिब। मतूस्वाहाउ। इत्यादिक, इर्यश्विमत्स्वा ३। हाउवा ३। ई २३४५। इत्यन्त इन्द्रस्य वसिष्ठस्य वा महावैराजनामक साम अरण्यगाने गीयते।

महादिवाकीर्त्त्य ऐन्द्र महादिवाकीर्त्त्य सौर्य्य वा दशानुगान मित्यापेयब्राह्मणोक्तैर्दशभिरनुगानैरुपेत महादिवाकीर्त्त्य नाम साम। तत्र, हाउ। ३। आयु। ३। इत्यादिक, वागज्योती २३४५। इत्यन्त प्रथममनुगान शिरो नाम। एवाह्येवा २३४ औहोवा। इत्यादिक, श्विपूषान्। हिदेवा २३४५। इत्यन्त द्वितीयमनुगान ग्रीवा नाम। वयोमनोवय प्राणा। इत्यादिक, या १। ई २३४५। इत्यन्त तृतीयमनुगान स्कन्धो नाम। वयोमना२३। इत्यादिक, होइहोवायो२३४५वा६५६। ऊ २३४५। इत्यन्त चतुर्थमनुगान कीकसो नाम। ऊ२र्क्।

दायरूपेणैक एकानुगानश्चैकमित्यभिप्रायेण पुरुषव्रतस्य द्वित्वमुक्तम्। परमार्थतस्तु षडेव पुरुषव्रतानि भवन्ति। अतएव "एतानि षड्गायित्रानि सामानि द्वे पुरुषव्रते इत्यभिधेयानि। तेनाद्य पञ्चानुगान पञ्चऋगायित्रैरनुगानैरुपेत द्वितीयमेकानुगान एकर्चाथितेन सामरूपेणानुगानेनोपेतमिति समुदायापेक्षया द्विवचनम्' इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्याः।

तत्र तावत् उहुवा हाउ। ३। इत्यादि, वा ३। इट इडा २३४५। इत्यन्त पञ्चानुगानस्य प्रथममनुगानम्। उहोवी होवा २। ३। इत्यादि, ओहोवा। ऊ २३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। इयो होवा २। ३। इत्यादि, ओहोवा। ई २३४५। इत्यन्त तृतीयम्। हाउ। ३। तावानस्य। महा २३ इमा ३। इत्यादि, हाउ ३। वा ३ इट् इडा २३४५। इत्यन्त चतुर्थम्। हाउ३वा। ततोविराडजायत। इत्यादि हाउ३वा ३। ई २३४५। इत्यन्त पञ्चमम्। गत तावत् पुरुषव्रत पञ्चानुगानम्। एकानुगानन्त्वपि। हाउ ३। अस्मीनस्मिन। ३। इत्यादि हा२३४ओहोवा। सुवर्ज्योती २३४५। इत्यन्तम्। सामानि चैतानि मर्वाण्येवा रण्यगाने गीयन्ते।

तवश्यावीय नाम साम, ॐ ऊ ऽ २३४५। ॐ भू। इत्यादि, अतवद। ३। इऽवव२वव२वम। ३। इत्यन्त अरण्यगानात् पृथगेव स्तोभगायत्रीनामकत्वेनोर्गेयते इति केचित्। केचित्तदप्यरण्यगानान्तर्गतमेव वदन्ति। परमार्षेयब्राह्मणे अरण्यगानगीताना साम्नामपिनामादिकमुपदिष्टमस्ति। तत्र

हम्। ३। इत्यादि, चिदो३क्ष्हाउ। वा ३। ई२३४५। इत्यन्तं द्वितीयम्। हाउ। ३। श्रोहम्। ३। इत्यादि, श्रो ३ हाउ। वा ३। ए ३। ऋतम्। इत्यन्तं तृतीयम्।

देवव्रतानि त्रीणि सामान्यारण्यके गीयन्ते। तानि चैतानि सामानि न खल्वपि ऋक्षु गीयन्ते किन्तु ऋगक्षररहितान्येव स्तोभेषु।

तत्र, अधिप। ताइ। मित्रप। ताइ। इत्यादिकं, श्राउ। वा २३। ना २३४ माः। इत्यन्तं प्रथमम्। अधिप। ताइ। मित्रप। ताइ। इत्यादिकं, सुधो ३। श्राउ। वा २३। ना २३४ माः। इत्यन्तं द्वितीयम्। अधिप। ताइ। मित्रप। ताइ। इत्यादिकं, श्राउ। वा २३। ना २३४ माः। इत्यन्तं तृतीयम्। तेषां खल्वेषां त्रयाणां देवव्रतानामारम्भः परिसमाप्तिश्च समानैव। मध्ये तु वैलक्षण्यमस्ति। तच्च गानग्रन्थादुन्नेतव्यम्।

पुरुषव्रतानुगानं, पुरुषव्रतनामकानि षट् सामानि छन्दस्यार्चिके समाम्नातासु षट्सु ऋक्षु गीतानि। तत्र, सहस्रशीर्षा पुरुष इति प्रथमा। त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुष इति द्वितीया। पुरुष एवेदं सर्व्वमिति तृतीया। तावानस्य महिमा इति चतुर्थी। ततो विराडजायत इति पञ्चमी। कयानश्चित्र आभुवदिति षष्ठी। यद्यप्यार्षेयब्राह्मणे, "द्वे पुरुषव्रते पश्चानुगानञ्चैकानुगानञ्च" इति पुरुषव्रतस्य द्वित्वमुक्तं, तथापि तत्र पश्चानुगानञ्चैकानुगानञ्चेत्यभिधानात् पश्चानुगानपदाभिधेय सामषट्कं समु-

इत्यस्यामृच्युत्पन्न, श्राजा श्रौही होहाइ इत्यादिकं, हो ५ इ। डा। इत्यन्तं साम पञ्चममनुगानम्।

आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानम्। एकविंशत्यनुगानमिति शाण्डिलीपुत्रस्य मतम्। वार्ष्यायणीपुत्रस्य तु मते द्वाविंशत्यनुगानमेतत्। तथाचार्षेयब्राह्मणम्। आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानं शाण्डिलीपुत्रः द्वाविंशतिरिति वार्ष्यायणीपुत्रः इति। सूत्रकारेण त्वत्रभवता शाण्डिलीपुत्रमतमेवाङ्गीकृतमित्यवगन्तव्यम्।

तत्र, सम्। त्वा। भूतानि। इत्यादिके स्तोभे गीयमानं साम प्रथममनुगानम्। वैश्वदेवा समैरयाः सप्तानानि भूतवदित्येतत् सर्व्वं मिलित्वा प्रथमस्यानुगानस्य नामधेयम्। सन्त्वा भूतान्यैरयदित्यादिके तदाश्रयभूते देवताबाहुल्यम्, समैरयपदादेः श्रवणादुक्तनामत्वं बोद्धव्यमिति सायणाचार्य्याः।

चित्रं देवानामुदगादनीकं, अन्तश्चरति रोचना, इत्यनयोर्ऋचोर्गीयमानं, उवी २ उवि। इत्यादिकं, ए ३। देवा दिवा ज्योतीः२३४५ः। इत्यन्तं साम द्वितीयमनुगानम्।

आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्येतस्यामृचि सामद्वयं गीयते। तत्र, उवी २। विः। हिंगी २। विः। इत्यादिकमाद्यं गन्धर्व्वाप्सरसामानन्दसंभृकं साम तृतीयमनुगानम्। उवी २। विः। हिंगी। विः। इत्यादिक गन्धर्व्वाप्सरसां प्रतिनन्दयचनामकं द्वितीयं साम चतुर्थमनुगानम्।

उदुत्यं जातवेदसं, चित्रं देवानामित्यादिकऋग्द्वये गीयमानं, हाउ। विः। श्राजा श्रोवा। इत्यादि पुरस्तीयुक्तं सोर्य्यातीपञ्च-

श्यावीयस्य तु सामनस्तत्रोपदेशो न दृश्यते। तेनैतत् पृथगेव न स्वरग्रामानान्तर्गतमिति युक्तं वक्तुम। पूर्वोक्त साम तवश्या वीयमिति कश्चिन्मन्यन्त। तवश्याव इत्यस्यामुत्पन्न तवश्यावीय मिति सामविधानब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्य्यां। साम्प्रदायि कास्तु अग्नेरिलान्द पश्चानुगानमिरात्र वा इत्यार्षेयब्राह्मणोक्त मग्नरिलान्दमिरात्र वा पश्चानुगान तवश्यावीय मन्यन्ते। व्यवहरन्ति चैवम। स तवश्यावीयानि सामानि ब्रूते इति निदानवचन अग्नेरिलान्द पश्चानुगान तवश्यावीयमित्यस्य सञ्ज्ञा निदानवचनात —इत्यूह्यगानलेखश्च तत्र प्रमाणमाचष्टे। छन्दोगापरसूत्रनामधेये पितृमेधसूत्रेऽपि तवश्यावीयानि सामानि, —इति बहुत्वेन निर्दिष्टम सौत्रमकवचनन्तु पश्चानुगानपुरुष व्रतवत समुदायापेक्षयाऽप्युपपद्यते। तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम।

तत्र तावत हु इति स्तोभे गीयमान, हाउ। ३। ज २। १। इत्यादिक, इट्इडा २३४५। इत्यन्त साम प्रथममनुगानम। अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इत्यस्यामृच्युत्पन्न, हाउ३वा। इत्यादिक सुव। इडा। इत्यन्त साम द्वितीयमनुगानम्। पान्त्यग्निर्विपो अग्र पद वे इत्यस्यामृचि गीयमान, हाउ। ३। इत्यादिक, हा ३१ उवा २३। ज्यो२३४ती। इत्यन्त तृतीय मनुगानम्। इन्द्र नरा नेमधिता हवन्ते इत्यस्यामृचि गीयमान, इया २। ३। इया हाउ। १। इत्यादिक, ए ३। व्रतमेसुवरेगकुन। इत्यन्त साम चतुर्थमनुगानम। आजन्त्यग्ने समिधान दीदिव

दशचतुर्दशपञ्चदशषोडशसप्तदशानुगानानि । तत्र, उदुत्य जात वेदसमिति तृचे समुत्पन्न, हाउ ३ । भाजा औवा । इत्यादिकं साम द्वादशमनुगानम् । तस्मिन तृचे उदुत्यमिति प्रथमा ऋक् । अपत्य तायवो यथा इति द्वितीया । अदृश्रनस्य केतव इति तृतीया । तस्मिन्नेव तृचे गीयमान, हाउ ३ । शुक्रा औवा । इत्यादि पुरत स्तोभयुक्तं साम त्रयोदशमनुगानम । तरणिविश्व दर्शत इति तृचे गीयमान, हाउ ३ । भूता आवा । इत्यादि स्तोभयुक्तं साम चतुर्दशमनुगानम । तत्र, तरणिरिति प्रथमा ऋक् । प्रत्यङ् देवाना विश इति द्वितीया । येनापावक चक्षमा इति तृतीया । तस्मिन्नेव तृचे गेय, हाउ । वि । तेजाओवा । इत्यादिस्तोभयुक्तं साम पञ्चदशमनुगानम । उद्यामेषिरज पृथु इत्यादिके तृचे गीयमान, हाउ । द्वि । मत्वा औवा । इत्यादि स्तोभपूर्व्वं साम षोडशमनुगानम् । तत्र, उद्यामेषीति प्रथमा ऋक् । अयुक्त सप्त शुन्ध्युव इति द्वितीया । सप्त त्वा हरितो रथे इति तृतीया । तस्मिन्नेव तृचे समुत्पन्न, हाउ । वि । ऋता औवा । इत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम सप्तदशमनुगानम् ।

वाक् । मन । प्राण । इत्यादिस्तोभे गीयमान, ऋतूना वागादिपिचामित्याख्यायमान, वाक । मन । प्राण इत्यादिकं साम अष्टादशमनुगानम् ।

उदुत्य जातवेदस, चित्र देवानामित्यादिके ऋग्द्वये परस्पर व्यतिषङ्गेन गीयमान द्वितीयाऽतीषङ्गस्तस्मिन्नावरुणयो औश मित्याचक्षते चक्षुष तदेवैके इति व्यपदिष्ट, हाउ । वि ।

नामक साम पञ्चममनुगानम। अत्र च, अतीषङ्गो नाम परस्पर मिथुनम। उभयोर्ऋचो सोर्य्यत्वाद् व्यतिषज्य गेयत्वाचैतन्नाम सम्पन्नमित्यार्षेयब्राह्मणभाष्यमनुसन्धेयम।

अदिद्युतत्। विश्व। भूत। इत्यादिस्तोभे गीयमानम् हाउ। वि। सद्दोभाजेत्यादिकमिन्द्रस्य सधस्थनामक साम षष्ठमनुगानम्।

औ हो औ हो वा। इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त, अन्तर्यरति रोचना इत्यस्यामृचि गीयमान, मरुता भूतिमज्ञक साम सप्तम मनुगानम।

प्रजापतेस्त्रिस्र सार्पराज्ञ इति, सर्पाणा सार्पराज्ञा इति, अर्बुदस्य सपस्य सार्पराज्ञ इति वा समाख्यायमान सामत्रय यथाक्रममष्टमनवमदशमानुगानमित्याख्यायते। तत्र, हाउ। २। वा। इन्द्र। इत्यादि पुरत स्तोभयुक्त, आय गौ पृश्निरक्रमी दित्यस्यामृचि गीयमान साम अष्टममनुगानम। हाउ २ वा। भूतम्। इत्यादि स्तोभमयुक्त अन्तश्चरति रोचनेत्यस्यामृचि गीयमान साम नवममनुगानम। हाउ २ वा। आप। तेज। इत्यादिक त्रिंशद्धाम विराजति इत्यस्यामृचि गीयमान साम दशममनुगानम्।

उदयन। उत्। यन। इत्यादिस्तोभे गीयमान उद्यल्लोकानरो चय। हाइ इत्यादिक धर्मस्य रोचन इन्द्रस्य रोचन वा नाम साम एकादशमनुगानम्।

इन्द्रस्य परिधिमञ्ज्ञकानि षट् सामानि यथाक्रम द्वादशत्रयो

गन्धर्व्वाप्सरसामानन्दप्रतिनन्दयन्तो, सोय्योऽतीयञ्च,इन्द्रस्य च सधस्य, मरुता भूति, प्रजापतेस्तिस्र सार्पराज्ञ सर्पाणा वाऽर्वुदस्य वा सर्पस्य, घर्म्मरोचनमिन्द्रस्य वा, पडैन्द्रा परिधय, ऋतूना वागादि पित्रा, मन्त्य वैकल्पिक, तन्मित्रावरुणयोश्चक्षुरित्याचक्षते श्रोत्र च तदेवैके, द्वितीयोऽतीयङ्गस्तन्मित्रावरुणयो श्रोत्रमित्याचक्षते चक्षुश्च तदेवैके, तृतीयोऽतीयङ्गस्तदिन्द्रस्य शिर इत्याचक्षत आदित्यश्रोत्रञ्च तदादित्यात्मेत्याचक्षते इति।

केचित्तु भास दशस्तोभ उक्षय श्रीप्रन प्रुहाप्रुहीये राजन रौहिणे इहत्साम रथन्तर सेतुसाम महानाम्न्य पुरीषपदानि महादिवाकीर्त्त्य ज्येष्ठसामानि आज्यदोहानि देवव्रतानि पुरुषव्रतानि तवश्शावीय सत्वाभूतानि उवौ चित्र देवानामन्तयरति तदुत्तरसामद्वयं अतीयङ्ग सधस्य मरुता भूति सार्पराज्ञ धर्म्मरोचन परिधय ऋतुसाम चक्षु साम श्रोत्रसाम शिर साम इत्येतानि जप्यानीति वदन्ति।

तत्र तावत्, ज्येष्ठसाम्नामाज्यदोहानाञ्च पृथगुपन्यास कथमिति न खल्वधिगच्छामि। आज्यदोहान्येव तु ज्येष्ठसामानीति पुरस्तान्निवेदितम्। ज्येष्ठसामान्याज्यदोहानीति सूत्रपाठे सामानाधिकरण्येनान्वयोपगमात् आज्यदोहाना ज्येष्ठसामत्वमुक्तमित्यास्थेयम्। सत्वाभूतानीत्यादिना एकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतमेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तमिति द्रष्टव्यम्॥ १२॥

विशेषेण मन्त्रा विनियोगमभिधाय अथेदानीं सामान्येन तेषा विनियोगमाह,—

आजाआजीत्यादिस्तोभपूर्व्वं साम उनविंशमनुगानम्। यद्य प्यार्षेयब्राह्मणे विंशानुगानत्वेनेदं निर्दिष्टं, अन्तश्चरति रोचना इत्यस्यामृचि गीयमानं, तन्मित्रावरुणयोश्चतुरित्याचचते श्रौतन्तु तद्वैकं इत्युक्तं, अन्तर्देवेषू २ रोचा १ सा २ यि। इत्यादिकं सामैव तु तन्नोनविंशानुगानतयोक्तं, तथापि द्वाविंशत्यनुगानपच एव तदूर्नविंशानुगानं भवति, न त्वेकविंशत्यनुगानपचे। तत्र तस्यागेयत्वात्। तथाचार्षेयब्राह्मणं। अन्त्यं वैकल्पिकम—इति। व्याख्यातञ्चैतद्भाष्यकृद्भिः। अन्तर्देवेषू २ रोचा १ सा २ यि इत्यस्य गानं वैकल्पिकम्। एकविंशत्यनुगानपचे न गेयम्। द्वाविंशत्यनु गानपचे तु गीयते इत्यन्तेन। अनयैव रीत्या उत्तरयोरपि अनुगानयो सङ्ख्यावैलचण्यं धीमद्भिः समाधेयम्।

उदुत्यं जातवेदसं इन्द्र नरो नेमधिता इत्यनयोर्ऋचो परस्पर व्यतिषङ्गेन गीयमानं, हाउ। ति। आजा ओवा। इत्यादि स्तोभपूर्व्वं तृतीयोऽतीषङ्गस्तदिन्द्रस्य गिर इत्याचचते इत्यभिहितं साम विंशमनुगानम्।

उत्। नयामि। आदित्यम्। इत्यादिस्तोभे गीयमानं आदित्यस्तोत्रं तदादित्यात्मत्याचचते इति व्यपदिष्टं उन्नयामि। होइ। इत्यादिकमृगचररहितं साम एकविंशमनुगानम्। तदिदमेकविंशत्यनुगानमादित्यव्रतम्। तदेतत सर्व्वमार्षेयब्राह्मणे स्पष्टम्। तथा चार्षेयब्राह्मणम्। आदित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानं शाण्डिल्यौपुत्रोद्वाविंशतिरिति वाव्यायणीपुत्रो वैश्वदेवा समैश्या सगानानि भूनवदित्येकं, चित्र देवानामन्तरिति द्वयास्पदं,

अत्रैव शिवम्।

ब्रह्मार्पणं भवतु।

विप्रेण चन्द्रकान्तेन तन्त्रसिद्धान्तवेदिना।
छन्दोगस्नानसूत्रस्य भाष्यं काश्यां विनिर्मितम्॥
यः सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिर्मामत्र विनियुक्तवान्।
प्रीयतामनया कृत्या स एव प्रभुरीश्वर॥
पवित्रयन्तु सन्तोऽपि दृष्टिलेशार्पणादिदम्।
प्रसिद्ध खल्वमीषां हि परस्यानुग्रहो व्रतम्॥
वस्तुनोऽतिगभीरत्वात् दुर्लक्ष्यत्वाद्विशेषत।
दौर्बल्याच्चैव मद्बुद्धेर्यद्वचोऽभवदन्यथा॥
तदीश्वरो मे शमयेत् करुणासिन्धुरच्युतः।
मान्या मयि दयावन्तो महान्तः शोधयन्तु च॥
अन्ध इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वैनतेय इव।
एव शीलाः सन्तो भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीगर्भसम्भूतश्रीचन्द्र-कान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचितं छन्दोगस्नान-सूत्रभाष्यं समाप्तम्।

पर्कादारभ्य यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभि-
लीया गोभिलीयाः ॥ १३ ॥

पर्को नाम साम वेयगानारम्भ एव अग्न आयाहि वीतये इति छन्दआर्चिकस्य प्रथमायामृचि गीयते। तस्मात् पर्कात साम्न आरभ्य शक्त्यनुसारेण प्रतिदिन सामानि जपेत्। योऽय साम्ना जप', स ब्रह्मयज्ञः इति गोभिलीया मन्यन्ते। ब्रह्मयज्ञाय इति पाठे योऽय साम्ना जपः स ब्रह्मयज्ञफलसिद्धार्थं इति व्याख्येयम्।

"ब्रह्मयज्ञार्थंसिद्धर्थं विद्यामाध्यात्मिकी जपेत्"।

इति हि स्मरन्ति। ब्रह्मयज्ञमिति पाठे योऽयं साम्नां जपः त ब्रह्मयज्ञमाचक्षते गोभिलीया इति वर्णनीयम। द्विर्वचनं स्नान विधिग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम्।

वा स्वाध्यायपदेन परामर्शः । अन्तरङ्गत्वात् । शक्तित इत्येतावान् परं विशेष ॥ १ ॥

अन्वयेनोक्ता व्यतिरेकेणैतद् द्रढयति,—

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्व्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत् ॥ २ ॥

आप्लवनेत्विति । ऋशुरवधार्थ । गायत्रीजपानन्तर स्नानाङ्गं तर्पण कुर्व्वतस्तर्पणस्याथथाकालकृतत्वेनाकृतकल्पत्वात् तदङ्गवैगुण्येन स्नानमेव वृथा भवेदिति निन्दावादः सुतरामुपपद्यते। तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्या स्नानाङ्गतर्पणविषयत्वं वचनस्य सुव्यक्तमवगम्यते । तदनभवता सूत्रकारेण मध्याह्नस्नानाङ्गतर्पणस्य सूर्य्योपस्थानानन्तर करणोपदेशात्,

"यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुर" ।

इति कात्यायनेन च प्रात.स्नानेऽप्यहःस्नानधर्मातिदेशात्, उभयत्रैव सूर्य्योपस्थानोत्तरत्व तदङ्गतर्पणस्य । तदन्यत्र तूपरागादौ स्नानाङ्ग तर्पणं स्नानप्रयोगान्तर्गतमेवेत्यविवादमेव । यत्तु

"स्नानादनन्तर तावत् तर्पयेत् पितृदेवता ।
उत्तीर्य्य पीडयेद्वस्त्र सन्ध्याकर्म्म ततःपरम" ॥

इति चतुर्विंशमतनाम्ना वचनं पठन्ति । तस्य कारिकारूपतया तत्र मूल मृग्यम् । तस्य समूलत्वेऽपि गोभिलीयाना तावत् तत्र भवत्येव । तैषा स्वशास्त्रोपरोधापत्तेः । तच्चान्याय्यम् ॥ २ ॥

ॐ

स्नानसूत्रपरिशिष्टम् ।

प्रणम्य परमात्मानं पितरौ च गुरून् परान् ।
परिशिष्टं स्नानविधेर्व्याख्यास्यामि समासतः ॥

आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।
गायत्रीं च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥ १ ॥

आप्लवने इति । आप्लवनं स्नानम् । तस्मिन् सम्प्राप्ते पुनस्तदनन्तरं तर्पणं कुर्य्यात् । तदनन्तरमित्यनेन स्नानसूत्रोक्तस्य सूर्य्योपस्थानानन्तर्य्यस्य परामर्शः । न तु स्नानानन्तर्य्यस्य । अनतिप्रयोजनत्वात् । उपजीव्यविरोधापत्तेश्च । आप्लवने सम्प्राप्ते यत्तर्पणं, तत सूर्य्योपस्थानानन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदनेन स्नानाङ्गतर्पणस्यैव कालाऽयमभिहितः । कथं ज्ञायते ? आप्लवने तु सम्प्राप्ते इत्युपक्रमात्, स्नानग्रन्थे स्नानाङ्गतर्पणस्यैवाभिधानाच्च, प्रधानतर्पणस्य परामर्शासम्भवात् । पश्चात स्नानाङ्गतर्पणात् परं गायत्रीं स्वाध्यायं वेदञ्च यथाशक्ति जपेत् । शक्तित इति गायत्रीजपे स्वाध्यायजपे चोभयत्रैवान्वेति । तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्' ।

इति । स्नानग्रन्थे स्नानाङ्गतर्पणानन्तरं जप्यतयोक्तानां सार्व्वा

दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।
त्रियुगन्तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ ६ ॥

दशभिरिति । दशसंख्यकजपेनैतज्जन्मजनित, शतसंख्यजपेन पूर्व्वजन्मकृतं, सहस्रसंख्यजपेन युगत्रयकृतं पाप गायत्री हन्ति ॥ ६ ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीन्तु जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥७॥

सहस्रेति । देवी गायत्रीम् । गायत्र्याः सहस्रसंख्यजप उत्तमः । शतसंख्यजपो मध्यमः । दशसंख्यजपोऽधमः । पापे विद्यमाने तल्लेपस्यावश्यम्भावात् पापेन न लिप्यते इत्यनेनार्थात् पापक्षय उक्तः । तत्राप्यायासतारतम्यात् पापक्षयतारतम्यं प्रतिपत्तव्यम् । "फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषा लोकवत् परिमाणतः फलविशेष. स्यात्" इति जैमिनिसूत्रात् । अतएव पापक्षयार्थगायत्रीजप एवायं संख्याविकल्पः । "ध्यानयुक्तमावर्त्तयेदोपूर्व्वा गायत्रीमष्टकृत्व एकदेशकृत्वोद्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्च" इति सन्ध्यासूत्रोक्तः सङ्ख्याविकल्पस्तु सन्ध्योपासनविषय इत्यनयोर्न विरोधः ॥ ७ ॥

व्याहृतिभिः प्रतिप्रणवां गायत्रीञ्च प्रतिप्रति ।
षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीजपलक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याहृतिभिरिति । इत्थम्भावलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रतीत्यत्रैकः प्रतिशब्द उपसर्गः । अपरश्च प्रतीकपरः । एकदेशेन समुदाय-

प्रसङ्गात् गायत्रीजपे कञ्चिद्विशेषमाह,—

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।
गायत्र्यग्निमुखी यस्मात् तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥३॥

गायत्री यस्मादग्निमुखी, तस्मात् जलादुत्थाय गायत्रीं जपेत् । अतिरोहितार्थमन्यत् । इदमनुक्त्वार्द्रवाससो जलेऽपि गायत्री-जपमभ्यनुजानाति ।

"यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः" ॥

इति । आचार्य्यस्तु नैतदनुजानातीति लक्ष्यते । कुतः ? कदा-चिदपीत्यभिधानात् । जलादुत्थाय जपस्योपदेशाच्च ॥ ३ ॥

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपहोमौ तथा दानं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ४ ॥

यज्जले इति । इत्थम्भावलक्षणे तृतीये । शुष्कवस्त्रोपलक्षितेन जले आर्द्रवस्त्रोपलक्षितेन स्थले यज्जपादिकं क्रियते, तत् सर्व्वं निष्फलं भवति ॥ ४ ॥

गृहेषु तत् समं जप्यं गोष्ठे शतगुणं भवेत् ।
नद्यां शतसहस्रञ्च अनन्तं देवसन्निधौ ॥ ५ ॥

गृहेष्विति । तत् जप्यं गृहेषु चेत् क्रियते तदा सम समफलम् । नद्यामिति सामीप्याधारे सप्तमी । शतमहस्र लक्षम् ॥ ५ ॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीड़ने कृते।
तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १० ॥

निराशा इति। स्नानवस्त्रस्य निष्पीडने कृते ते देवाः पितरश्च निराशाः सन्तो निवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति। तस्मात् पित्रादितर्पण-मकृत्वा स्नानवस्त्रं न निष्पीड़येत्। प्राधान्यात् पितृतर्पणमित्यु-क्तम्। देवादितर्पणमपि बोद्धव्यम्। पूर्व्ववचने जलार्थिना देवाना पितृणाञ्चानुगमनस्योक्तत्वात् पितृपद देवानामप्युपलक्षणं वा ॥१०॥

तत्रापि विशेषमाह,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिर्ज्ञानदुर्व्बलः।
निष्पीड़यति चेद्वस्त्रं स्नानन्तस्य वृथा भवेत् ॥११॥

जलमध्ये इति। यः कश्चित् ज्ञानदुर्व्बलो द्विजातिर्यदि जलमध्ये स्नानवस्त्रं निष्पीडयति तदा तस्य स्नानं वृथा भवति। तस्मात् स्थले स्नानवस्त्र निष्पीडयेदित्यभिप्रायः। स्मृत्यन्तरेऽपि।

"वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम्।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले" ॥

इति। स्नानवस्त्रस्य निष्पीडनन्तु श्राद्धीयान्नप्रकरवदपसव्येन कर्त्तव्यमित्युक्तं स्मृत्यन्तरे।

"अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडनम्"।

इति। अन्नप्रकरवदित्यभिधानादपसव्येनेत्युक्तत्वाच्च दक्षिणामुखे-नैतत् कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ११ ॥

लक्षणात्। छान्दसो वा प्रयोगः। तथाच प्रत्येकं तिसृणां व्याहृतीनामादौ गायत्र्याः प्रत्येक पादत्रयस्यादौ च प्रणवप्रयोगात् मिलित्वा षट्प्रणवाः सम्पद्यन्ते। तदेवं षट्प्रणवसंयुक्तां गायत्रीं जपेदिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम्। तदिदं गायत्रीजपलक्षण गायत्रीजपप्रकारः। षट्प्रणवसयुक्तमिति पाठे गायत्रीजपलक्षण-मित्यस्य विशेषणमेतत्। पूर्व्वं पापक्षयार्थं यो गायत्रीजप उक्तः, स एवानेन विशेषितः। उपस्थितत्वात्। एवञ्च सन्ध्योपासन कालीने गायत्रीजपे नैष विशेषोऽभिनिविशते। अनुपस्थितेः। अतएव, "ॐपूर्व्वां गायत्रीम्" इति सन्ध्यासूत्रेण,

"तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः।
आसीतोडूद्गमाच्चान्त्या सन्ध्या पूर्व्वत्रिकं जपन्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनेन च न विरोधः। पूर्व्वत्रिकं प्रणवव्याहृति गायत्रीरूपमिति परिशिष्टप्रकाशः। इह हि पूर्व्वमुक्तम्।

"प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयिका"।

इति ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तं पथि गच्छन्ति देवताः।
पितरस्तत्र गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमिति। देवताः पितरश्च जलार्थिनोभूत्वा वायुभूता-अशरीरिणः सन्तः स्नान कर्त्तुं सम्यग् गच्छन्तं ब्राह्मणं पथि अनु-गच्छन्ति ॥ ६ ॥

प्रचालितैस्तिलैः कृष्णैस्तर्पयेत्तु पितॄन् सदा।
जलस्थोजलमध्ये तु त्रिस्त्रिरेकान्तु तर्पयेत् ॥ १५ ॥

प्रचालितैरिति। प्रचालितैः कृष्णतिलैः पितॄन् तर्पयेत्। जलस्थस्तु जलमध्ये तर्पयेत् न स्थलस्थः। एकैकं पित्रादिकं त्रिस्त्रिस्तर्पयेत्। प्रत्येकमञ्जलित्रयेण तर्पयेदित्यर्थः।

कृष्णैस्तिलैः पितॄन् तर्पयेदित्यभिधानादन्यैस्तिलैरन्यान् तर्पयेदित्यर्थादुक्तं भवतीति वदन्ति। देवलोऽप्याह।

"शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैस्तिलैः।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्व्वदा द्विज" ॥

इति। छन्दोगपरिशिष्टे तु,

"यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाद्भिः पितॄनपि।"

इति देवतर्पणं यवोदकेन कर्त्तव्यमित्युक्तम्। यद्यपि तदपि तदुक्तप्रधानतर्पणविषयम्, तथापि स्नानसूत्रोपदिष्टस्य यवोपकल्पनस्यार्थवत्त्वोपपत्त्यर्थं प्रधानतर्पणे छन्दोगपरिशिष्टानुशिष्टं यवाद्भिर्देवानां तर्पणं स्नानाङ्गतर्पणेऽप्यादर्त्तुमुचितमिति प्रतिपद्यामहे। शिष्टसमाचारश्चैवमनुसृतो भवति। स्मरन्ति च।

"देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः" ॥

इति। यद्यपि जलस्थोजलमध्ये तर्पयेदित्युक्तम्,

"स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्" ॥

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः।
ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्॥ १२॥

ये चास्माकमिति वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः॥ १२॥

तर्पणे विशेषमाह, –

मिलितं कुर्य्यात्। अञ्जलिना तर्पणं कुर्य्यात् न त्वेकेन पाणिनेत्यर्थः। एष एव विधिः पूर्व्वाचार्य्यैः स्मृतः। न क्रुद्धो नैकपाणिनेति-परिशिष्टान्तरवचनं प्रागेवोदाहृतम्। तथा कार्ष्णाजिनिः।

"श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते।
तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः" ॥

इति। यत्तु,

"उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः॥"

इति व्याघ्रपादवचनम् तद्रोमिलीयव्यतिरिक्तविषयम्। श्राद्धादि विषयमिति माधवाचार्य्योक्तं वा समाधानमादरणीयम्। तथाच शिष्टसमाचारः परिपालितो भवति॥ १६॥

देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन्॥१७॥

देवतानामिति। अतिरोहितार्थः श्लोकः॥ १७॥

अथेदानीं गोत्रसम्बन्धनाम्नामुल्लेखप्रकारमाह,

गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति॥१८॥

गोत्रमिति। सर्व्वत्र गोत्रशब्दः स्वरान्तः सदृशान्तः प्रोक्तो-मुनिभिः। अस्यापवादमाह गोत्रस्येति। अक्षय्योदकदाने गोत्रशब्द. गोत्रस्येत्येव षष्ठ्यन्ततयोल्लेखनीयः। तर्पणे तु गोत्र-

इति स्मृत्यन्तरे स्थलस्थस्य जले तर्पणं निषिद्धञ्च, गोभिलपरिशिष्टान्तरेऽपि,

"नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तोयं यद्भूमौ प्रदीयते ॥"

इति तथैवोक्तं तथापि स्थलस्याशुचित्वे स्थलस्थस्यापि जले तर्पणमुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

'यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्' ॥

इति । स्थलेऽपि कुशानास्तीर्य्य तर्पणं कर्त्तव्यं न तु केवलायां भूमौ । तदाह हारीतः ।

'असित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥
केशभस्मतुषाङ्गारकण्टकास्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्बर्हिषाऽऽस्तरणं ततः' ॥

इति ॥ १५ ॥

श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत् ।
तर्पणे तूभयं कुर्य्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥ १६ ॥

श्राद्धे इति । श्राद्धे ऊर्ज्जं वहन्तीरित्यादिमन्त्रेण यत् पिण्डानां सेचनमुक्तं तदेकेन पाणिना दद्यात् । तर्पणे तूभयं पाणि

परत्वाच्च सुकरा यजमानपित्रादिधीः । तदत्र बहुवक्तव्यसद्भावेऽपि ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यते । सिद्धान्तस्तूक्त एव ॥ १९ ॥

शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽचय्यकाले च पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥२०॥

शर्म्मन्निति । व्याख्यातप्रायोऽक्षरार्थः । उत्तरश्लोकद्वयेऽपि प्रथम माक्षवत् कार्त्ता एव न मुह्यति इति चतुर्थचरणे पाठान्तरम् । अत्र शर्म्मन्नर्घ्यादिके इत्युपसंहारवाक्ये दर्शनात्, गोत्र स्वरान्तं मर्त्यैव इति सर्व्वेनैव पितः प्रोक्तमिति च पूर्व्वोक्तवाक्यद्वयमप्य र्घ्यादिकार्य्याभिप्रायं बोद्धव्यम् । तथाचार्घ्यादिके कार्य्ये सर्व्वेनेति तदर्थः । अतएव,

"पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे आसनदाने गोत्राद्युल्लेखो नाभिहितः किन्त्वर्घ्यप्रदाने इति सुधीभिरवधेयम् । अत्र शर्म्मन्नित्याद्यभि- धानात् देवशर्म्मन्नित्यादिप्रयोगोऽप्रामाणिकः ॥ २० ॥

ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥२१॥

ये बान्धवा इति । गोत्रमवसानाञ्जलिमन्त्रः । पित्रादितर्पणा नन्तरमनेन मन्त्रेणोदकं देयतं ॥ २१ ॥

इत्यमवुद्धिप्रयमान्ततयोभिन्य:। एव तत्तत्कर्म्मसु तत्तद्रूपेण गोत्रशब्दस्योभेन कर्त्ता न मोह प्राप्नोति। कर्म्मेति सप्तम्यन्तं पदम्। गोत्रम् तर्पणं प्रोक्त इति प्रकृतप्रधानाङ्गतर्पणविषयं वचनम्। मनिहितं वुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायात्। प्रकृत प्रत्ययश्च न्याय्य इति मीमांसाभाष्यकारोक्तेय। प्राधानतर्पणे तु कात्यायनेन द्वितीयान्तत्वमुक्तम्। यथा।

'यथाद्भिस्तर्पयेद्देवान् मतिमांस्तिलाद्भि: पितृनपि।

नामान्ते तर्पयामीति श्राटावेमिति च ब्रुवन्" ॥

इति। अत्र तर्पयामीत्यभिसम्बन्धात् नाम्नो द्वितीयान्तत्वमव-गम्यते। गोत्रसम्बन्धपदयोरपि सुतरां तथात्वम्। एवमत गोत्रपदमात्राभिधानात् गोभिलीयैर्गोत्रपदमेव वक्तव्यं न तु गोत्र पर्य्याय सगोत्रपदम्।

"सकारेणैव कर्त्तव्यं गोत्रं सर्व्वत्र धीमता।

सकार: कुतपो ज्ञेयस्तस्माद् यत्नेन तं वदेत्" ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ १८ ॥

सर्व्वत्रैव पित: प्रोक्तं पिता तर्पण कर्म्मणि।

पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता ॥ १९ ॥

तर्व्वत्रैवेति। व्याख्यातप्रायोऽस्यार्थ:। यद्यपि आयन्तु न: पितर इति, एत पितर: इति चोभयथा दर्शनमस्ति, तथापि गोभिलीयै: स्वशास्त्रोपदिष्ट पितरित्यादिकमेव प्रयोज्यं न त्वस्मत्पितरित्यादि। सम्बन्धिशब्दाना पदित्यायेन स्वसम्बन्धि

"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः" ॥

इति। तथा व्यासः।

"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" ॥

इति ॥ २३ ॥

**पवित्रं न भवेत् त्याज्यमाचान्तेन कदाचन।
उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते ॥ २४ ॥**

पवित्रमिति। सपवित्रेण हस्तेनाचमनं वक्ष्यति। येन पवित्रेणा चमनं कृतं, आचान्तेन पुरुषेण तत् पवित्रं त्याज्यं न भवति। स्मरन्ति च।

"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत्" ॥

इति। उच्चारे पुरीषोत्सर्गे भोजनस्यान्ते च तस्य पवित्रस्य त्यागो- विधीयते। उच्चारे इति मूत्रोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम्। छन्दोग- परिशिष्टे।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च।
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते" ॥

इति। विशेषमाह लघुहारीतः।

"पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्।
मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

अथेदानीमाचमने कञ्चिद्विशेषमाह,—

उदक एवोदकस्थः स्थलगस्तु शुचिः स्थले।
पादौ कृत्वोभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥२२॥

उदक एवेति। उदके स्थित्वा आचम्य उदक एव शुचिर्भवति, स्थले स्थित्वा आचम्य स्थले शुचिर्भवति। जलस्थ आचम्य जले स्थित्वा यत्कर्म्म क्रियते तत्रैव शुचिर्भवति। न तु स्थलकर्त्तव्य-कर्म्मस्वपि। एवं स्थले स्थित्वा आचम्य स्थलकर्त्तव्यकर्म्मस्वेव शुचिर्भवति न तु जलकर्त्तव्यकर्म्मस्वपीत्यर्थः। उभयत्र जले स्थले च पादौ कृत्वा आचम्य उभयतः जलस्थलयोः कर्त्तव्ये कर्म्मणि शुचिर्भवति। तथाच पैठिनसिः। "अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वाऽऽचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति ॥ २२ ॥

कण्ठाधः प्रविशन्त्यापस्तावत् पूतो भविष्यति।
अन्यथा न भवेत् शौचं मुक्तकच्छश्च नाचमेत् ॥ २३ ॥

कण्ठाध इति। याभिरद्भिराचमनं क्रियते, ता आपः कण्ठस्याधःप्रदेशं हृदयं प्रविशन्ति चेत्, ततः पूतो भवति। अन्यथा पर्वं कण्ठाधः प्रवेशाभावे शौचं न भवतीति ब्राह्मणाभिप्रायं वचनम्। मुक्तकच्छस्तु नाचमनं कुर्य्यात्। नाचमेदिति छान्दस प्रयोगम्। मनुः।

कुशा इत्यनेन कुशानां त्याज्यता नास्तीत्युक्तं भवति। अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २७ ॥

सपवित्रेण हस्तेन ब्राह्मणा आचमन्ति ये ।
सोमपानं भवेत्तेषामन्नञ्च क्रतुमादिशेत् ॥ २८ ॥

सपवित्रेणेति। सपवित्रेण हस्तेन यदाचमनार्थमुदकपानं, तत्सोमपानसमम्। अन्नञ्च क्रतुमादिशेत्, सपवित्रेण हस्तेन यदन्नभोजनं तदपि क्रतुशेषभोजनतुल्यमित्यर्थः। अथवा, तथाविधान्नभोजनेनैव क्रतुफलं लभते इत्यर्थः। तथाच गोभिलपरिशिष्टे।

"उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः।
सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्" ॥

इति ॥ २८ ॥

कुशापूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन तत्समम् ॥ २९ ॥

कुशापूतमिति। निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ २९ ॥

व्यतिरेके निन्दामाह,—

अकुशेन तु यत् स्नानं यद्दानं तोयवर्ज्जितम् ।
असंख्यया च यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥३०॥

अकुशेनेति। दानजपयोरभिधानं प्रसङ्गागतम् ॥ ३० ॥

अपपवित्रकैर्हस्तैर्दत्तं भुक्तं हुतञ्च यत् ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥ ३१ ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद् यथा कायस्तथा कुशाः." ॥

इति । एवञ्च विण्मूत्रोत्सर्गकाले यदि कुशानीवीमध्ये कृता ब्रह्मसूत्रे वा धृतास्तदा तेषां न त्याज्यतेत्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन् न दुष्यति ।
ताभ्यामधस्तथा तिष्ठन् नाचामेत विचक्षणः ॥२५॥

जानुभ्यामिति । जानुभ्यामूर्द्धमिति स्थितिक्रियाविशेषणम् । जानुभ्यामूर्द्ध जले तिष्ठन् दण्डवदूर्द्ध, स्थित्वा आचम्य न दोषभाग् भवति । जानुभ्यामधस्तु जले दण्डवदूर्द्धस्तिष्ठन् नाचामेत् । किन्तूपविष्ट एव ॥ २५ ॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैर्दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।
रुधिरं तद्भवेत् तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

वामहस्तकृतैर्दर्भैरितीत्थम्भावलक्षणे तृतीया । वामहस्ते कुशान् धृत्वा कुशरहितेन दक्षिणहस्तेन यथाचमनार्थमुदकं पिबति, तदा तदुदकं रुधिरतुल्यं भवेत् । तदुदकं पीत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात् । आचमनार्थमिति कुतो ज्ञायते ? प्रकरणात् । मन्दग पठितत्वाच्च ॥ २६ ॥

दक्षिणेन कुशान् गृह्य दक्षिणेनोदकं पिबेत् ।
सोमपानेन तत्तुल्यं यथा पाणिस्तथा कुशाः ॥ २७ ॥

दक्षिणेनेति । तदुदकपानं सोमपानेन तुल्यम् । यथा पाणिस्तथा

दीयन्ते, तानित्यर्थः । रूढत्वन्यत् । षट्कुशानितिप्रदर्शनार्थं न तु वर्ज्जनीयानां कुशानां षट्संख्या विवक्षिता ।

"उच्चारे भोजनस्यान्ते तस्य त्यागो विधीयते" ।

इति परिगणितव्यतिरिक्तानामपि कुशानां त्यागस्य पूर्व्वमभिहित त्वात् । तथा हारीत. ।

"चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्ज्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥
अपूता गर्हिता दर्भा ये छिन्ना नखैस्तथा ।
कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्ज्जयेत्" ॥

इति प्रक्षा कुशानां वर्जनमभिधायान्येषामपि वर्ज्जनमाह । अत्र च तेषु तेषु कर्म्मसु विनियुक्तानां कुशानां वर्ज्जनोपदेशेन तदितरत्र विनियुक्तानामपि पुनरन्यत्र विनियोग प्रतीयते । तथाच गृह्य-परिशिष्टम् ।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाहविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥"

इति । विशेषमाह मरीचिः ।

"मासि नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥"

इति । विद्याकरवाजपेयिधृतम् ।

अपेति । अपगत पवित्र येभ्यस्तैरित्यर्थ. । निगदव्याख्यातमन्यत् । अत्र च पवित्रशब्दो कुशजातिवचन. । अतएव तत्र तत्र दर्भकुश शब्दोपादान कृतम । न तु

"अनन्तर्गर्भिण साग्र कौश द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्र विज्ञेय पवित्र यत्र कुत्रचित्" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टसङ्केतितविशिष्टद्विदलपरम् । दक्षिणेन कुशान् गृह्य इति कुशेनोपस्पृशेदिति चैवमादिनिर्देशात् । अतएव छन्दोगपरिशिष्टम ।

'मध्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
कृत्वा प्रचरणीया स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिष ॥
दर्भा पवित्रमित्युक्तमत सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्य. सोपग्रह कार्य्यो दक्षिण' सपवित्रक." ॥

इति सन्ध्यादिकर्म्मसु निर्विशेषिता दर्भा पवित्रमित्याह ॥ ३१ ॥

चितिजात पथिजात यै: कृतं पितृतर्पणम् ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥

चितिजातमिति । यै: कुशैरास्तरण कृत, ये कुशा पित्रादीना मासने दत्ता' "स्वधानियनीयान् दर्भान् अपवित्रानास्तीर्य्य' इति "स्वधानिनयनीये धारा दद्यात्" इति च श्राद्धकल्पोक्ते'

"पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्" ।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेश्च ये स्वधानिनयनीया कुशा, पिण्डेषु

मंमृज्यात्। न च केशान् कम्पयेत्। स्नातोत्थितस्त्ववस्नमाचामेत्॥ ३५॥

दुःस्वप्नं यदि वा पश्येत् वान्ते वा क्षुरकर्माणि।
मैथुने कटधूमे च स्नानमेव विधीयते॥ ३६॥

दुःस्वप्नमिति। कटधूमः चिताधूमः। स्मरन्ति च। "चिताधूमस्पर्शने सर्व्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः" इति। निगदव्याख्यातमन्यत्॥ ३६॥

द्विजोऽयं स्नाति नित्यं यः पञ्चाङ्गं विधिपूर्व्वकम्।
अश्वमेधफलं तस्य गोभिलीयवचो यथा॥ ३७॥

द्विज इति। पञ्चाङ्गं विधिपूर्व्वकमिति क्रियाविशेषणम्। योऽयं द्विज इति संबन्धः। पञ्चाङ्गं "मृत्तिलकुशगोमयाक्षतानुयकल्पश्च" इति स्नानसूत्रोक्तैः पञ्चभिरङ्गैरुपेतम्। तिलाक्षतयोः स्नानाङ्गतर्पणे विनियोगेऽपि प्रणाल्या स्नानाङ्गत्वमवगन्तव्यम्। मृद्गोमयकुशमन्त्रतर्पणरूपैः पञ्चभिरङ्गैरुपेतं वा। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ३७॥

मन्त्राः—पावकानइत्यादि, महव्याहृतयः, सावित्री च सप्रणवाऽऽद्यन्ते, महस्रशीर्षेत्यादि, घृतवतीत्यादि, अश्वक्रान्तेत्यादि, इदं विष्णुरित्यादि, त्रीणि पदेत्यादि, विष्णोः कर्म्माणीत्यादि, तद्विप्रास इत्यादि, अतोदेवा इत्यादि, उद्वयमित्यादि, उदुत्तममित्यादि, मृत्तिके ब्रह्मदत्तेत्यादि, अमोसीत्यादि, गावश्चिदित्यादि, ऋतञ्चेत्यादि, शंनोदेवीत्यादि, आपोहिष्ठेत्यादि, तरत्स-

"संग्रहादन्तरं यावत् शुद्धिः स्याद्दिश्ववर्द्धिंयाम् ।
अतः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्म्मणि ॥"

इति ॥ ३२ ॥

जलमध्ये श्मशाने वा वल्मीके मूषिकोत्करे ।
कृतशौचञ्च यच्छेषमग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥३३॥

जलमध्ये इति । अन्तर्जलमृत्तिका श्मशानमृत्तिका वल्मीक मृत्तिका मूषिकोत्खातमृत्तिका शौचावशिष्टमृत्तिका चेति पञ्च मृत्तिका न ग्रहणीयाः। कृतशौचञ्च यच्छेषमिति सामान्योप क्रमाभिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः। अक्ष श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुमित्यादौ यद्वत् । छान्दसो वा व्यत्ययः । "मृत्तिलकुश गोमयाचततानुपकल्प्य" इति स्नानसूत्रे यन्मृत्तिकोपकल्पनमुक्तं मेव मृदनेन विशेषितेति बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥

न कुर्य्याद्दन्तसंहर्षमालूनं देहभाजनम् ।
अपमृज्य च न स्नायाद्वावमम्बरपाणिना ॥ ३४ ॥

न कुर्य्यादिति । देहस्य भाजनञ्चेति देहभाजनमिति द्वन्द्वैक वद्भावः । तदानूनं नखादिना उच्छिखितं न कुर्य्यात् । वस्त्रेण पाणिना वा शरीरं मार्ज्जयित्वा न स्नायात् । स्नानकाले वस्त्रेण पाणिना वा गात्रं न मार्ज्जयेदित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

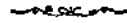
स्नातोगात्राणि संमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ।
न च निर्धूनयेत् केशानाचामेत्त्वेव चोत्थितः ॥ ३५ ॥

स्नातइति । स्नातः सन् स्नानशाट्या पाणिना च गात्राणि न

श्राद्धकल्पः ।

तत्र

प्रथमः खण्डः ।

वार्तीयस्य चिराय चामरधरीवेदादयोवन्दिनः
सूर्याचन्द्रमसौ प्रदीपसदृशौ यस्मिन् महिम्नि स्थितिः ।
सर्गोरक्षणमप्ययश्च जगतां लक्ष्यं गुणामन्त्रिणो-
भृत्यास्ते ऋतवोविचित्रविभवाः कस्मैचिदस्मै नमः ॥
उदयतु मानसगगने पित्रोः पद-नख-सुधाकर-श्रेणी ।
अन्तर्गतमपि भूयोया तमसां राशिमुपहन्ति ॥
विलोक्य पारमर्षाणि तन्त्राण्यालोच्य संग्रहान् ।
छन्दोगश्राद्धकल्पस्य भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥

तत्रभवान् सूत्रकारोगृह्यसूत्रोद्दिष्टस्यान्वाहार्य्यस्यान्येषाञ्च श्राद्धानां प्रयोगं प्रतिपिपादयिषुः श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रं रचयाञ्चकार । छन्दोगश्राद्धप्रयोगजिज्ञासूनां सुखावगतये तस्येदमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । व्याचिख्यासितस्य श्राद्धकल्पशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथ श्राद्धम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । तथायमथशब्दआनन्तर्य्यार्थः । सम्बन्धकरणार्थश्च । उच्चार्य्यमाणश्च मङ्गलप्रयोजनोभवति । आनन्तर्य्यार्थ-

मन्द्रीत्यादि, एतोन्विन्द्रमित्यादि, तमुष्टवामेत्यादि, सहस्र शीर्षेत्यादि, त्रिपादूर्द्धइत्यादि, पुरुषएवेत्यादि, ऋतञ्चेत्यादि, पुन श्च नोदेव्यादय । अथ नित्यवत् सन्ध्यामुपासीत । उदुत्य मित्यादि, चित्रमित्यादि, आय गौरित्यादि, अपत्येतादृत्यादि, तरणिरित्यादि, उद्यामेषीत्यादि ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्ट समाप्तम ॥

मन्त्राइति । स्नानसूत्रे येषा मन्त्राणा विनियोग उक्तस्ते मन्त्रा इह प्रतीकद्वारा निर्दिश्यन्ते कथिन्नामतोऽपि । निर्देशप्रयोजम समोहार्थं । मन्त्रा इत्यादि ग्रन्थ सर्वत्र न दृश्यते ॥

चन्द्रकान्तकृतिरर्पितेश्वरे
माधुभि सकरुणैर्निरीक्ष्यताम् ।
ते ह्यनुग्रहपरा स्वभावतो
नात्र कारणलवोऽप्यपेक्षितः ॥

इति मैरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त-
सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीपुत्रश्रीचन्द्रकान्त-
तर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचित स्नानसूत्र
परिशिष्टभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

नार्य्यो वा। छन्दसि प्रणवद्वार्थेयेषु ग्रन्थेष्वादौ खल्वथशब्दः पठ्यते।

श्राद्धम्,—इति वक्ष्यमाणस्य कर्म्मणोनामधेयम्। तथाचाप स्तम्बसूत्रम्। "अथैतन्मनु श्राद्धशब्द कर्म्म प्रोवाच"—इति। तदिदम्—"तस्येदम"—इति वा, 'तेन कृतम्'—इति वा, "चूडादिभ्य उपसंख्यानम्'—इति वा भवति। सेय यथाकथञ्चि द्वुत्पत्ति। प्रसिद्धिस्तु वक्ष्यमाणलक्षणे कर्म्मणि द्रष्टव्या। यच्च रघुनन्दनेन,—

"संस्कृत व्यञ्जनाद्यान्न पयोदधि घृत मधु।
श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्ध निगद्यते'॥

इति पुलस्त्यवचन श्राद्धशब्दस्य कर्म्मनामधेयताया प्रमाणम्—इति, तद्वचनवनेनैव,—श्रद्धया अन्नादेर्य्यद्दान तत् श्राद्धम्—इति चाभि हितम्। तदसङ्गतम। दानार्थे तदितस्यानुशासनात्। अपिच। दीयते,—इति कर्म्मणि तिङ श्रवणादन्न खल्वत्र विशिष्यते। तेन, दीयमानस्यान्नादेरव श्राद्धत्वमुच्यते, न कर्म्मण। दृश्यते खल्वन्य त्राप्यन्नस्य श्राद्धव्यपदेश,—'अदैव भोजयेत श्राद्धम'—इति, "श्राद्धभुक् चाष्ट वर्जयेत्'—इति, 'श्राद्धभोक्ता च कर्त्ता च"—इति, "अशक्तौ श्राद्धभोजने'—इति चैवमादौ बहुलम। तदिद पुलस्त्यवचन न श्राद्धशब्दस्य कर्म्मनामधेयताया नवोक्तार्थताया प्रमाणमित्यस्थान एवाय सरम्भ। न खल्वन्नादेर्दानमेव श्राद्ध, किन्तु यदेतत् श्रद्धया दीयते, तदेव कर्म्म श्राद्धशब्दाभिधेय भवति। कथं ज्ञायते?

स्तावत्,—"अमावस्यायां तत् श्राद्धम्" "इतरदन्वाहार्य्यम्"—इति सूत्रयता भगवता गृह्यकारेणाग्निमतामन्वाहार्य्यं नाम श्राद्धं विहितम् । न च तस्येतिकर्त्तव्यता काचिदभिहिता । भवितव्यन्तु तया । अनग्निमतामपि श्राद्धं सपरिकरं वक्तव्यम् । अतो गृह्यशास्त्राध्ययनानन्तरं श्राद्ध प्रयोग-प्रतिपित्सया श्राद्धकल्पाख्यमिदं शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः । आवसथ्याधानादीनि कर्म्माणि गृह्यकारेणोक्तानि । श्राद्धन्तु न तथोक्तम् । तदिदानीमस्माभिर्वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

सम्बन्धकरणस्य च प्रयोजनम्,—गृह्योक्ता परिभाषा, कथमत्रापि प्राप्नुयुः—इति । कथं च न प्राप्नुयुः ? शास्त्रान्तरत्वादस्य, गृह्यकर्म्मविषयत्वाच्च परिभाषाणाम । शास्त्रान्तरं खल्वेतत् श्राद्धकल्पाख्यं गृह्यशास्त्रात् । परिभाषाश्च गृह्यकर्म्मविषया भवन्ति, इति गृह्यभाष्येऽवोचाम । अथापि स्यात्,—अन्वाहार्य्यस्य गृह्योक्तत्वात् तत्र गृह्योक्ताः परिभाषाः प्राप्नुयुः ?—इति । अत्रोच्यते । सत्यं प्राप्नुयुरग्निमतामेव । तेषामेव श्राद्धस्यान्वाहार्य्यपदाभिधेयत्वात् । अनग्निमतामपि श्राद्धे कथं नु ताः प्राप्नुयुरिति यत्नवतो सम्बन्धः क्रियते । उच्यते । अनग्निमतामपि प्राप्नुयुः,—इति पश्याम । किं कारणम् ? यदयं पिण्डपितृयज्ञधर्म्मानत्र प्रदेक्ष्यति । एवन्तर्हि सम्बन्धकरणात् कौथुमादिविषयत्वमप्यावगम्यते । तस्मात्,—गोभिलगृह्योक्तस्यैव पिण्डपितृयज्ञस्य धर्म्मा अत्र प्रदिश्यन्ते । अन्यथा न ज्ञायते,—कस्य पिण्डपितृयज्ञस्य धर्म्माः प्रदिश्यन्ते,—इति । अपूर्व्वकर्म्मोपन्यासलक्षणार्थो वाऽयमथशब्दः । अन्वारम्भणीयवत्

साधारणं नाम श्राद्धम्,—इत्यनग्निमतामप्यमावस्यायां कृष्णपक्षे च करणीयं भवति। अन्यथा साधारणत्वमस्य पीड्येत। अपि च मात्स्ये तावत् पुराणे, पूर्व्वस्मिन्नध्याये,—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान्"।

इत्यादिना,—

"तत्रानेन विधानेन देयमग्निमता सदा"।

इत्यन्तेन ग्रन्थेनाग्निमतां श्राद्धमभिधाय,—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितम्।
श्राद्धं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्"॥

इत्यादिना, "एतच्चानुपनीतोऽपि"—इत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन अग्निमतामनग्निमताञ्च साधारणं श्राद्धं परस्मिन्नध्याये समुपदिष्टम्। अतएव, 'अग्निमत्श्राद्धम्'—इति, 'साधारणाभ्युदयकीर्त्तनम्'—इति चैतावध्यायावाचक्षते। तात्पर्य्यभेदकल्पनारसिको रघुनन्दनस्त्वेतदपर्य्यालोचयन् कण्ठोक्तमपि साधारणत्वञ्चान्यथयन्,—'अमावस्याया यन्नित्यत्वाभिधानं तत्साग्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं तत्साग्निभिन्नस्य'—इत्युत्प्रास्तमेव वर्णयाञ्चकार। तथा मार्कण्डेयपुराणम्।

"कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासिमास्युडुपक्षये।
तथाऽष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं निबोध मे"॥

इति। उडुपक्षयोऽमावस्या। सोयं निमित्तकाम्ययोरभेदो नित्यतामस्य सूचयति। एतदपि तत्रैव सुव्यक्तमुक्तम्।

"प्रेतं पितॄंश्च निर्द्दिश्य भोज्य यत् प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तत् श्राद्धं परिकीर्त्तितम्" ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयादिधृतमरीचिवचनात् । इत्यास्तां विस्तरः ॥१॥

अमावस्यायां पितृभ्योदद्यात् ॥ २ ॥

ऋजुरचरार्थः । अमावस्यायाम्,—इति सप्तमीनिर्द्देशात् निमित्तत्वमस्यावगच्छाम. । स्मरन्ति च ।

"न निर्व्वपति यः पिण्डं प्रमीतपितृकोनरः ।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः" ॥

इति । न च, कृष्णपक्षनिमित्तकएव श्राद्धे प्रशस्तकालोऽमावस्येत्यभिप्रायेणेदं वचनम्—इति भ्रमितव्यम् । प्रशस्तकालस्यातिक्रमे प्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानानुपपत्तेः । न चात्र कृष्णपक्षस्य नामापि श्रूयते । तथा याज्ञवल्क्य. ।

"अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्" ।

इति कृष्णपक्षाद्भेदेनैवामावस्या स्मरति । तथा मत्स्यपुराणे,—

"अमावस्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च" ।

इत्यादीन्यभिधाय,—

"एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्य्यात् सर्व्वेषु सर्व्वदा ।
श्राद्ध साधारणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ।
भार्य्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्य्यादनेन विधिना बुध." ।

इत्यमावस्याया कृष्णपक्षे च पृथक् पृथक् श्राद्धमभिहितम् । तदिदं

इति सूचयन् अनुद्देश्यत्वं स्वामित्वाभावञ्च ब्राह्मणानां दर्शयति। यथा खल्वाहवनीयोऽग्निरनुद्देश्योऽपि प्रतिपत्तिस्थानं देवतोद्देशेन त्यक्तस्य द्रव्यस्य एवमिहापि पितरएवोद्देश्या ब्राह्मणास्तु प्रतिपत्तिस्थानमेव परं न पुनरुद्देश्या,—इति। त्यागोऽयं ब्राह्मणस्य स्वामित्वमुत्पादयतीत्यत्रापि न प्रमाणम्। पितृद्देशेन त्यक्तस्य स्वत्त्वस्वामिकतया ब्राह्मणे तस्य प्रतिपत्तौ उपादानमेव हि तस्य स्वामित्वमुत्पादयेत्, नासौ त्याग प्रामाण्याभावात् —इति शिष्यते। न हि भवन्ति वक्तारः —पितृणां श्राद्धमितिवत् ब्राह्मणानां श्राद्धमिति। अपिच। 'अप्सु पिण्डान् सादयेत् 'प्रणीते वाऽग्नौ' 'ब्राह्मणं वा भोजयेत्' 'गवे वा दद्यात्'—इत्यस्मद्गृह्यकारेण ब्राह्मणस्य भोजनमात्रोपदेशात् तस्य स्वामित्वं नोत्पद्यते — इत्यव गच्छाम। न खलु येन ब्राह्मणं भोजयति, तत्रास्य स्वामित्वम्। तदुद्देशेन त्यागस्याभावात्। तस्य प्रतिग्रहाभावाच्च। अन्यथा यावद्भवति—परान्नमसौ भुङ्क्ते, इति, तावद्भवति—परान्नमसौ प्रतिगृह्णाति,—इति। तथाच तत्रभवतामृषीणामुभयोस्तुल्यदोषवादोन स्यात्। न चैव शिष्टाः प्रतियन्ति। अबादिसामान्याच्चैतदेव प्रतिपत्तव्यम्। न खल्वप्सु पिण्डानां सादने प्रणीते वा अग्नौ, गवे वा दाने तत्र स्वामित्वमब्दादीनामुत्पद्यते। तस्मात्, तत्सामान्यात् ब्राह्मणस्यापि न तत्र स्वामित्वमुत्पद्यते,— इत्यास्थेयम्।

होमस्तर्ह्ययं स्यात्, प्रणीतेऽग्नौ सादनोपदेशात्। न,— इत्युच्यते। आसेचनाधिकं हि यजतिं होममाचक्षते मीमांसकाः। न खल्वत्र यजतिरासेचनाधिकं, किन्तु पद्याद्भाविनी प्रतिपत्तिरेव

'दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयात्मकः ।
नित्यतां नियतः कालस्तस्याः ससूचयत्यथ' ॥

इति । चन्द्रक्षयात्मकः कालोऽपि दर्श एव । अतएव, यदेव निमित्तं स एव कालः —इति निमित्तनियतः कालस्तस्य नित्यतां सूचयति —इत्याहुः । अपरे पुनरेतदविद्वांसो व्याचक्षते,—"मासि मासि कार्य्यं यत् श्राद्धं तत् चन्द्रक्षयेऽमावस्यां प्राप्यातिप्रशस्तम् । चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्द्धमानायां श्राद्धविधानेन अमावस्याऽभावेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे श्राद्धविधानेन च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः"— इति । तदिदमनार्षं कपोलकल्पितञ्चेत्युपेक्षणीयम् । तस्मात्,— नेदं कृष्णपक्षनिमित्तश्राद्धस्य प्रशस्तकालाभिप्रायं सूत्रं वर्णनीयम् । अप्रशङ्कितत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । इत्यास्थेयम् ।

पितृभ्य,—इति चतुर्थ्या पितॄणामत्र देवतात्वम् । तथाचापस्तम्बसूत्रम् । "तत्र पितरो देवता"—इति । देवतात्वन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वं वा,—इत्यन्यदेतत् । तस्मात् —यागोऽयम् । 'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्'—इति जैमिनिसूत्रात् । ददातिप्रयोगश्च गौणः । उद्देश्यगतस्वामित्वजनकत्यागो हि दानम् । न च पित्रादीनां स्वामित्वमस्ति । ब्राह्मणस्येति चेत्तस्यानुद्देश्यत्वात् । इति चेत् पश्यसि,—माभूत् पित्रादीनां स्वामित्वं ब्राह्मणस्य तु भविष्यति,—इति । तदपि नास्ति । कस्मात् ? अनुद्देश्यत्वाद्ब्राह्मणस्य । कथं पुनरनुद्देश्यत्वं ब्राह्मणस्य ? प्रमाणाभावात् । पितॄणामेव तथा त्वोपदेशाच्च । तथा चापस्तम्बोऽपि । 'ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे —

पितृभ्य,—इति चतुर्थ्या अन्यथानुपपत्त्या हि देवतात्व पितॄणा कल्पनीयम् । तत्र बहुवचनात् सहितानां परिचिकल्पयिषितम् । साहित्यस्य च त्यागक्रियापेक्षया परिचिकल्पयिषया त्यागस्यैकत्व मानुमानिकम् । प्रत्यक्षस्तु प्रत्येक त्यागोपदेश । तस्मात्,—अन न्यथासिद्धप्रत्येकत्यागोपदेशवत्त्वात न मिलिताना देवतात्वम् । शब्दं हि बहुवचनमभिधानक्रियापेक्षयापि नेतुम् । 'असावेतत्ते, —इति यजमानस्य पित्र, असावेतत्ते,—इति यजमानस्य पिता महाय, असावेतत्त,—इति यजमानस्य प्रपितामहाय,'—इत्यपि निगमोभवति ॥ २ ॥

पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

'पितृभ्योदद्यात्'—इत्यनुवर्त्तते । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य । तथाच श्रूयते । "पूर्व्वे पक्षोदेवानामपर पक्ष पितॄणाम"—इति । "योऽपक्षीयते सोऽपरपक्ष"—इत्यपि निगमोभवति । वाशब्दो वैकल्पिक कल्पान्तर समुच्चिनोति । कथ नाम ? पञ्चमीप्रभृति वा दद्यात् प्रतिपत्प्रभृति वा,—इति । तथाच गौतम । 'पञ्चमी प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यथाश्राद्ध सर्व्वस्मिन् वा"—इति । अथवा । वाशब्दो वक्ष्यमाणकल्पापेक्षया विकल्पार्थ ॥ ३ ॥

यदहरुपपद्येत ॥ ४ ॥

'वाऽपरपक्षस्य'—इत्येतदिहापि सम्बध्यते । कुत ? मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । तदयमर्थ । अपरपक्षस्य यदहर्यस्मिन्नहनि उपपद्येत सम्पद्येत द्रव्यादिकम्, तदहर्वा पितृभ्योदद्यात्,—इति । उप

निमित्तान्तरप्रणीते अग्नावुपदिश्यते,—इति नासौ होमः। यदि वा होमोऽयं भवेदपि, किन्त्वेव तेन भविष्यति, दानं खल्वसौ न भवत्येव। तस्मात्,—'ब्राह्मणाधाहवनीयार्थे,—इत्यनेन स्वामित्वजनकस्त्यागो दानम्,—इति दानलक्षणमत्रास्ति,—इति सूचितम्,'—इति, 'अस्तिचोद्देश्यताऽपि ब्राह्मणस्य, तद्गतस्वामित्वाभिसन्धानेन द्रव्यत्यागात्'—इति च वदन् शूलहस्तः परास्तः।

पितृभ्यः,—इति च पितृपितामहप्रपितामहपरम्। कथं ज्ञायते? पिण्डपितृयज्ञे तेषामेवोद्देश्यत्वात्। अत्रापि तस्यैव धर्मप्रदेशाच्च। मातामहादीनान्तु श्राद्धं पृथग्वचनेनोपदेक्ष्यति। तदिदं बहुवचनम्,—"क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्"—,इत्यादिवदभिधानक्रियाऽपेक्षया साहित्यं बोधयति। उद्देशक्रिया हि प्रत्येकं परिसमाप्यते,—इति न तामपेक्ष्य साहित्यं सम्भवति। त्यागक्रियापेक्षयेति चेन्न नानात्वात्। इति चेत् भवान् पश्यति,—माभूत् उद्देशक्रियापेक्षया साहित्यं त्यागक्रियापेक्षया तु भविष्यति। नैष दोषः। कस्मात्? नानात्वात् त्यागक्रियायाः। त्यागक्रिया हि प्रत्येकमेवोपदिष्टा गृह्यकारेण। तथाच गृह्यसूत्रम्। "पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेष ते पिण्डोये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति" "अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः."—इति। यद्यपि, अन्वष्टक्यकर्मण्येतत् सूचितम्, तथापि—"अन्वष्टकास्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः"—इति सूत्रेणान्वष्टकाधर्मस्य पिण्डपितृयज्ञे पितृयज्ञधर्मस्य चात्र प्रदेशात् अत्रापि प्रत्येकमेव त्यागः सिध्यति। सूत्रकारोऽप्यत्रभवानर्घादौ प्रत्येकं त्यागमुपदेक्ष्यति।

इत्यादिस्मृत्युक्तलक्षणस्य। वाशब्द',—

"अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने।

त्रिभागहीनं पक्ष वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा" ॥

इति ब्रह्मपुराणाद्युक्तकल्पान्तरापेक्षया विकल्पार्थः। तत्र, 'अर्द्धम'— इति पक्षस्यार्द्धमष्टम्यादिकमित्यर्थ.। अर्द्ध पक्षम्,—इत्यन्वयोप पत्ते.। न तु त्रिभागस्यार्द्धम्। अर्द्धत्रिभागयोर्द्वयोरपि पक्ष विशेषणतया समत्वेन परस्परमन्वयानुपपत्तेः। तथाच गौतम। "अथापरपक्षे श्राद्ध पितृभ्योदद्यात् पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्व्वस्मिन्"—इति।

यच्च,—

'पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ऋणम्"।

इति वचनम्। पञ्चमीमारभ्योत्तरतिथिषु,—इति तस्यार्थ'।

"पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः"।

इति हेमाद्रिप्रभृतयः पठन्ति। आश्विनकृष्णशुक्लपक्षपञ्चम्यो-र्मध्ये,—इति वर्णयन्ति च। सोऽयमपरपक्षश्राद्धस्य गौणकाल।

'भौजङ्गी तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्"।

इत्यपि वचनं भवति। एतेन,—

"पञ्चम्यूर्द्धञ्च तथापि दशम्यूर्द्ध ततोऽष्मति"।

इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचनमपि व्याख्यात वेदितव्यम्। पञ्चमीमारभ्य करणेऽपि त्रिभागहीनत्वं पक्षस्य नानुपपन्नम्। प्रतिपदादितिथि चतुष्कस्य चतुर्द्दश्याश्च त्यागेन तदुपपत्तेः। स्मरन्ति च।

'श्राद्ध शस्त्रहतस्यैव चतुर्द्दश्यां महालये"।

पद्यते,—इति पाठोऽपि तथैवार्थः । सोऽयं विकल्पः,—पञ्चमी प्रभृति वा दद्यात्, यदहरुपपद्यते तदहर्वा दद्यात्,—इति ।

तदनेन सूत्रद्वयेन कृष्णपक्षतिनिमित्तमपि श्राद्धमुपदिष्टं भवति। तदिदं श्राद्धद्वयम्—अमावस्यानिमित्त कृष्णपक्षतिनिमित्तञ्च,—इति। तत्र, कृष्णपक्षनिमित्तएव श्राद्धे प्रशस्तकालोऽमावस्येति तन्त्रान्तर कारा स्मरन्ति। तथाच निगम। 'अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावस्यायान्तु विशेषेण'—इति। न चैतावता अमावस्यायाः निमित्तत्व शक्यमपह्नोतुम्। न खल्वन्यस्य प्रशस्तकालो न भव त्यन्यस्य निमित्तमित्यत्र किञ्चित प्रमाणमस्ति। अभिहितञ्चैत दस्माभिरधस्तादेव। निगमवचनमात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—"अमावस्या न निमित्तान्तर, किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तश्राद्धस्य प्रशस्तकाल"—इति। तदयक्तेयम। अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते तदहः कुर्य्यात्, कृतेऽप्यपरपक्षे यस्मिन् कस्मिंश्चिदहनि, अमावस्या यान्तु विशेषेण यत्नेन कुर्य्यात्, तुशब्दात् पूर्व्वस्मादन्यदिदं श्राद्धम्—इति यदि निगमवचनस्यार्थः, तदा तदपि तन्मतमुन्मूलयति,—इत्यलन्तु किं विस्तरेण ॥ ४ ॥

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

सप्तमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य ॥ ३ ॥

अपरपक्षस्य,—

"आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।
स विज्ञेयोऽपरः पक्षः कन्या गच्छतु वा न वा" ॥

वचनं भवति । ब्रह्मपुराणवचने, 'एववा'—इति निपातसमुदायो-
विकल्पवाची । न तु एवशब्दो नियमार्थः, वाशब्दो विकल्पार्थः,—
इति निपातद्वयम् । त्रिभागकरणे, 'अर्द्धमेव,'—इति नियमा-
नुपपत्तेः । अतएव सकृत्करणमप्याह नागरखण्डम् ।

"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

इति । एकस्मिन्नपि,—इत्यपिकारादनुकल्पोऽयम् । न चैतत्
कन्यास्थरविनिमित्तश्राद्धपरं वचनम् । एकस्मिन्नपि,—इत्यपि
कारलभ्यस्यानेकवकरणस्य तत्राभावात् । सकृद्धि तत्करणमिष्यते ।
तथाच गर्गः ।

"पक्षश्राद्धं यदा कुर्य्यात्तर्पणन्तु दिने दिने ।
सकृन्महालये चैव परेऽहनि तिलोदकम्" ॥

इति । तथा नारदः ।

"सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।
अतीतविषये चैव सर्व्वमेतत् विचिन्तयेत् " ।

इति सकृन्महालयं दर्शयति । एतत्,—इति नन्दादिवर्जनम् । तथा
कात्यायनः ।

"अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् पिण्डदानं यथाविधि" ।

इत्येकदिनेऽपि करणं सुस्पष्टमुपदिशति । तदत्र अपरपक्षश्राद्धे
बहु वक्तव्यमस्ति । ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः । अथैव-

इति। विभागादिकल्पेष्वप्येवं रीतिरनुसर्त्तव्या। पञ्चकल्पाश्रयणे तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कर्त्तव्यमेव भवति। पञ्चव्यापकताया: प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः। तथाच कार्ष्णाजिनिः।

"नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने।
नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी" ॥

इति। तथा ब्रह्माण्डपुराणम्।

"कन्या गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च।
पार्व्वणेन विधानेन श्राद्धं तत्र विधीयते" ॥

इति। तथा तत्रैव।

"कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवोनारायणोऽब्रवीत्" ॥

इति। इदञ्च षोडशत्वमाश्विनशुक्लप्रतिपदा सह द्रष्टव्यम्। कथं ज्ञायते?

"अह:षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह।
चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता" ॥

इति देवलवचनात्। कन्या गते सवितरि,—इति कन्यासम्बन्धस्य प्राशस्त्यमभिप्रेत्योक्तम्। तदाह शाट्यायनिः।

'कन्यास्थार्कान्वित: पक्ष: सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते"।

इति। वृद्धमनुः।

'मध्ये वा यदि वाऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रवि:।
स पक्ष: सकल: श्रेष्ठ: श्राद्धषोडशकं प्रति" ॥

इति। एवञ्च, 'कन्यां गच्छतु वा न वा'—इति समस्तपक्षाभिप्रायं

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्न यस्यति बुधैः" ।

इति कालान्तरमन्वेषा मन्तव्यम् । कस्मात् ? 'धान्यपाक वशादन्ये'—इति नवयज्ञे तथा दर्शनात् । अन्ये खल्वाचार्याः धान्यान्तरपाकवशादपि नवयज्ञमिच्छन्ति । शालयः किल वृश्चिके पच्यन्ते । रघुनन्दनस्तु नवशस्येष्टिदृष्टपरिकल्पनां श्राद्धेऽभ्युपगच्छन्नप्याह । 'वृश्चिकशुक्लपक्षो न कालान्तर किन्त्वतिपतितव्रीहिश्राद्धस्य गौणकालमध्ये तस्य प्राशस्त्यमात्रम्'—इति । देशोपपत्तिस्तीर्थप्राप्तिरूपा । कथं ज्ञायते ?

"गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्राप्तिहेतुकम् ।

पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्दर्शे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ।

इत्यादिवचनेभ्यः । पात्रोपपत्तिः श्रोत्रियब्राह्मणप्राप्तिरूपा । कुत ?

"तस्मात् दद्यात् सदोद्युक्तोविद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ।

इत्यादि स्मरणात् । तदेतासु द्रव्यदेशपात्रोपपत्तिषु यत् श्राद्धं, न तत्र कृष्णपक्षाद्यपेक्षा अवश्य कर्त्तव्या । कथं ज्ञायते ? यदहरमीषामुपपत्तिस्तदह श्राद्धविधानं तदसम्भवात् । स्मरन्ति च ।

"तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत ।

पात्रञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते" ।

इति ।

"यथा सेवापरः पक्ष पूर्व्वपक्षादिशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते" ।

इत्यादिकमप्येतद्विषयं द्रष्टव्यम् । गोतमोऽपि । 'द्रव्यदेशब्राह्मण सन्निधौ वा कालनियमः शक्तितः'—इति सूत्रयन्नेतदेवाह ।

मपरपक्षस्य पारिभाषिकत्वे कृष्णपक्षमात्रं श्राद्धकालो न सूचित भवति ? माभूदनेन ग्रन्थेन, सूत्रयिष्यते तु ॥ • ॥ ३ ॥ ० ॥

यद्दहरुपपद्येत ॥ ४ ॥

यदहर्द्रव्यदेशपात्रमुपपद्येत, तदह पितृभ्यो दद्यात् । तथाच गौतमसूत्रम् । "द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा"—इति । द्रव्योपपत्तिरत्र नवशस्यादिप्राप्तिरूपा । स्मरन्ति च ।

'यष्टव्या पितरो राजन् ! नवशस्यफलोदके ।
पार्व्वणेन विधानेन खड्गमांसे तथाऽऽगते" ।

इति । नवशस्यमपि व्रीहियवरूपं द्रष्टव्यम । कुत ? नवयज्ञे तथा दर्शनात् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम ।

"शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकोवनिनः स्मृत " ।

इति ।

"व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ! ।
न तावद्यो महाराज ! विना श्राद्धं कथञ्चन' ।

इति च स्मर्य्यते पुराणेषु । तदनेन नवशस्यादिप्राप्तिः श्राद्धनिमित्तमित्युक्तं भवति । नवान्नेन कर्म्मानुष्ठानं निमित्तम्,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना । प्रमाणाभावात् ।

"नक्षत्रग्रहपीडासु दुःस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवशस्यागमे तथा' ।

इति पुराणवाक्येऽप्यागमस्य प्राप्तिरूपत्वात् ।

"निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्यु सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत्" ।

इति ।

"श्व कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ।
निरामिष सकृद्भुक्त्वा सर्व्वसुप्तजने गृहे ।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणास्तान् निमन्त्रयेत्' ॥

इति चैवमादि । द्रव्याद्युपपत्तेसु भाविन्या पूर्व्वेदुर्निश्चयासम्भवेन तदहरेव निमन्त्रण भवति । एतेन,—

"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्' ॥

इत्याद्या स्मृतयोऽपि व्याख्याता । 'असम्भावितमैथुनान यथा दीस्तदहरामन्त्रयेत् श्रद्धाना प्रधानकालत्वनियमात्, सम्भावित मैथुनास्तु पूर्व्वेद्यु'—इति नीलाम्बरोपाध्याया । वचनमप्युदा हरन्ति ।

'निमन्त्रयेच पूर्व्वेद्यु पूर्व्वोक्तास्तु द्विजोत्तमान् ।
अप्रासौ तद्दिने वाऽपि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्' ॥

इति । यद्यप्यसाऽप्येव व्यवस्था दर्शिता । प्रमाणाभावात् पुन रुपेक्षिताऽस्माभि । अनिर्दिष्टकाल खल्वङ्ग प्रधानस्य काले क्रियते। निर्दिष्टश्चह काल । वचनमपि पूर्व्वेद्युरप्रासौ तद्दिने निमन्त्रणमाह, न प्रासौ । तत्रैव, 'हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्'—इति विशेष । स खल्वय विशेषो न यतिष्ववतिष्ठते । प्रमाणविशेषाभावात् । तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था शास्त्रार्थ ॥ ५ ॥

अथवा । अमावस्याया पितृभ्योदद्यादित्यादि सूत्रत्रयं सकलापरपक्षश्राद्धस्य कालोपदेशपरमेवास्तु । अमावस्याया पितृभ्यो दद्यात अपरपक्षस्य पञ्चमीप्रभृति वा पितृभ्योदद्यात अपरपक्षस्य यदहरुपपद्यते तदहर्वा पितृभ्योदद्यादिति । अस्याञ्च वर्णनायाममावस्याया दान प्रथम कल्प । अन्यत्रानुकल्पइति बोद्धव्यम । अस्यामपि वर्णनायामपरपक्षाङ्गेदेनामावस्याया अपि श्राद्धस्य निमित्तान्तरत्व पूर्व्वोक्तदिशाऽवसेयम् ॥०॥ ॥ ४ ॥०॥

तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्व्वेद्युर्वा ॥ ५ ॥

यदह श्राद्ध तदह पूर्व्वस्मिन वा अहनि ब्राह्मणानामन्त्र्य निमन्त्र्य, 'पितृभ्योदद्यात्'—इत्यनुवर्त्तते । 'तदहर्वा'—इति पाठे, पूर्व्वत्रात्र चोभयत्रैवैतत् सम्बन्धनीयम । कुत ? मध्य पठितस्य विशेषाभावात् । कथ नाम ? यदहरुपपद्येत, तदहर्वा पितृभ्योदद्यात,—इति । तदहर्वा पूर्व्वेद्युर्वा ब्राह्मणानामन्त्र्य पितृभ्योदद्यात्,—इति च ।

ब्राह्मणग्रहण राजन्यादिनिरासार्थम । यद्यप्यामन्त्रणमित्रो पदिश्यते, तथापि निमन्त्रणमेवार्थ । अतिक्रमनिषेधोह्यत्र सूत्र यिष्यते । 'यत्र प्रत्याख्यान प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम'—इति हि स्मरन्ति । अभिनापि त्वामन्त्रणमेवाम्यच्छास्तामुशिष्ट प्रयोज्य, न निमन्त्रणम्,—इति द्रष्टव्यम् ।

अत्र चामावस्यादौ पूर्व्वद्युर्निमन्त्रणम् असम्भवे तदहरपि । तथाच स्मर्यते ।

एको यतीन्* ॥ ८ ॥

यतयस्त्रिदण्डिनश्चाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ?

"यतिस्त्रिदण्ड. करुणा राजतं पात्रमेवच" ॥

इति ।

"शिखिभ्योधातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत्" ।

इति चैवमादि स्मरणात् । तइमे यतयोनिमन्त्रणीयाः,—इत्येकेषां मतम् । वयमादवगच्छामः,—यतयोन निमन्त्रणीयाः,—इत्यन्येषां मतम्,—इति । कस्मात् पुनः कारणात् यतयोन निमन्त्रणीयाः,—इति तत्रभवन्तोमन्यन्ते ? स्मर्त्तारोह्यमीषां भोजने अभ्युदयविशेषं स्मरन्ति ।

"सर्व्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयम्" ।

इत्यादि बहुलम् । उच्यते । श्राद्धे किल मधुमासे. पितरोऽतिशयं प्रीयन्ते । एषा हि तेषामाशंसा ।

"योदद्यादन्नमस्माकं तत् सर्व्वं मधुना सह ।

आमिषेण समायुक्तं ग्रस्तेन मृगपक्षिणाम्" ।

इति । तांश्चोपदेक्ष्यति तृप्तिविशेषं मांसविशेषेण । यतयस्त्वमधुमांसाशिनोभवन्ति । अतएव, "यतिपात्रकं श्राद्धं मधुमांस वर्ज्जितं कार्य्यम्"—इति वामनपद्धतिः । तदिदमनिमन्त्रणकारणं यतीनाम् ।

---

* एको यतीन् वा, इति कश्चित्पुस्तके पाठः ।

अनिन्द्योनामन्त्रितोनापक्रामेत् ॥ ६ ॥

अनिन्द्योलोकापवादरहितः। तेनामन्त्रितोनिमन्त्रितोब्राह्मणः, नापक्रामेत् न प्रत्याचक्षीत। प्रत्याख्याने प्रत्यवायापत्तेरित्यभिप्रायः। तथाच मनुः।

"केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्"।

इति। यद्येतत्, तदा निमन्त्रयिताऽपि निमन्त्रितान् यथान्यायमपूजयन् प्रत्यवैति,—इत्यर्थात् सिद्धम्। स्मरन्ति च।

"आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत्।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्य्यग्योनिषु जायते"।

इति। अस्मिन्नवसरे,—"आमन्त्रितोवा नान्यदन्नं गृह्णीयात्"—इति सूत्रमधिकं पठन्ति गौड़ाः। निगदव्याख्यातं तत्॥०॥ ६ ॥०॥
अथेदानीं निमन्त्रणीयान् ब्राह्मणान् विशिनष्टि,—

स्नातकान् ॥ ७ ॥

'आमन्त्र्य',—इति, 'पितृभ्योदद्यात्',—इति च इयमितःप्रभृति सर्व्वत्र सम्बन्धनीयम्। योग्यत्वात्। श्लोकमपि उदाहरन्ति।

"येन यस्याभिसम्बन्धोदूरस्थस्यापि तस्य सः।
अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्"।

इति। त्रयः स्नातकाः गृह्यसूत्रे निर्द्दिष्टाः,—विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकश्चेति। उत्तराधरभावोऽप्यमीषां तत्रैव द्रष्टव्यः ॥०॥ ७ ॥०॥

इत्यसङ्गतैषा वर्णना महायशसः। "स्नातकान्" "एके यतीन्" "गृहस्थसाधून् वा"—इत्याद्यमविशेषावस्थायिनएव हि निमन्त्रणीयाइहोपदिश्यन्ते। धर्म्मास्तु पश्चादुपदेक्ष्यति। न खल्वसाधूनपि स्नातकान् निमन्त्रणीयान् मन्यसे, कथं साधुत्वं गृहस्थस्य विशेषणमात्य। अथ मन्यसे,—पश्चादुपदिष्टैर्धर्म्मैरसाधवः स्नातकाः व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति। गृहस्था अप्यसाधवस्तथैव तर्हि व्यावर्त्तिष्यन्ते,—इति विफलोऽयमारम्भः। कात्यायनोऽपि,—"गृहस्थान्" "साधून् वा"—इति गृहस्थाइदेनैव साधून् सूत्रयाञ्चकार ॥०॥ ९ ॥०॥

तदेव स्वरूपतोनिमन्त्रणीयानभिधाय धर्म्मानमीषामुपदिशति,—

श्रोत्रियान् ॥ १० ॥

"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा।
षट्कर्म्मनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम धर्म्मवित्"।

इत्युक्तलक्षणान् ॥०॥ १० ॥०॥

वृद्धान् ॥ ११ ॥

"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
योवै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः"।

इत्युक्तलक्षणाम्। श्रोत्रियाणां खल्वसम्भवे, ज्ञानवृद्धाअपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येवमर्थोऽयमारम्भः।

एवं वा—

वृद्धान् अधिकवयस्कान्। तथाच वशिष्ठः। "परिणतवयसः"—

कस्य हेतोस्तर्हमी निमन्त्रणीयाः भवन्त्यन्येषाम् ? यति पात्रकथाद्यस्य महाफलत्वादित्याह ।

"अपि स्यात् स कुले जन्तुर्भोजयेद् यस्तु योगिनः ।
विप्रान् श्राद्धे प्रयत्नेन तेन तृप्यामहे वयम्" ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । दक्षोऽपि स्मरति ।

"विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा ।
परिपूर्णं भवेत् श्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु" ।

इति ॥०॥ ८ ॥०॥

गृहस्थसाधून् वा ॥ ९ ॥

गृहस्थाश्च साधवश्च, तान् गृहस्थसाधून् । वाशब्दः स्नातकापेक्षया विकल्पार्थः । तत्र, स्नातकाः—गृहस्थाश्रमप्रवेशोन्मुखाः । गृहस्थास्तु तत्र कृतप्रवेशा भार्य्यासहिताः । भार्य्यां हि गृहमाचक्षते,—इति सभार्य्याएव गृहस्थाद्दहाभिप्रेयन्ते । तथाच स्मरणम् ।

"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहित. सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते" ।

इति । ये पुनर्गृहस्थाश्रमे कृतप्रवेशाअपि मृतभार्य्याः सन्तः पुनर्भार्य्यामर्थयमानाः स्नातकव्रतानुष्ठानपरावा भवन्ति, तद्दमी साधवो भण्यन्ते । कन्यायाः खल्वलाभे,—

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" ।

इति स्नातकव्रतानुष्ठानमस्य मुनयः स्मरन्ति । शास्त्रानुमतश्चानुतिष्ठन् कथं न साधुः स्यात् । 'साधुत्व गृहस्थविशेषणम्,'—

पूर्व्वोक्तानां खल्वमीषाम्,—

अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान् ॥ १४ ॥

अपिर्भिन्नक्रमे। पूर्व्वोक्तानामभावे, शोभनाचारान् शिष्यानपि,—इत्यर्थः। अपि शब्दो मातामहादीन् समुच्चिनोति। तथाच मनुः।

"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्"॥

इति। तदत्र, 'स्वाचारान्',—इति पुनः कुर्व्वन् आचारवत्तयैवामीषां निमन्त्रणीयत्वं न पुनः श्रोत्रियत्वादेरत्यन्तमपेक्षा,—इति दर्शयति। अन्यथा, 'अनवद्यान्'—इत्यादि सूचितत्वात् स्वाचारानित्यनर्थकं स्यात्। मनुरपि, श्रोत्रियादीनभिधाय मातामहादीनामनुकल्पत्वमभिदधानएतदेवाह। यत्राहतुर्वृहस्पतिकात्यायनौ।

"यस्य चैव गृहे मूर्खोदूरे चैव बहुश्रुतः।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥
ब्राह्मणातिक्रमोनास्ति विप्रे वेदविवर्ज्जिते।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते"॥

इति। तदपि बहुश्रुताय दातव्यम्,—इति, ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य,—इति चाभिधानात् मुख्यकल्पगोचरमितिपर्य्यवस्यति। तथा भविष्यपुराणे।

इति। अपिच। गोतमः खल्वाचार्यः,—"युवभ्योदानं प्रथममेके पितृवत्"—इति सूत्रयन् वृद्धवयस्कः पित्रादिः प्रमीतः तद्वयस्काएव ब्राह्मणाः निमन्त्रणीयाः,—इत्येकेषां मतं दर्शयति। सोऽयं वृद्धोपदेशो वृद्धश्राद्धविषयः पर्य्यवस्यति। अवृद्धान्,—इति वा पाठः। युवभ्योदानं प्रथमम्—इति सूत्रसमानार्थः ॥ ११ ॥

अनवद्यान् ॥ १२ ॥

न अवद्यान् अनवद्यान्। अवद्योनिन्द्यइत्यनर्थान्तरम्। लोकापवादरहितानित्यर्थः। अथवा। विशुद्धमातापितृकाः स्वयमपि लोकापवादरहितादृष्टाभिप्रेयन्ते। कथं ज्ञायते? शास्त्रान्तरदर्शनात्। तथाच वशिष्ठः। "यस्य दशपुरुषं पितृमातृवंशः श्रोत्रियोविज्ञायते विद्वांसः स्नातकाश्चेति पंक्तिपावनाः"—इति। तथोशना। "पञ्चपुरुषपारम्पर्य्यादखण्डितचारित्रमर्य्यादः पंक्तिपावनः"—इति। मनुरपि स्मरति।

"अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः" ॥

इति। अवद्याश्च विस्तरेण तन्त्रान्तरेषूपदिष्टास्तेभ्यएवावगन्तव्याः। ग्रन्थगौरवभयादुपारस्यतेऽस्माभिः ॥ १२ ॥

स्वकर्म्मस्थान् ॥ १३ ॥

स्ववर्णाश्रमोचितकर्म्मनिष्ठान्। स्मरन्ति च।

"अभ्युत्क्रान्ताः स्वधर्म्मेभ्यस्ते द्विजाः पंक्तिपावनाः"।

इति ॥ १३ ॥

इति नीलाम्बरोपाध्यायादयः। 'शुक्लोमण्डलकुष्ठी अम्युक्तादी पण्डकुष्ठीतिवा, अतिगौरोवेत्येके'—इति महायशाः। विक्लिधः,—

"यस्य नैवाधरोष्ठाभ्या छाद्यते दशनावली ।

विक्लिधः स तु विज्ञेयोब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः." ॥

इति सुमन्तुनोक्तः। विक्लिधोविचर्चिकाबहुलः'—इति कल्पतरु। 'नाभेरधोविचर्चिकादियुक्तः'—इति रघुनन्दनः। 'गलद्व्रण.'—इति श्रद्धधरः। 'पूतिगन्धिघ्राणः औदुम्बरकुष्ठीतिवा'—इति महायशाः।

एकोद्वौ बहवो वा दन्ता. यस्य श्यावा भवन्ति, सोऽय श्याव दन्तः—स्वभावकृष्णदन्तोभण्यते। श्याव कृष्ण,—इत्यनर्थान्तरम्। 'शावदन्त'—इति केचित् पठन्ति। दन्तद्वयमध्यगतक्षुद्रदन्त,—इति तदर्थः।

विद्धं प्रजनन यस्य, सोऽय विद्धप्रजननः। "लिङ्गचर्मणि केषाञ्चिद्वेधः क्रियते, तत्र स्त्रीचित्तरञ्जनार्थ काष्ठशकलमर्प्यते,—इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम्"—इति नीलाम्बरोपाध्यायाः। 'अश्म र्य्यादिदोषैर्विद्धं प्रजननं यस्य स.'—इति केचित्। 'मृतापत्य.'—इत्यन्ये। तत्त्वकारस्तु वेधकर्त्तनयोर्भेदमजानन्निवाह,—'विद्धप्रजनन कर्त्तितशिश्न.'—इति।

व्याधित. पापरोगयुक्तः, उभयभागक्लेदितव्रणो वा। तथाच देवलः। "उन्माद, त्वग्दोषो, राजयक्ष्मा, श्वासो, मधुमेहो, भग-न्दरो, महोदरोऽश्मरीत्यष्टौ पापरोगाः। जडान्धबधिरकुणिरिति विकलेन्द्रियाः। उभयभागक्लेदितव्रणा.। पापिष्टतमाश्चेति। एतं

"तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रान् विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् खगाधिपान् ।
नातिक्रमेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानपि गोपते ।" ॥

इति । तदनेन,—

"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।
अश्रोत्रियाय दत्तानि तृप्तिं नायान्ति देवताः" ॥

इति वशिष्ठादिवचनानामपि मुख्यकल्पविषयत्वं व्याख्यातम् । तस्मादनुकल्पमातामहादिषु नैष नियम,—इति सिद्धम् ॥ १४ ॥
अथेदानीं ये न निमन्त्रणीयाः, तानाह,—

द्विर्नग्न-शुक्ल-विक्लिध-श्यावदन्त-विद्धप्रजनन-व्याधिताधिक-व्यङ्गि-श्वित्रि-कुष्ठि-कुनखिवर्ज्जम् ॥१५॥

द्विर्नग्नादिवर्ज्जं पूर्व्वोक्तान् निमन्त्रयेत् । तत्र, द्विर्नग्न,—

"यस्य त्रिपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि ।
वेदस्याग्नेश्च विच्छेदो द्विर्नग्न, स प्रकीर्त्तित." ॥

इति सुमन्तुनोक्त. । रघुनन्दनस्त्वेतदजानन्नाह,—'द्विर्नग्नोदुश्चर्मा चमाप्तलिङ्ग,'—इति । तदप्यहेयम् । न खलु द्विर्नग्नशब्दोदुश्चर्माणमभिधत्ते । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात् । अतएव,—

"द्विर्नग्न, कौनदुश्चर्मा शुक्लोऽतिकपिलस्तथा" ।

इत्येकस्मिन् वचने द्वयोरुपादान सङ्गच्छते । 'शुक्लोऽतिगौर,'—

इत्यादि । कुनखी स्वभावतः सङ्कुचितनखः । ते खल्वमी द्विर्नग्नादयोन निमन्त्रणीयाः ।

आह । अनर्थकोऽमीषां वर्ज्जनोपदेशः ? यदा स्नातकादयो-निमन्त्रणीयाः—इत्युच्यते ; ज्ञायत एव,—एभ्योऽन्ये न निमन्त्रणीयाः,—इति । नैषदोषः । स्नातकादीनामपि शुक्लत्वादिसम्भवात् तेषां वर्ज्जनार्थोऽयमुपदेशो भविष्यति,—इति । ननु, द्विर्नग्नत्वस्य तत्रासम्भवः ? 'श्रोत्रियान्'—इति हि सूत्रितम् । अवद्यायैते शुक्लादयः कथं निमन्त्रणीयाः स्युः । 'अनवद्यान्'—इति हि सूत्रितम् । अपिच । श्रोत्रियाणां शारीरदूषणैर्युक्तानामप्यवर्जनी यत्वमेव मुनयः स्मरन्ति । यथा वशिष्ठः ।

"अथ चेत् मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पंक्तिदूषणैः ।
अदूष्यं तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः" ॥

इति । एवन्तर्हि अन्यथा वर्णयिष्यामः । पूर्व्वोक्तानां निमन्त्रणीया-नामसम्भवे द्विर्नग्नादिवर्जमन्येऽपि निमन्त्रणीयाः,—इत्येतदर्थोऽयमुपदेशः,—इत्यनवद्यम् ॥ ० १५ ॥ ० ॥

अथेदानीं श्राद्धस्य प्रयोगं वक्तुमुपक्रमते,—

स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान् ॥ १६ ॥

स्नातान् स्नाताप्लवनान् । प्राप्तस्यापि स्नानस्य पुनः कथनमावश्यकत्वार्थम् । तेन, अस्नाताः श्राद्धं भुञ्जानाः प्रत्यवायिणो भवन्ति,—इति विज्ञायते । तथाच भारते ।

पञ्चविधाः प्रोक्तावर्ज्जनीयानराधमाः"—इति । अत्र चोभयभाग क्लेदितव्रणस्य नाभिरधोभागगतत्वेनोपरिभागगतत्वेन च द्वैविध्यात् पञ्चविधत्व नानुपपन्नम् । मनुरपि ।

"वीच्याम्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्" ॥

इति पापरोगिणोवर्जनं स्मरति । पापरोगपदार्थानभिज्ञस्तु कुल्लूक भट्टः,—'पापरोगी रोगराजोपहतः'—इत्येतावन्मात्रं व्याचष्टे । 'व्याधितोदुश्चिकित्स्यव्याधि.'—इति महायशाः । 'सदारोगी'—इति रघुनन्दनः ।

अधिकोऽधिकाङ्गः । कस्मात् ? 'व्यङ्गि'—इत्यत्राङ्गेन वैगुण्य दर्शनादत्रापि तेनैवाधिक्यश्च वर्णयितुमुचितत्वात् । तथाच शङ्खः ।

"हीनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणा. पङ्क्तिदूषकाः" ।

इति । 'अधिकाङ्ग'—इत्येव केचित् पठन्ति । व्यङ्गी विकलाङ्गः, हीनाङ्गोवा । 'विकलेन्द्रियः',—इति केचित् । केचित् न पठन्त्येव । श्वित्री श्वेतकुष्ठी,—इति भानूपाध्यायप्रभृतयः । स्थूलपादः—इति कल्पतरुः । कुष्ठी उक्तातिरिक्तकुष्ठरोगवान् । बहवः कुष्ठभेदाः पुराणेषु पठ्यन्ते । तथाच भविष्ये ।

"शृणु कुष्ठगणं विप्र । उत्तरोत्तरतोगुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्चर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्चुर्व्रणतार्म्भोच क्षणश्चेति तथाऽष्टकम् ।
एषा मध्ये तु य. कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु ॥
व्रणवत् सर्व्वगात्रेषु गण्डे भाति तथा नखि" ।

"यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्म्मसु।
तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेयाः प्राची सौम्याऽपराजिता" ॥

इति। दैवनीयेऽपि प्रयोगे,—

"ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्राः पूर्व्वं निमन्त्रिताः।
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च" ॥

इत्युक्तम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्यएकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १७॥

अयुग्मान् विषमान् विप्रभृतीन् शक्त्यनतिक्रमेण पित्र्ये, उपवेश्य,—इति योजना। 'स्नातान् शुचीनाचान्तान्'—इत्येतत् सर्व्वत्रापि सम्बन्धनीयम्। किमविशेषेण पित्र्ये सर्व्वेषामर्थे एक एवायुग्मो-वर्ग उपवेशनीयः? न। कथन्तर्हि? एकैकस्य पित्रादेरयुग्मान् उपवेश्य,—इति सम्बन्धः। कथन्नाम? त्रिलपक्षे तावत्,—पितुस्त्रीन्, पितामहस्य त्रीन्, प्रपितामहस्य त्रीन्,—इति। तद्दे तस्मिन् पक्षे नव ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्। तथाच गौतमः। "नवावरान् भोजयेदयुजोयथोत्साह वा"—इति। "यथाप्ययुग्मान् यथाशक्ति"—इति सूचितम्, तथाप्यतिशयविस्तारो न करणीय., अनिष्टापत्तेः। तथाच वशिष्ठ।

"द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे॥
सत्क्रिया देशकालौ च द्रव्य ब्राह्मणसम्पद.।
पञ्चैतान् विस्तरोहन्ति तस्मात्नेहेत विस्तरम्" ॥

"दैव वा यदि वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
अस्नातो ब्राह्मणो राजन् ! तस्याधर्मो गवानृतं" ॥

इति। अथवा। स्नातान्,—इति विशिष्टस्नानाभिप्रायं वचनम्। तथाच वायवीये।

"सुरभीणि तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव हि ।
श्राद्धेष्वेतानि योदद्यादश्वमेधफलं लभेत्" ॥

इति। शुचीन् सूतकाद्यशौचरहितान्। अन्यस्याशौचस्य स्नानाच मनाभ्यामेवापगमात्। आचान्तान् कृताचमनान्। तदनेन, पादप्रक्षालनमपि देयमित्युक्तं भवति। पादप्रक्षालनपूर्व्वकस्याचमनस्य गृह्यसूत्रेऽभिधानात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत"—इत्यादि। सदाचारसिद्धं चैतत् पादप्रक्षालनदानादिकमिति न विशिष्य सूचितमिति ज्ञायते। सूचनार्थं चास्यार्थस्य परिभाषाप्राप्तस्याप्याचमनस्य पुनरिहोपदेशः। अथवा। "यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन कृत्यम्"—इति परिभाषया कर्त्तुरेव प्राप्नोत्याचमनं न भोक्तुः,—इत्याशङ्कानिरासार्थमाचान्तान्—इत्याह।

तदित्यम्भूतान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखान्, युग्मान्—समान् द्विचतुरादीनित्येतत्। दैवे उपवेश्य,—प्रागग्रेषु कुशेषु,—इत्यर्थः। कथं ज्ञायते? प्राङ्मुखानामुपवेशनस्य सूत्रणात् प्राची दिक् खल्वागतैव हृदयमस्माकम्। आगतैव चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। "प्राङ्मुखकरणस्थानादेशे"—इति सूत्रकारवचनाच्चैवमवगच्छामः। कात्यायनोऽप्याह।

णान्, उपवेश्य,—इति सम्बन्धः । अत्र कल्पे,—पितुरेकं पितामहस्यैकं प्रपितामहस्यैकमुपवेशयेदिति मिलित्वा त्रयोब्राह्मणाः पित्र्ये भवन्ति ॥०॥ १८ ॥

अन्यमपि पक्षमुपदिशति,—

एकैकमुभयत्र वा ॥ १६ ॥

दैवे एकं पित्र्ये चैकमित्यर्थः । तदेवं द्वावपि ब्राह्मणावुपदिष्टौ । यदा पुनर्द्वावपि ब्राह्मणौ न लभ्येते एक एव तु ब्राह्मणोलभ्यते, अनेकब्राह्मणतर्पणौपयिकमन्नाद्यं वा न सम्पद्यते, तदाऽपि न श्राद्धलोपः। किन्त्वेकस्मिन्नेव ब्राह्मणे श्राद्धं करणीयम् । यद्यप्यत्र, एकब्राह्मणपक्षोनोपदिश्यते, तथापि न्यायागतत्वाद्‌ग्रन्थान्तरोपदेशाच्चादरणीयः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

"श्राद्धे ब्राह्मण एकश्चेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि ।
वैश्वदेव कथं तत्र ? इति मे संशयोमहान् ।
प्रणीताद्यमुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु ।
ब्राह्मणाय प्रदातव्यमिवं भवति सम्पदि" ।

इति । श्राद्धकल्पपरिशिष्टे ।

"एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।
त्रयस्तु पितरः प्रोक्ताः कथं चाश्नन्ति ते त्रयः ।
उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहादक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्क्षुकाः" ।

इति । परवचनं गृह्यासंग्रहेऽपि । तथा वशिष्ठः ।

ब्राह्मणाभावात् श्राद्धलोपः, अथवा ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयम्? इति। ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं कारणीयमिति ब्रूमः। कुतः? उच्यते। ब्राह्मणोहि गुणभावेन श्राद्धस्योपकरोति। न च गुणस्य लोपे प्रधानमपि लोपनीयं भवति। "गुणलोपे च मुख्यस्य"—इति सिद्धान्तविरोधात्। गुणोहि नाम स भवति, यो मुख्यस्योपकारे वर्त्तते। स चेदुपाटीयमानोमुख्यमुपरुणद्धि, गुणएवासौ न भवेत्। मुख्यं कथं सगुणं स्यात्,—इति खल्वमी गुणेषु प्रवर्त्तते, न मुख्यं कथमुपरुध्येत,—इति। तस्मात् ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धं करणीयमिति प्रतिपद्यामहे। मुख्यालाभे प्रतिनिधिरुपादेयः,—इति च दर्शितं षष्ठेऽध्याये। तथा च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमाः व्रीहीणामिव शालयः"।

इति। कः पुनर्ब्राह्मणस्य प्रतिनिधिः? दर्भवटुरित्याह। कथं ज्ञायते? ब्राह्मणकार्य्ये तस्य दर्शनात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। "यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धोतश्चैव ब्रह्मत्वञ्चैव, तेनैव कल्पेन च्छत्रं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय"—इति। तयोपाकर्म्मणि च्छन्दोगपरिशिष्टम्। "कौशान्द्विपीन् सलस्थान्" —इत्यादि। स्मरन्ति च।

"ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान्।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत्"।

इति। तदत्र कुशमयब्राह्मणेऽपि श्राद्धकरणे प्रश्नप्रत्युत्तरादिकं

"अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
शुभशीलोपसम्पन्नं सर्व्वालक्षणवर्ज्जितम् ।
यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ?
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्व्वस्य प्रकृतस्य तु ।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे' ।

इति । गद्ध ।

"भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।
दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चादग्नौ तु तत् क्षिपेत्' ।

इति । तथा महायशोधृत वचनम् ।

'पितृणां ब्राह्मणोयोज्योदैवे त्वग्निं नियोजयेत् ।
प्रणीतावाद्यमुद्धृत्य ततः श्राद्धं समापयेत्" ।

इति । दैवे त्वग्निमिति साग्न्यभिप्राय वचनम् । तथाच पृथ्वी चन्द्रोदये प्रचेता ।

"एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत् सदा ।
अनग्ने कुशमुष्टिः स्यात् श्राद्धकर्म्मणि सर्व्वदा' ।

इति । मातृश्राद्धे तु विप्रालाभे सुवासिनीरपि पूजयेदित्याह पराक इद्धवसिष्ठ ।

'मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवा" ।

इति । अष्टाविति वृद्धिश्राद्धविषयमिति कमलाकर ।

आह । यदा पुनरकोऽपि ब्राह्मणो न लभ्यते, तदा किं

कुशब्राह्मणपक्षेऽपि कर्त्तुरेव, "आवसो: सदने सीदामि"—इति मन्त्रपाठोपदेशाच्च। प्रतिनिधितया खल्वेतन्मन्त्रपाठः कर्त्तुरिष्यते। स चेहापि सम्भवति। तथाच संवत्सरप्रदीपे पैठीनसिः।

"अलाभे ब्राह्मणानाञ्च श्राद्धं स्यात् कुशपत्रके।
प्रश्नोत्तरे स्वयं कुर्य्यादिति धर्म्मोव्यवस्थितः"।

इति। रघुनन्दनस्त्वेतदजानानः,—"प्रैषानुप्रैषसंयुक्तमित्यनेन यस्य प्रैषस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरमबाधितं तद्युक्तकर्म्मणोविधानात्, दर्भबटुरूपदर्भचयमादाय कर्म्मकरणे 'निमन्त्रितोऽस्मि' 'क्षणः क्रः'—इति प्रत्युत्तराभावात् निमन्त्रणक्षणप्रश्नयोरभावः, 'ॐ कुरुष्व'—इत्यादिप्रत्युत्तराणान्त्वन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीनां कर्त्तव्यतैव"—इत्याह। तदसङ्गतम्। पूर्व्वोक्तकारणात्। प्रैषानुप्रैषसंयुक्तम्—इत्यस्य तथार्थत्वाभावाच्च। कल्पना खल्वेषा। 'प्रतिनिधौ यथाश्रुतमन्त्रपाठः'—इति, 'सर्व्वप्रतिनिधावेव नोहेन बाधः'—इति च स एवाह। अन्येन प्रत्युत्तराभ्युपगमे चान्योऽपि यदा न लभ्यते, तदा श्राद्धलोपप्रयापद्येत। न चैतदुचितम् ॥०॥ १८ ॥०॥

मातामहानाञ्चैवम् ॥ २० ॥

मातामहानामप्येवं ब्राह्मणानामन्त्र्य श्राद्धं कुर्व्वीत,—इति कृत्स्नविध्यतिदेशः। पितृश्राद्धप्रयोगमध्ये कथनात् चशब्दाच्च पितॄणां मातामहानाञ्चैकेनैव प्रयोगेन श्राद्धं स्यात्। मातामहानाम्—इति मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहपरं वचनम्। स्मरन्ति च।

सर्व्वमेव विधानं प्रकृतवदेव भवति,—इत्यवगच्छामः। कुतः? यतः कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि 'तेनैव कल्पेन'—इत्यनेन तत्रभवान् गृह्यकारः सर्व्वमेव प्राकृतं कल्पमनुजानाति, ततोऽन्यत्रापि तथैव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कारणस्याविशेषात्। न पुनः स्वमनीषिकोत्प्रेक्षया कस्यचिल्लोपः कल्पयितुमुचितः। तथाच श्राद्धे सत्यव्रतः।

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि"।

इति। "प्राची सोम्यापराजिता:"—इति च। तथा गृह्यसूत्रम्। "पितृयज्ञे त्वेव प्राचीनावीती भवति"—इति। एवं दैवं दैवतीर्थेन, पित्र्यं पितृतीर्थेन कर्त्तव्यम्। पात्रपूरणादिकमपि देवपित्र्योस्तत्तत्तीर्थेन करणीयं भवति। कथं ज्ञायते?

"पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत्"।

इत्याभ्युदयिकश्राद्धे च्छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्।

तदस्मात् पिण्डपितृयज्ञधर्मप्रदेशात् पित्रर्थं चरुरत्र पृथक् पक्तव्यो भवति। "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च"—इत्यन्वष्टक्यकर्मस्वम्मदृह्याकारेण पृथक् चरूपदेशात्। पिण्डपितृयज्ञे च,—"अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यातः"—इति तेनैवौदनचरोरतिदेशात्। "सर्व्वस्य त्वेवान्नस्यैतान् बलीन् हरेत्—पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वाऽर्थार्थस्य वा"—इत्यपि गृह्यसूत्रं पित्र्यं पृथक् पाकं दर्शयति। च्छन्दोगपरिशिष्टे अग्नौकरणविचारश्लोकेऽप्येतस्यार्थस्य लिङ्गदर्शनमस्ति। तच्चोपरिष्टाद्वच्यामः। स खल्वयं चरुः व्रीहिभिः स्यात्, न यवैः। कस्मात्? "सकृत्गृहीत व्रीहिमुष्टिमवहन्ति"—इत्यन्वष्टक्ये गृह्यसूत्रात्। अपरे पुनरेतदविद्वांसोभापन्ते,—'सर्व्वार्थादेव पाकात् श्राद्धमपि कर्त्तव्यं न पृथक् पाकान्तरं कार्य्यम्, अस्मच्छाखाया पृथक्पाकानभिधानात्'—इति।

यदपि,—'यावदुक्तं क्रियमाणे पादप्रक्षालनादि न प्राप्नोति।

"मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।
तेषान्तु पितृवत् श्राद्धं कुर्य्युर्दुहितृसूनवः" ।

इति ॥०॥ २० ॥०॥

तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २१ ॥

वैश्वदेविकं तन्त्रं पितॄणां मातामहानाञ्चैकं वा कुर्व्वीत । वाशब्दो-विकल्पार्थः । अस्मिन् कल्पे, मातामहानां वैश्वदेवश्राद्धं पृथक् न करणीयं, किन्तु पितॄणां मातामहानाञ्चैकमित्यर्थः ॥०॥ २१ ॥०॥

दैवपूर्व्वंश्राद्धं कुर्व्वीत ॥ २२ ॥

श्राद्धकर्म्मणि यत् किञ्चित् पित्र्ये क्रियते, तत्सर्व्वं दैवे कृत्वा करणीयम्—ऋते पिण्डदानादिभ्यः । यथैतत्, तथाऽवसरे वक्ष्यामः । तच्च पदार्थानुसमयेन कर्त्तव्यम् । कथं ज्ञायते ? आवाहने तथा दर्शनात् । आवाहनं खल्वादितोदेवानां सूत्रयित्वा परतः पितॄणां सूत्रयिष्यति । अस्मादवगच्छामः,—पदार्थानुसमयोऽस्मत् सूत्रकारस्याभिप्रेतः,—इति ॥०॥ २२ ॥०॥

पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः ॥ २३ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । एतदनेनोक्तं भवति । सैवेतिकर्त्तव्यता, तएव मन्त्राः तादृशाएव धर्म्माः अत्रापि भवन्ति,—इति । तेन, अपसव्य दक्षिणामुखेन वामजानुपातेन पित्र्यं कर्म्म करणीयम्, दैवन्तु सव्येन प्राङ्मुखत्वादिना दक्षिणजानुपातेन,—इति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

क्रियैव सम्पद्यते। तदेवं पारतन्त्रिकमनुतिष्ठन् न स्वशाखाश्रयं विधानमनुष्ठति, नापि पारशाखिकम्, किन्तु द्वयमप्यन्यथयित्वा नरसिंहाकारमभिनवं प्रयोगान्तरं निर्मिमीते। तच्चानुतिष्ठति। स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परशाखोक्तं विशेषं निवेशयन् व्यक्तं खल्वेतदुभयमेवान्यथयति। तथाच, वृद्धिमिष्टवतोमूलमपि नष्टम्,—इति न्यायापातः। यत् पुनर्गृह्यासंग्रहवचनान्तरम्,—

"आम्नातन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्।

विशेषाः खलु सामान्याः ये चोक्ता वेदवादिभिः"॥

इति पारतन्त्रिक कर्त्तव्यमुपदिशति। तत् श्रौताभिप्रायम्। तथाच कात्यायनः।

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्"॥

इति श्रौतमेवाग्निहोत्रादिकं पारशाखिक कर्त्तव्यमाह। न च शाखान्तराधिकरणन्यायात् पारतन्त्रिकगुणोपसंहारोऽच्छायुक्त-प्रयोगेऽपीति भ्रमितव्यम्। श्रौतविषयत्वात्तस्य। श्रौतेषु हि स्वेषु स्वेषु वेदेषु स्वस्ववेदिनामेवर्त्विजां कर्म्मोपदिष्टं न सर्व्वेषाम्। सर्व्ववेदिभिश्चर्त्विग्भिर्यज्ञो निर्वहति, न तावत्मात्रैः,—इत्यस्ति विशेषः। इच्छायुक्ते तु प्रयोगे नैष विशेषोऽस्ति। अपिच। सत्यपि नाम्नोऽभेदे तत्र तत्र यथासम्भव रूपभेदादिभ्यः कर्म्मणा भेद एव न त्वेककर्म्मता। तदेव सति कुत्र कस्य गुणानामुपसंहारः। न ह्यन्यस्य कर्म्मणो गुणा अन्यस्मिन् कर्म्मण्युपसंह्रियन्ते। तथाच वैश्वदेवबलिकर्म्मणो, कात्यायनः।

व्रीहिगोधूमादीनामुपादानं न प्राप्नोति। लशुनादिवर्ज्जनं न प्राप्नोति। एवं यावदुक्तानुष्ठाने विहिताकरणं निषिद्धकरणञ्च प्राप्नोति। शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैरभ्यनुज्ञा कृतेति यावत्सम्भवं पारलौकिकमपि कार्य्यं नैतद्व्यतिरेकेण कर्म्म कर्त्तुं शक्यम्"—इति महायशसा वर्णितम्। तदप्यसङ्गतम्। कस्मात्? यस्मात् पादप्रक्षालनादि यथा प्राप्नोति तथा पूर्व्वमस्माभिर्व्यवस्थापितम्। लशुनादिवर्जनमपि सामान्यैर्वचनैर्भविष्यति। शाखान्तरीयानुष्ठाने परिशिष्टकारैः क्वाभ्यनुज्ञा कृता,—इति न खल्वधिगच्छामि। अनभ्यनुज्ञैव तु विज्ञायते। तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्म्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया"।

इति। तदनेन परोक्ता अयथाक्रिया च खल्वस्माकमक्रियैवेति कात्यायनोऽब्रवीत्। स तु मन्यते,—'परोक्तानुष्ठानमन्तरेण न कर्म्म कर्त्तुं शक्यम्'—इति। तथा गृह्यासंग्रहः।

"जनोवाऽप्यतिरिक्तोवा यः स्वशाखोक्तमाचरेत्।
तेन सन्तनुयात् यज्ञं न कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम्"॥

इति। यावती इतिकर्त्तव्यता स्वशाखोक्ता, तावत्यैव यज्ञं तनुयात्, न तत्र पारतन्त्रिकं कुर्य्यात्,—इति गोभिलपुत्रः समुपदिशति। कात्यायनोऽपि,—अयथाक्रिया निन्दन्नेतदेवानुजानाति। स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्य खल्वन्तराऽन्तरा पारतन्त्रिकस्य विशेषस्याभिनिवेशे, यथा खलु क्रियोपदिश्यते, नैषा तथा भवतीति व्यक्तम्

परैर्न समुच्चीयते,—इति वदत, आरभ्याधीते सामान्यशास्त्रोक्तैं परशास्त्रोक्तैश्च समुच्चय वारयति । ये पुनरनारभ्याधीता सामान्य धर्मा स्मर्य्यन्ते, तैस्तु समुच्चयमनुजानाति । तस्मात्, परिशिष्टोक्ता इव अनारभ्याधीता सामान्याश्रयाविशेषा स्वशाखोक्तोऽपि प्रयोगे सन्निविशन्ते । अनन्यगतिर्व्वचनात् । परिशिष्टकार खल्वस्माकमेतदनुजानाति,—'विशेषा खलु सामान्या'—इति ब्रुवाण । पारतन्त्रिकस्य तु विषयस्याभिनिवेश सर्व्वतन्त्रविरुद्धएव । तदमी सामान्याश्रयाविशेषा स्वशास्त्राविरोधिनएव समुच्चीयन्त, न पुन स्वशास्त्रविरोधिनोऽपीत्यवगन्तव्यम् ।

तेषा खल्वेषा सामान्याश्रयाणा विशेषाणामननुष्ठानेऽपि फल भवत्येव । अनुष्ठाने पुनर्महानभ्युदय । कथ ज्ञायते ? परिशिष्ट कारैस्तथाऽनुशिष्टे । तथाच पुरस्तादुदाहृतम —'बह्वल्प वा स्वगृह्योक्तम',—इति । 'जनोवाप्यतिरिक्तोवा'—इति च । तदनेन अन्येऽपि स्वशास्त्रोक्ते कर्म्मणि कृते सर्व्वं कृतोभवति,—इति वचनेन तावन्मात्रकरणस्योपदेशेन च अन्तरेणापि सामान्याश्रयाणा विशेषाणामनुष्ठान फलसिद्धिर्व्विज्ञायते । मदनपारिजातोऽपि,—'असमर्थयत् स्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति, तावतैव तस्य शास्त्रार्थ सिद्धेरुक्तत्वात्'—इति ब्रुवन्नेतदेवाह । अशक्यञ्च सर्व्वेषा सामान्याश्रयाणा विशेषाणामनुष्ठानम । विच्छिन्ना खल्वेते भूय सु प्रदेशेषु प्रभूततराश्च भवन्ति न शक्यन्ते सामस्त्येन ज्ञातुमनुष्ठातुञ्च । न चाशक्यमर्थ अनुष्ठातु शास्त्रमस्मान प्रेरयति । तथा सति तदेव न प्रमाण भवेत् । विलुप्यन्त किल कालवशाच्छाखा,—इत्यपि

"न स्याता काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्म्मणी ।
पूर्व्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्म्मणोः ॥
कामामन्ते भवेयाता न तु मध्ये कदाचन ।
नैकस्मिन् कर्म्मणि तते कर्म्मान्यत्तायते यत." ॥

इति । स खल्वय न्यायोऽन्यत्राप्यनुसरणीयः । कारणस्याविशेषात् । प्रत्यचयात परिशिष्टकाराणा निषेध ,—'ऊनोवाऽप्यतिरिक्तोवा'—इति, 'अक्रिया त्रिविधा'—इति चैवमादि । अथवा । यदाम्नानस्त्रन्येषु नोक्तमेव, तदेव पारतन्त्रिक कर्त्तव्यमित्युपदिशति, न पुन स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तस्य विशेषस्याभिनिवेशस्तस्यार्थं । वचनान्तरेण सुव्यक्तमस्य निषेधनात् । सामान्याश्रयाणा विशेषाणामप्यभिनिवेशोऽनारभ्याधीतानामेव न प्रयोगान्तरोक्तानाम् । तथा चोक्तम् ।

"प्रयोग. सूत्रकारोक्तोन समुच्चयमर्हति ।
समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रम." ॥

इति । तथाच नीलाम्बरोराध्यायधृत गृह्यपरिशिष्टम् ।

"प्रयोगशास्त्र गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।
प्रयोगशास्त्रताहानादनारभ्यविधानत ॥
यत्तस्य या स्वगृह्योक्त यस्य कर्म प्रकीर्त्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वं कृतोभवेत् ॥
योतेषु सर्व्वशाखोक्त सर्व्वस्यैव यथोचितम् ।
स्मार्त्त साधारण तेषु प्राह्य श्रौतेषु कर्म्मसु' ॥

इति । तदिद वचनम्,—'प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि, अनारभ्यविधानत'

तस्मादियमेवावधारणा,—स्वशाखोक्ते प्रयोगे परतन्त्रोक्तोविशेषोन करणीय । सामान्याश्रया अनारभ्याधीतास्तु विशेषा कर्त्तव्या । परमेषामकरणेऽपि स्वशाखोक्तमात्रस्यानुष्ठानादेव फल भवति । करणे त्वभ्युदय । सामान्याश्रय प्रयोगान्तरन्तु, स्वशाखोक्तप्रयोग स्यान्ते इच्छया पृथगनुष्ठेयम । तत्र, सामान्याश्रयस्य प्रयोगान्त रस्यानुष्ठाने महानभ्युदय । अननुष्ठानेऽपि न फलहानि ,— इति ।

तदिर्थं शास्त्रार्थमनुसन्धानैरस्माभि स्वशास्त्रोक्ते प्रयोगे परोक्षाना सामान्याश्रयप्रयोगान्तरोक्तानाञ्च विशेषाणा समुच्चया दुपादस्यते । पूर्व्वे तु निबन्धार,—एतदननुसन्धानाद्वा, पाण्डि त्यातिशयख्यापनाद्वा, स्वशास्त्रोक्तस्य प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा येभ्यो यावन्तोऽरोचन्त ते तावत परोक्षान् सामान्याश्रयप्रयोगान्तराभि हिताय विशेषानभिन्यवीविशन्त । तथाऽन्यत्रापि, प्रयोगान्तर विशेषान् प्रयोगान्तरे समुदचैषु । तदयहेयम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

पित्र्ये द्विगुणास्तु दर्भान् ॥ २४ ॥

द्विगुणान् द्विगुणीकृतान् दर्भान पित्र्ये कुर्यात् । दैवे तु ऋजवएव दर्भाभवन्ति । बौधायनोऽप्याह ।

"प्रदक्षिणन्तु देवाना पितृणामप्रदक्षिणम ।

देवानामृजवोदर्भा पितृणा द्विगुणा' स्मृता ' ॥

इति । तदनेन, यत् किञ्चित पित्र्ये उत्सृष्टव्य तदपि द्विगुणैर्दर्भै कर्त्तव्यम,—इत्यर्थादुक्त भवति । तथाच हारीत ।

समर्त्तारो भवन्ति । तदेवं सामान्याश्रयाणां विशेषाणामननुष्ठानेऽपि फलसिद्धिर्भवतीति स्थितम् । अनुष्ठाने त्वमीषामभ्युदयविशेषोऽपि विज्ञायते । कुतएतत् ? यतस्तेषामप्यनुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते । न हि तस्यानुष्ठानाय शास्त्रमस्मान् प्रयुङ्क्ते,—यस्यार्थो नास्ति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्व श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्व ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयोह्यवाप्यते" ॥

इति । अथैवं सामान्याश्रयाः ये प्रयोगविशेषाः पुराणादिषु स्मर्य्यन्ते, तेषामनर्थकत्व प्राप्नोति । नैषदोषः । येषा स्वशाखाया प्रयोगविशेषोनोपदिश्यते, तेषा तद्विषयत्वोपपत्तेः । येषामप्यस्ति स्वशाखाया प्रयोगविशेषस्योपदेशः तेषामपि इच्छया तदनुष्ठानोपपत्तेश्च । यो हि सामान्याश्रय' प्रयोगः, स सर्व्वेषामेव भवितुमुचितः । सामान्याश्रयत्वादेव । स्वशाखोक्तस्तु प्रयोग. स्वस्याभ्यर्हित' । तस्मात् स्वशाखोक्त प्रयोगमनुष्ठायान्ते काम,—सामान्याश्रयोऽपि प्रयोगोऽनर्थकोमाभूत्—इति सोऽप्यनुष्ठीयताम् । न तु तद्वशाश्रयेण स्वशाखोक्तः प्रयोगोऽन्ययितुं युक्त । वैश्वदेववलिकर्म्मणी' कात्यायनेन मुख्यकर्मैतस्यार्थस्योपदेशाच्च सर्व्वत्रैवमवगच्छाम । तथाच "न स्याता काम्यमासान्ते" इत्यादि कात्यायनवचनं पूर्व्व मुदाहृतम् ।

तदत्र, सामान्यविशेषयोः प्रयोगयोः कर्म्मान्यत्व मुख्यकर्मैव कात्यायनो मन्यते । तत् कुत कस्य गुणोपकारो भविष्यति । न ह्यन्यस्य कर्म्मणोगुणानामन्यस्मिन् कर्म्मण्युपकारोभवति ।

"पवित्रपाणिर्दद्यात्"—इति, "आसीनः सर्व्वं करोति"—इति च सूत्रद्वयमत्र पठन्ति । तत्र, व्यक्तएवार्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सर्व्वत्र प्रश्नेषु पंक्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति ॥ २६ ॥

सर्व्वत्र—दैवे पित्र्ये च प्रश्नेषु कर्त्तव्येषु पंक्तिश्रेष्ठं ब्राह्मणं पृच्छति ॥ ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

सर्व्वान् वा ॥ २७ ॥

सर्व्वत्र प्रश्नेषु सर्व्वान् वा ब्राह्मणान् पृच्छति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये प्रथमः खण्डः ।

"दर्भैरद्भिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमप्याप्नुते दिवम् ।
विधिना त्वानुपूर्व्वेण अक्षय्यं परिकल्पते" ॥

इति । तुशब्दो विशेषार्थः । कथं नाम ? सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् क्रियते, तत्रैव पित्र्ये द्विगुणाः दर्भाः भवन्ति, सपिण्डीकरणात्तु तु ऋजवएव दर्भाः,—इति । तथाच शालङ्कायनः ।

"सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया ।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" ॥

इति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

पवित्रपाणिर्द्दद्यादासीनः ॥ २५ ॥

सर्व्वत्र,—इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । यत् किञ्चिदिह कर्म्मणि दैवे पित्र्ये च देयं, तत् सर्व्वं पवित्रपाणिरासीनश्च दद्यात् । पवित्रशब्दोऽत्र कुशजातिवचनः । तथाच कात्यायनः ।

"सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्य्यादाचमनक्रियाम् ।
ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च बर्हिषः ॥
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि ।
सव्यः सोपग्रहः कार्य्योदक्षिणः सपवित्रकः" ॥

इति । यत्तु,—

"उभयोः पर्व्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद् बुधः" ।

इत्यादिकं स्मृत्यन्तरोक्तोविशेषोयथासम्भवं द्रष्टव्यः । केचित्तु,

"स्वाहाकार वषट्कार नमस्कारादिवौकसाम्।
स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः" ॥

इति।

"पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान्।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" ॥

इति च। तथा व्यासः।

"चतुर्थी चासने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते।
प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगुः" ॥

इति। तदिदं वचनमस्माकमपि भवति। कथं ज्ञायते? अस्मत्परिशिष्टकृता कात्यायनेनैतस्यार्थस्य सुस्पष्टमुपदेशात्। 'संबुद्धिमपरे'—इत्यभिधानाच्च। तर्पणे हि सम्बुद्धिरन्येषां भवति। अस्माकन्तु प्रथमैव तत्र प्रयुज्यते। 'गोत्रन्तु तर्पणे प्रोक्तं'—इति गोभिलीयवचनात्।

तदेवम्, पितृभ्यः,—इति दत्तेषु कुशेषु,—इत्यभिधाय, गोत्रनामभिः पितॄनामन्त्र्य अर्घ्यं दद्यादिति ब्रुवाणः कात्यायनः कुशदाने पितॄणां गोत्रनामभिरामन्त्रणं नानुजानाति,—इत्यवगच्छामः। 'पितृभ्य इति दत्तेषु'—इति च 'इति' करणेन सुव्यक्तमेवमुपदेशात्। यत्तु,—

"आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने तथैव च।
अक्षय्ये पिण्डदाने च षट्सु नामादि कीर्त्तयेत्" ॥

इति श्लोकसंग्रहकारवाक्यम्। तत्र मूलं मृग्यम्। सत्यपि मूले तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम्। कुतः? अस्मत्परिशिष्ट-

---

द्वितीय खण्ड ।

आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य ॥ १ ॥

येष्वासनेषु श्राद्धिब्राह्मणा पूर्व्वमुपविष्टा तेष्वासनेषु दर्भाना स्तीर्य्य । तदिदमासनेषु दर्भदान तन्त्रेण करणीयम् । नैयायिकी हि तन्त्रता नोपेचितु युक्ता । कात्यायनोऽपि,—

'अर्घ्येऽचय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्ति स्यात् स्वधावाचनएवच" ।

इत्यर्घ्यादावेव तन्त्रनिषेधमुपदिशन्नन्यत तन्त्रमनुजानाति । तद्दर्भे कुशा दैवे ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे पित्र्ये तु वामपार्श्वे दातव्या,— इति महायशा । वचनमप्युदाहरति ।

"पितृणामासन दद्याद्वामपार्श्वे कुशान सुधी ।

दक्षिणे चैव देवाना सर्व्वदा श्राद्धकर्म्मसु' ।

इति । तानिमान् दर्भान् दैवे, विश्वेभ्योदेवेभ्य स्वाहा,—इति वा, वषट,—इति वा, नम,—इति वा, पित्र्ये च "पितृभ्य स्वधा'—इत्युत्सृज्य दत्वा, तेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् । तथाच कात्यायन ।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिलोदकादि-दाने विशिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशाद्दामनदानादावप्रसक्ते । गृह्यकार सूत्रम्मात्र तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य क्वचिदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश। अयमपि तत्रभवान् सूत्रकारोगृह्यानुक्ते कुत्रचित् तन्मन्त्रमुपदिशन्नपि दर्भदानादौ नोपदिशति। न चैव सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्रपाठ,—इति साध्वी कल्पना भवति।

यदप्युक्तम,—

'बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते।

सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृता ॥

इति बोधायनोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्ते—इति। तदप्ययुक्तम्। कस्मात्? स्वशास्त्र प्रयोगविशेषस्योपदेशेनाकाङ्क्षाया एवानुदयात्। एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च। किञ्च बहूना लब्धात्मनामेक सिद्धवदनूद्य यच्च यत किञ्चिदुच्यते, तत् तथाविधाना सर्व्वेषामेव तद्भवतीतिखल्वर्थोबोधायनवचनस्य। न खल्वत्र बहूना लब्धात्मनामेक सिद्धवदनूद्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रो विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्ग विशिष्य विधीयते। तच्च तथा विहित सद्बहूनामेक भवति,—इति नात्र बौधायनवचनस्यावसर।

यथापरमुक्तम,—

"अध्यर्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।

षष्ठैव नित्य तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन'।

विरोधात्। पचामन्यत्राप्यर्घ्यादावस्माकं नामादिकीर्त्तनस्यो- पदेशाच्च। यत्तु,—

"उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना"।

इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय वर्णनम्। तदसङ्गतम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। व्यवहितयोजनया खल्वेषोऽर्थः परिचिकल्पयिषितः,—'इति उक्त प्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। न चैषोऽर्थोलब्धुमात्मानं पारयति, शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, तं बाधित्वा। अनर्थकत्वापत्तेश्च। आनर्थक्य खल्वेवमितिकारस्यापद्येत। कथम्? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनैव पूर्व्वमुप दिष्टम्। तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभिद- ध्यात्। त्यागवाक्योपदेशपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत् स्यात्। न चार्थवत् शास्त्रमनर्थकं कर्त्तुमुचितम्। तस्मान्न किञ्चिदेतत्।

तत्रभवता गृह्यकारेण दर्भदानमतिक्रम्य तत्र तत्र तिलोदकादि-दाने विशिष्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्योपदेशाद्दर्भदानादावप्रसक्तेः। गृह्यकारः खल्वस्माकं तेषु तेषु बहुष्वेव ये चात्र त्वेतिमन्त्रमुपदिश्य क्वचिदेव दर्भदानादौ नोपदिदेश। अयमपि तत्रभवान् सूत्र-कारोगृह्यानुक्तं कुत्रचित् तन्मन्त्रमुपदिशन्नपि दर्भदानादौ नोप-दिशति। न चैवं सति, दर्भदानादावपि ये चात्र त्वेतिमन्त्र-पाठः,—इति साध्वी कल्पना भवति।

यदप्युक्तम्,—

"बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते।

सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" ॥

इति बौधायनोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः,—इति। तदप्ययुक्तम्। कस्मात्? स्वशास्त्रे प्रयोगविशेषस्योपदेशेनाकाङ्क्षाया एवानुदयात्। एकरूपत्वस्य हेतुतयोपदेशेनानेकरूपेषु तदनवसराच्च। किञ्च बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य यत्र यत् किञ्चिदुच्यते, तत्र तथाविधानां सर्व्वेषामेव तद्भवतीतिखल्वर्थोबौधायनवचनस्य। न खल्वत्र बहूनां लब्धात्मनामेकं सिद्धवदनूद्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रो विधीयते, किन्तु ये चात्र त्वेतिमन्त्रविशिष्टमेव तत्तदङ्गं विशिष्य विधीयते। तच्च तथा विहितं सद्बहूनामेकं भवति,—इति नात्र बौधायनवचनस्यावसरः।

यच्चापरमुक्तम्,—

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते।

षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन"।

विरोधात्। पश्चामन्यत्राप्यर्घ्यादावस्माकं नामादिकीर्त्तनस्यो पदेशाच्च। यत्तु —

"उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना"।

इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु कुशेषु,—इति नारायणोपाध्याय वर्णनम्। तदसङ्गतम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। व्यवहितयोजनया खल्वेषोऽर्थं परिचिकल्पयिषित,—'इति उक्त प्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। न चैषोऽर्थोलब्धुमाक्रान पारयति, शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, त बाधित्वा। अनर्थकत्वापत्तेश्च। आनर्थक्य खल्वेवमितिकारस्यापद्येत। कथम्? ऋजुना पाणिना कुशानां प्रदानं खल्वनेनैव पूर्व्वमुप दिष्टम्। तदर्थं पुनरितिकरणमिति कोनाम प्रेक्षावानभिद ध्यात्। त्यागवाक्योपदेशपरत्वे त्वितिकारस्योपादानमर्थवत् स्यात्। न चार्थवत् शास्त्रमनर्थकं कर्त्तुमुचितम्। तस्मात किञ्चिदेतत्।

यत्तु रघुनन्दनेनोक्तम्,—'इति इत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्र्य इति प्रक्रम्यमानप्रकारेण पितृभ्योदत्तेषु',—इति। तदपि न मनीषोनम्। इतिशब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शकत्वस्यैव सर्व्वत्र दृष्टत्वेन प्रकृतेऽपि तेनैवोपपत्तौ सम्भवन्त्या चादृष्टचरप्रक्रम्यमानपरामर्शक त्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। यथाश्रुतार्थस्यैवमुपपद्यते। तत्र च प्रमाणं शास्त्रोत्त्वबोधाम।

यथापरमुक्तम्,—'पश्चयोऽङ्कदानेतरत्र कुशामनदानादौ सर्व्वत्र च्छन्दोगानां ये चात्र त्वति पाठ'—इति। तदप्यसङ्गतम्।

मन्त्रस्य प्रसङ्ग तस्यैव च निषेध,—इति सन्तुष्यताम्। आस नादिदानेऽप्यनेन वचनेन स मन्त्र कथ प्राप्यते,—इति न खल्वधिगच्छामि।

अथ, मा तावत् बौधायनवचनेनासनदानादौ मन्त्र प्रसञ्जि, च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन चासौ मा विज्ञापि, तथापि भूय सु प्रदेशेषु गोभिलीय विशिष्योपदेश प्रदर्शकमभ्युपगम्य येष्वन्येषु स मन्त्रोनोपदिष्ट, तेष्वपि स कल्पनीय,—इति ब्रवीमि,—इति चत्। नैषा साध्वी कल्पना। परिशिष्टकार खल्वस्माक दर्भासन दाने चतुर्थ्यन्त वाक्यमुपदिशति, भवान् 'पुनस्तत्रापि ये चात्र त्वतिमन्त्र कल्पयति, तत् किमत्र ब्रूम । ननु,

"सर्व्वत्रैव पित प्रोक्त पिता तर्पणकर्म्मणि।

पितुरचय्यकाले च अचया तृप्तिमिच्छता'।

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टवचने 'सर्व्वत्र' ग्रहणेन व्याख्यवगमात् आसनदानेऽपि सम्बोधनविभक्त्या वाक्यरचना प्राप्नोति ? प्राप्नो तु नाम। पितृभ्यइति दत्तेषु'—इति कात्यायनीयविशेषवचना नुरोधात्तु सैव प्राप्तिर्बाधितव्या भवति। न हि सामान्यवचन व्यपाश्रयेण विशेषवचनसुपरोद्धव्य भवति। पदाहवनीयादौ हि सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वसुक्तम्। न सामान्यव्यपाश्रयेण विशेष स्योपरोध। 'पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेति'—इति भवानेवाह। अपिच। स्नानसूत्रपरिशिष्ट कार खल्वासनादौ सम्बोधनविभक्ति नोपदिदेश, किन्त्वर्घ्यादा वेव। कथ ज्ञायते ?

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेनापि तथा ज्ञाप्यते। अत हि न चतुर्थ्या,—इति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेध। षष्ठ्येव,—इत्यनेन गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्ततासंप्रतीतिः,—इति। तदपि न सुन्दरम। चतुर्थीपदस्य चतुर्थ्यन्तपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। वचनस्य तथाविधार्थकल्पनाया प्रमाणाभावात् च। षष्ठ्येव इत्यनेन गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्ततामतीतिश्च। ये चात्र त्वेतिमन्त्रोऽपि सम्बोध्यमानविषयएव भवितुमर्हति, न सर्व्वत्र। अथ ज्ञायते ते इति युष्मद सम्बोध्यमानार्थवाचितया षष्ठ्यन्तस्थलेऽप्रसक्ते। भवानपि नात्र विप्रतिपद्यते। आह। न चतुर्थी कदाचन,—इति तर्हि वचनमनर्थकं स्यात्। षष्ठ्येव इत्यनेनैव सिद्धे। नायदोष। यदेव सिद्ध तदेवात्रानूद्यते सुखावबोधार्थम्। यत्या या सम्प्रमनेन प्रतिषिध्यते। तस्मात् नित्यानुवादोविहितप्रतिषेधी वाऽयम्। विहित कथाञ्चित् चतुर्थ्या अक्षय्योदकदानम्। तदिह प्रतिषिध्यते। तथाच ब्राह्मे पुराणे।

सन्निधानादपि तथा अवगम्यते। तत्र खल्वादिमौ द्वौ मन्त्रावा वाहनप्रकाशनसामर्थ्यादावाहने समवेतार्थावेव, तृतीयस्त्वसम वेतार्थतया सर्व्वथैवादृष्टार्थः। यद्यपि, पूर्व्वमादत्तानां यवानां विनियोगविशेषोन सूचितः, तथापि इदानीं तैरन्ववकिरण करणीयम्। कृतार्थाः खल्विमे यवाः अवश्यं केनचित् प्रकारेण त्यक्तव्याः। तच्चेत्थं कर्त्तव्यम्। किं कारणम्? पित्रावाहने खल्वावाहनात् परतस्त्रिलैरन्ववकिरणं सूत्रयिष्यति। तदत्रापि तथैव वर्णयितुं युक्तम्,—इति। स्मृतिष्वप्येवं पश्यामः। तथाच याज्ञवल्क्यः।

"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके"।

इत्यादि बहुलम्। यवैरन्ववकिरणञ्चेदं मन्त्रस्यानुपदेशादमन्त्रकं करणीयम्,—इति पितृदयितापितृभक्तिमहायशःप्रभृतयः। यवो ऽसीतिमन्त्रेण,—इति कल्पतरुकृत्यप्रदीपादयः। अत्र केचित् शाट्यायनीयं कात्यायनीयञ्च श्राद्धसूत्रं पश्यन्तः, विश्वे देवासः,—इति प्रथममन्त्रेणावाह्य यवान् विकीर्य्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवम्,—इत्यादिमन्त्रद्वयं जप्यम्,—इति वर्णयन्ति। तदसङ्ग तम्। उत्तरमन्त्रयोर्जपे विनियोजकप्रमाणाभावात्। अस्मत् सूत्रकारेण मन्त्रत्रयपाठानन्तरम् 'इति' कारकरणान्मन्त्रत्रयस्यैवा- वाहने विनियोगावगतेः। जपस्यानुपदेशाच्च। "तत उत्तर- जपं जपति"—इत्यभिधाय, शाट्यायनस्योत्तरमन्त्रद्वयोपदेशः तच्छाखिनां भविष्यति। कात्यायनोऽपि माध्यन्दिनीयाना सूत्रकारः,—इति तदुपदेशोऽप्यस्माकं न भवति। यच्च रघुनन्द-

"शर्म्मेन्त्वर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।

शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणा दत्तमक्षयम्" ।

इति तत्परवचने तेनैव सुव्यक्तमस्यार्थस्योपदेशात् । इत्यलं किं विस्तरेण ॥०॥ १ ॥०॥

यवानादायोङ्कारं कृत्वा विश्वान् देवानावाहयिष्य-इति पृच्छति ॥ २ ॥

यवानक्षतान् दक्षहस्तेनादाय । कुत ?

'कर्म्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्ग न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेय कर्म्मणा पारग कर" ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । एवमन्यत्रापि । निगद व्याख्यातमन्यत् ॥०॥ २ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास आगत शृणुताम इमंहवमेद वर्हिनिषीदत, विश्वे देवाः शृणुतेमंहवम्मे ये अन्तरीक्षे ये उपद्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्, ओषधय संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसीति ॥ ३ ॥

आवाहय,—इति ब्राह्मणैरनुज्ञात कृतानुज्ञ. कर्त्ता, विश्वे देवास,—इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रै, 'आवाहयेत्'—इति सूत्रशेष । मन्त्रत्रयपाठानन्तरमितिकरणात् मन्त्रत्रयेणैवावाहन प्रतीयते ।

"सन्तत प्रणव कार्य्य पितृयज्ञेषु व्राह्मणैः ।
उपांशुकरणञ्चापि सह कर्त्ता समस्वरैः ।"

इति । पितॄन्,—इत्याद्युपादानात् पितॄनावाहयिष्ये,—इत्येव वक्तव्यम्, न तु तेषां नामगोत्राद्युल्लेख —इत्युक्तप्रायम् ॥०॥ ४ ॥०॥

आवाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यासोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभि-र्दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रंरयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छत, आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मानिति ॥५॥

'इति' एतैर्मन्त्रैः, पितॄनावाहयेत्,—इति सूत्रशेषः । अतच, 'एत पितरः,—इत्यनन्तरं उशन्तस्त्वेति मूलभूतगोभिलग्रन्थे तद्भाष्यद्वये च पितृदयितायाञ्च लिखितेन मैथिलानामेतद्विपरीत लिखनं हेयम्'—इति तत्त्वकारेणोक्तम् । वयन्तु मूलभूतश्राद्धकल्पे उशन्तस्त्वेत्यनन्तरमेव एत पितरइति मन्त्रं पश्यामः । तद्भाष्य कृता महायशसाऽपि तथैव क्रमेण मन्त्रावेतौ पठितौ । ग्रन्थे च गोभिलीये न खल्वावाहनं सूचितं न चैतौ मन्त्रौ पठितौ,—इति ॥०॥ ५ ॥०॥

नेन,—एद बर्हिर्निषीदत,—इत्यनन्तरम्,—'इत्यावाह्य विकिरेत'—इति लिखितम। तत् न सूत्रप्रतीकम्, अपितु सूत्रस्याभिमत व्याख्यानम्,—इति स्थिर्यते। कुत ? सूत्रग्रन्थे तद्दर्शनात्। तन्मतवादिनाऽपि भाष्यकारेण शाट्यायनवचनावष्टम्भेन तथा वर्णनाच। यदपि, "आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासआगत शृणुता म इमं हवम्। एदं बर्हिर्निषीदतेति वा यवैरवकीर्य्य विश्वेदेवा, शृणुत 'इमं मे ये अन्तरीक्षे यउपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रासद्याऽस्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्"—इतिच्छन्दोगापरसूत्रम्। तदपि नैतत्प्रयोगे निविशते। तदुक्तस्य वैकल्पिकमन्त्रान्तरस्यात्रानुपदेशात्। अत्रोपदिष्टस्य 'ओषधय'—इत्यादि मन्त्रान्तरस्य तत्रानुपदेशाच। 'विश्वे देवा'—इति मन्त्रोऽप्येतस्मादिलक्षणएव तत्र पठित ॥०॥ ३ ॥०॥

अथ पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति ॥ ४ ॥

पर्य्येत्यानन्तर्य्यार्थम्। कथं नाम ? दक्षहस्तेन तिलानादाय ॐकारं कृत्वा पितॄनावाहयिष्ये,—इति पृच्छति,—इति। कथं ज्ञायते ? देवानामावाहने यवानामिव पितॄणामावाहनेऽपि तिलानामादानस्य ॐकारकरणस्य चोचितत्वात्। परतस्तिलविकिरणस्य सूत्रणाच्चैवमवगच्छाम। "तिलानादायोङ्कारं कृत्वाऽथ पितॄनावाहयिष्यइति पृच्छति"—इति तत्प्रकारपाठे व्यक्तोऽयमर्थः। च्छन्दोगापरसूत्रेऽप्येवमेव सूत्रपाठः। ॐकारयात्र समानकरणीय। तथाच गृह्यासंग्रह।

वा पालाशान् वा"--इति। "खादिरपालाशालाभे विभीतक-तिल्वक-बाधक नीव-निम्ब शाल्मल्यरलुदधित्थ कोविदार श्लेष्मातक-वर्ज्जं सर्व्ववनस्पतीनामिध्मोययार्थं स्यात्"--इति च। स्मरन्ति च।

"पालाशे ब्रह्मवर्च्चः स्यादाश्वत्थे राजयोग्यता।

सर्व्वभूताधिपत्यञ्च प्लक्षे नित्यमुदाहृतम्"।

इत्यादि। पलाशविकङ्कतकाश्मरीविल्वखदिरोडुम्बरानपरे यज्ञिय-वृक्षान् मन्यन्ते। "ते वै पालाशाः स्युरथवा वैकङ्कतविल्वाः *खादिरोडुम्बराः काश्मर्य्यमयाः एते हि वृक्षाः"—इत्यपि निगमो-* भवति।

यज्ञियवृक्षाणां चमसेषु। यज्ञियवृक्षशाखाभिर्निर्म्मिताः अवि षमाः प्रादेशदीर्घाश्चतुरङ्गुलविस्तृताश्चतुरङ्गुलोद्धाश्चतुरस्राः मध्य विलाश्च पालविशेषाश्चमसा' भण्यन्ते। तथा चोक्तम्।

"तच्छाखाश्च समादीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः।

तथैवोत्सेधतो ज्ञेयाश्चतुरस्रास्त्विदत्यपि"।

इति। -तेषु खल्वित्यभूतेषु चमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु। पवित्रैः,—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"।

इत्युक्तलक्षणैः, अन्तर्हितेषु व्यवहितेष्वित्यर्थः। पवित्राणि उक्तानि यानि अन्तर् मध्ये हितानि निहितानि वा येषां तेषु पवित्रान्त र्हितेषु, यज्ञियवृक्षचमसेषु,—'अप आसिञ्चति'—इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। एतदुक्तं भवति। चमसान् स्थापयित्वा तेषु दैवे प्रागग्रं पित्र्ये च दक्षिणाग्राणि पवित्राणि स्थापयेत्,—इति। तानि

अपहता असुरारक्षांऽसि वेदिषद इति तिलैरन्वकीर्य्यापउपस्पृशति ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थं सूत्रम् । तदत्र, अपामुपस्पर्शे पितृमन्त्रोच्चारणं बीजम् । तस्मादन्यत्राप्येवंविधस्थले अपामुपस्पर्शः करणीयः । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"पितृमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भे प्रवेक्षणे ।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ।
मार्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।
निमित्तेष्वेषु सर्व्वेषु कर्म्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत्" ।

इति । तदिदमावाहनं पितृपक्षे मातामहपक्षे च पृथक् पृथक् करणीयम् । कथं ज्ञायते ? 'मातामहानाञ्चैवम्'—इति सूत्रेण मातामहपक्षेऽपि शास्त्रविध्यतिदेशात् पृथगेव करणं वर्णयितुमुचितम्,—इति । 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्'—इति च सूत्रयन् वैश्वदेविकादन्यत्र तन्त्रं नानुजानात्याचार्य्यः,—इत्यवगच्छामः । अतएवास्तत्रापि तन्त्रमनुतिष्ठन्ति ॥०॥ ६ ॥०॥

अथेदानीमर्घ्यं वक्तुमुपक्रमते,—

यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु ॥ ७ ॥

यज्ञेभ्यो हिताः ये वृक्षास्तइमे यज्ञियवृक्षाः । ते खल्विमे खादिराः पालाशाश्च भवन्ति । अभावे पुनरमीषां विभीतकादिवर्ज्जं सर्व्वे वनस्पतयः । कथं ज्ञायते ? अस्माद्वृक्षकारिणामीषां यज्ञकर्म्मण्युपदेशात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । "अपेधानुपकल्पयते खादिरान्

मवत्त्वसङ्गता च। किं कारणम्? एक खल्वर्घ्यपात्र दैवे भवति, इति। कथं पुनर्ज्ञायते,—एकमर्घ्यपात्र दैवे भवति?—इति।

"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके'।

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्वेकवचनोपदेशात्,—इति चेत। किमत्र भवत सूत्रकारस्य एकैकस्मिन्'—इति वीप्सा न पश्यसि। याज्ञवल्क्यस्तु नास्मत्प्रयोगस्योपदेष्टा। तथापि तद्वचनस्यैकवचन दृष्ट्वा पात्रमेक निश्चिनोषि। अस्मत्सूत्रकारोक्ता वीप्सा पश्यन्नपि तत्र सन्देग्धि। सेयं पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढा भक्ति। अव्यवस्था तर्हि प्राप्नोति? न खलु ज्ञायते,—कियत्सु पात्रेष्वेषा वीप्सा विश्रमिष्यति,—इति। एवन्तर्हि सामर्थ्याद्व्यवस्था भविष्यति। पात्रे खल्वेकस्मिन् अचरितार्था वीप्सा पात्रद्वय कल्पयिष्यति,—इति। ननु त्रिचतुरादीन्यपि शक्नोति कल्पयितुम्? सत्य शक्नोति। द्वयो कृतार्थत्वात्तु न कल्पयति। या हि वीप्सा त्रिचतुरादीनि पात्राणि कल्पयति,—कल्पयत्यसौ द्वे अपि पात्रे। कल्पयति चेत्, तत्र चरितार्था सती नाधिककल्पनायै भवति,—इति। अथ, शास्त्रान्तरदर्शन विना न ते परितोष', दृश्यता तदपि। यथा मत्स्यपुराणम्।

'विश्वान् देवान् यवै पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्व्वकम्।
पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके॥
शन्नोदेवीत्यप क्षुर्य्यात् यवोऽसीति यवास्तथा'।

इति। पुरूरवोमाद्रवमारुभयत्वादर्घ्योभयत्व प्रीत्यतिशयार्थम्,—

खल्वेतानि पवित्राणि 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ'—इत्यनेन छित्वा 'विष्णोर्मनसा पूते स्थ'—इत्यनुमार्ष्टव्यानि। ततश्चमसेषु स्थापयितव्यानि। कथमनुक्तं क्रियते? उच्यते। प्रादेशमात्रं हि पवित्रमुपदिशन्ति। न खल्वच्छिन्नाना भवति प्रादेशमात्रता। न च विनैवानुमार्जनं कर्म्माऽर्हता युक्ता। तदेव छेदनमनुमार्ज्जनञ्चैवार्थप्राप्तम्। एवमनुक्तमपि करिष्यते। पवित्रविधौ च खल्वाकमित्यमुपदेशः। तथाच गृह्यसूत्रम्। 'ततएव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते' 'ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति' "अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति'—इति ॥०॥ ७ ॥०॥

एकैकस्मिन्नपआसिञ्चति—शन्नोदेवीरिति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् एकस्मिन् चमसे अपउदकम् आसिञ्चति शन्नोदेवीरितिमन्त्रेण दैवपूर्व्वम्। एकैकस्मिन्,—इति वीप्सया प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिं दर्शयति। तेनात्र तन्त्रमनुष्ठानं न भवति। कात्यायनोऽपि, 'अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव'—इत्यादिना तन्त्रस्य निवृत्तिमाह ॥०॥ ८ ॥०॥

एकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषोयवयारातीरिति ॥ ९ ॥

एकैकस्मिन्नेव पात्रे यवानावपति यवोसीतिमन्त्रेण। तदिदं देवार्घ्यपात्राभिप्रायं सूत्रम्। कथं ज्ञायते? यवावपनस्योपदेशात्। उत्तरत्र पितॄन्'—इति करणाच्च। वीप्सा तन्त्रनिषेधिका

पात्रे तिलावपन कश्चिदागृह्णीत, तन्माग्रहीदित्येतदर्थं पुनरिह निर्देश ॥ १० ॥

सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु वा ॥ ११ ॥

औदुम्बर ताम्रमयम । कथ ज्ञायते ? सौवर्णादिसाहचर्य्यात् । तच्च मयाना 'यज्ञियवृक्षचमसेषु'—इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । खड्गमय गण्डकशिरोस्थिनिर्म्मितम् । मणिमयानि मारकतस्फाटिकादीनि । तेषां खल्वेषा पात्राणामन्यतमेषु पात्रेषु वा 'पवित्रान्तर्हितेषु'—इत्यादिगतेन सम्बन्ध । वाशब्दो विकल्पार्थ । तानि खल्वेतानि पात्राणि वैकल्पिकानि, —इत्येकजातीयान्येव सर्व्वाण्यर्घ्यपात्राणि कर्त्तव्यानि । न पुन कानिचित् सौवर्णानि, कानिचित् राजतानि, कानिचिच्चापरापराणि । किं कारणम ? 'विकल्पे हि नीमय. शास्त्रार्थ'—इत्युक्तम ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

पत्रपुटेषु ॥ १२ ॥

वाशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्य, पूर्व्वस्माद्वा अनुपक्तनीय । यज्ञिय वृक्षाणा पत्रपुटेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिपूर्व्ववदर्थ ॥१२॥

यानि वा विद्यन्ते ॥ १३ ॥

यानि वा अनिषिद्धानि कदलीत्वक्खगादीनि लभ्यन्ते, तेषु वा पवित्रान्तर्हितेषु,—इत्यादिगतेन सम्बन्ध ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॥ १४ ॥

एकैकस्य पित्रादे एकैकेन प्रत्येकेन ददाति उत्सृजति । सपवित्रेषु

"ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान्।
कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते"॥

इति परतो ब्रुवन् उत्सर्गानन्तरमेव अर्घ्यीयपवित्राणां ब्राह्मणे प्रतिपादनमनुजानाति। अपरे पुनरेतदविद्वांसोभाषन्ते,—दर्भाणां निर्माल्यत्वाभावात् अर्घपात्रीया एव पवित्राणि इदानीं ब्राह्मणहस्तेषु दत्त्वा ततोऽर्घमुत्स्रष्टव्यम्,—इति॥ १४॥

केन मन्त्रेण ददाति? उच्यते,—

याद्दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तानआप शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्तु असावेतत्ते अर्घ्यं ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति॥ १५॥

याद्दिव्या इति मन्त्रं पठित्वा असावित्यादिना दद्यात्। अत्रासाविति सम्बोधनान्तनामाद्युल्लेखाभिप्राय वचनम्। तथाच कात्यायनः।

"गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्"।

इति।

"गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति॥
सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि।
पितुरक्षय्यकाले च अक्षयां तृप्तिमिच्छता॥

पवित्रसहितेषु ब्राह्मणानां हस्तेषु सत्सु,—इत्यर्थः । एतदनेनोक्तं भवति । ब्राह्मणानां हस्तेषु प्रथमं पवित्राणि दत्त्वा पश्चादर्घ्यमुत्स्रष्टव्यम्—इति ।

एवं वा—

एकैकस्य पितृब्राह्मणादेः सपवित्रेषु हस्तेषु सत्सु, प्रत्येकेनार्घं ददाति । तस्मात् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणि दातव्यानि, न त्वाभ्युदयिकवत् मिलितेषु हस्तेषु,—इति सिद्धं भवति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । सपवित्रेषु हस्तेषु,—इत्यनेन ब्राह्मणहस्तेषु पवित्राणां प्रदानं तावद्गम्यते, न ज्ञायते—किमर्घ्यपात्रस्थान्येव पवित्राणि ब्राह्मणानां हस्तेषु इदानीं दातव्यानि, अथवा तेभ्योऽन्यानि ?—इति । तेभ्योऽन्यानि,—इति प्रतिपद्यामहे । कुतः ? सपवित्रेषु हस्तेषु अर्घं ददाति,—इत्युक्ते पवित्रान्तरस्यैवावगतेः । न खल्वर्घं पवित्ररहितं देयमिति युक्तमभ्युपगन्तुम् । पवित्रसहितं ह्यर्घो भवति । पवित्रं खल्वेतत् दर्घ्यस्योपकरोति,—इत्यत्र न विवादः । उपकरोति चेत्, नूनं पवित्रसहितमेवार्घो भवति । तदेवं सति न युज्यते विनैव वचनं तद्रहितमर्घमुत्स्रष्टुम् । शक्यं हि सपवित्रेषु हस्तेषु,—इति वचनमन्यथाऽपि वर्णयितुम् । उत्सर्गात् पूर्व्वमेव चेत् पवित्राणि प्रतिपाद्यन्ते, अर्घ्यार्थतैवामीषां न स्यात् । कात्यायनोऽपि,—

'गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत्' ।

इत्यर्घ्यागमभिधाय,

गृह्णाति"—इत्यत्र सोमक्रयार्थमुपस्थितायाश्चरुण्याया एव पदप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्त. । सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम् । अस्मत्-पितरित्याद्युल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोर्मूलम् । तदेव नयभेदादुभयमप्युपपन्नम् । तथाचोभयथा दर्शनम् । 'एत पितर.'—इति । 'आ यन्तु न' पितरः'—इति च । परिशिष्टकारोक्तः पितरित्याद्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीय. ।

स खल्वयं पित्रर्घ्यदानप्रकार । दैवार्घास्तु, या दिव्या—इति मन्त्र पठित्वा विश्वेदेवाएतत्तेऽर्घ्यं स्वाहा,—इति वा, नमः—इति वा, वषट्—इति वा दद्यात् । पितॄणामिव स्वधाकारस्य कात्यायनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्य दैवेऽनभिनिवेशात् । अस्तु तर्हि मन्त्रस्थस्वधापदएव स्वाहादिपदोह. ? नैतत् शक्यम् । विकृताविवोहस्य अध्वरमीमांसायां सिद्धान्तितत्वात् । न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति । असमवेतार्थत्वाच्च । दैवे खल्वयं मन्त्रोन समवैति । किं कारणम् ?

"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्य. प्रदीयते ।
सर्व्वेष्वंशहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चयः" ॥

इत्यादिवचनैर्यथा पितॄनन्तु सन्ति भोक्तारः, नैव दैवानन्तु कोऽपि भुञ्जते । तस्मादसमवेतार्थमिन्त्रोकायमिव दैवेऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु । अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभाव तत्रभवन्तोमन्यन्ते । तथा चोक्तम् । "अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभाव. स्यात्"—इति । अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वं किं बाधकम् ? अदृष्टार्थत्वे च दैवेऽपि पठनीयो भविष्यति । बाधकमपि वक्ष्यामः । साधकमपि शृणुमः ।

शर्मेवर्द्धादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितृणा दत्तमक्षयम ॥

इति चास्मदीये स्नानसूत्रपरिशिष्ट। निर्देशक्रमश्चामीषामस्मादेव पाठक्रमात कल्पनीय । तेन यादिव्या,--इति मन्त्रमुच्चार्य्य अमुकगोत्र पितरमुकशर्म्मन्नेतत्ते अघार ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा —इत्ययमस्माकमुत्सर्गवाक्यप्रयोग । यत पुन स्मरणम्,—

'सम्बन्ध प्रथम ब्रूयान्नोत्र नाम तथैवच ।
पश्चाद्रूप विजानीयात क्रमएष सनातन " ॥

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम । अस्मच्छास्त्रे रूपोल्लेखस्यानुशासनात् । बह्वृचाना त्वस्त्यसावस्ति । 'गोत्रनामरूपाणा पितृणामिदमासनम् —इत्याद्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टदर्शनात् । गोत्रादीनामेतद्विपरीतक्रमेणास्मत्परिशिष्टे पाठाश्च । अनएव युक्तया,—

मकारेणैव कर्त्तव्य गोत्र सर्व्वत्र धीमता ।
मकार कुतपोज्ञेयस्तस्मात् यत्नेन त वदेत् ॥

इति वचनोपदिष्ट मगोत्रपदमप्यस्माभिर्नोल्लेखनीयम । किन्त्वस्मत् परिशिष्टकारोक्त गोत्रपदमेव । एवमस्मत्परिशिष्टे पितृपदमात्र कीर्त्तनात् पितरित्यादिकमेव वक्तव्य न त्वस्मत्पितरित्यादि । सम्बन्धिशब्द स्वनत्र स्वमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयति,—इति सुकरायजमानपित्रादीनामवगम । कथमन्यथा अस्मदस्मित्यपि नोक्षिप्यते । अतएव 'पदपाशुना यूपमनक्ति' 'सप्तम पद

गृह्णाति”—इत्यत्र सोमक्रयार्थमुपस्थितायाश्चरुण्याएव पदप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्तः। सोऽयं पदिन्यायोऽत्र शरणम्। अस्मत्पितरित्यादुल्लेखे तु शब्दाध्याहारनयोमूलम्। तदेवं नयभेदादुभयमप्युपपन्नम्। तथाचोभयथा दर्शनम्। ‘एत पितरः’—इति। ‘आ यन्तु नः पितरः’—इति च। परिशिष्टकारोक्तः पितरित्याद्युल्लेखएव त्वस्माकमादरणीयः।

स खल्वयं पित्रर्घ्यदानप्रकारः। दैवार्घस्तु, या दिव्या—इति मन्त्रं पठित्वा विश्वेदेवाएतत्तेऽर्घं स्वाहा,—इति वा, नमः—इति वा, वषट्—इति वा दद्यात्। पितॄणामेव स्वधाकारस्य कात्यायनेनोक्तत्वात् स्वधापदयुक्तस्य ये चात्र त्वेतिमन्त्रस्य दैवेऽनभिनिवेशात्। अस्तु तर्हि मन्त्रस्यस्वधापदएव स्वाहादिपदोहः? नैतत् शक्यम्। विकृताववोहस्य अध्वरमीमांसायां सिद्धान्तितत्वात्। न चात्र प्रकृतिविकारभावोऽस्ति। असमवेतार्थत्वाच्च। दैवे खल्वयं मन्त्रोन समवैति। किं कारणम्?

“सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् पितृभ्यः प्रदीयते।
सर्व्वंशहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चयः” ॥

इत्यादिवचनैर्यथा पितॄनतु मन्ति भोक्तारः, नैवं देवानतु केऽपि भुञ्जते। तस्मादसमवेतार्थीमन्त्रोकथमिव दैवेऽप्यङ्गभावमुपगच्छतु। अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावं तत्रभवन्तोमन्यन्ते। तथा चोक्तम्। “अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्”—इति। अथ, मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे किं बाधकम्? अदृष्टार्थत्वे च दैवेऽपि पठनीयो भविष्यति। बाधकमपि वक्ष्यामः। साधकमपि शृणुमः।

सामान्येनाभिधानमिति चेत्। इति चेत् पश्यति,—सामान्येनाभि धान दैवे ऽपि मन्त्रपाठस्य साधकम्—इति। तत्र ब्रूम। सामान्येनाभिधानमर्थो विशेष्यति। अर्थाभिधानसामर्थ्याद्धि मन्त्राणामङ्गभावमवोचाम। किञ्च मन्त्रस्यादृष्टार्थत्वे लिङ्गादिनियोगासम्भवाद्वचनेनैव तद्विनियोगोवाच्य। न चात्र वचनमस्ति। एवन्तावत् साधक नास्तीत्युक्तम्। बाधकमपि शृणु। यस्य हि मन्त्रस्य क्वचित् दृष्टार्थतासम्भव, तस्य नादृष्टार्थतामनुमन्यन्ते मीमांसकाः। तथा चोक्तम्।

"यत्र दृष्ट न लभ्येत तत्रादृष्टप्रकल्पनम्।
लभ्यते ऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह॥
अर्थस्मृति प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदय।
इति दृष्टार्थसम्पत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते'॥

इति। अपिच। यस्मादय सूत्रकारोऽनुपदमेव, "अपउपस्पर्शनमेवेतरयो"—इति करोति, तस्मादवगच्छाम,—पितृर्घ्यमभिप्रेत्यैव ये चात्र त्वामिति मन्त्र पठित,—इति। या दिव्या,—इति मन्त्रोऽपि तर्हि दैवे न' प्राप्नोति? प्राप्नोति,—इति पश्याम। समवैति खल्वयमाशसामन्त्रोदैवेऽपि। समवैति चेत्,—प्राप्नोत्यपि। अनयैव युक्त्या एतत्ते अर्घ्यमित्यपि दैवे प्रयोक्ष्यति। कथमर्द्धजरतीय वर्ण्यते,—एतत्ते अर्घ्यमित्यन्त दैवसाधारण ये चात्र त्वामिति मन्त्र. पुनरसाधारण पितॄन्,—इति? किं क्रियता यत्रान्या गतिर्न सम्भवति। भवतामप्येतत् समानम्। कथमन्यथा

मन्त्रस्थः स्वधाशब्दोऽपि दैवे न प्रयुज्यते । प्रयुज्यतामिति चेत् । न । यस्मादेवं सति,—

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् ।
स्वधाकारः पितृणान्तु हन्तकारो नृणां मतः" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनविरोध आपद्येत । सर्व्वे च परीक्षका व्याकुप्येरन् । न चैव भवताऽपि दृश्यते । तस्मात् सामर्थ्यादेषा व्यवस्था भविष्यतीत्यकामेनापि वाच्यम् । अतएव महायशसा देवेऽपि या दिव्या इति मन्त्रोल्लिखित न ये चात्र त्वामिति । अथवा । प्राधान्यात् पित्र्य पक्षमभिप्रेत्यैव इयमावृत् सूत्रिता । दैवेऽपि यावत् शक्य पितृदृष्ट करिष्याम । ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्तु दैवे न शक्यते कर्त्तुम् । असमवेतार्थत्वात् । तस्मात् कात्यायनोक्तयैव रीत्या दैवे उत्सर्गवाक्य रचयितव्य भवति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अथ उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १६ ॥

अथ उदकमुपस्पृश्य स्पृष्ट्वा एवमेव पूर्व्वोक्तयैवावृता इतरयो' पितामहप्रपितामहयोरर्घ्यं ददासि,—इति शतेन सबन्ध । मातामहादीनामपि "मातामहानाञ्चैवम्'—इति वचनात सर्व्वमेवैतत् कर्त्तव्यम् । तदिदमुत्सृष्टमर्घ्यमिदानीं ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्यं भवति । पित्रर्थं खल्वेतदुत्सृष्ट पितृस्थानीयाश्चेमे ब्राह्मणा भवन्ति । उत्तरत्र संस्रवसमवनयनसूत्रणाच्चैवमवगच्छाम । संस्रवशब्दो हि "संस्रवान् माश्नाति'—इत्यादौ सुवादिपात्रलग्नप्रतिपादिता-

वशिष्ठाद्यादिग्रन्थवचनोद्दिष्ट । स इहापि ग्रहीतव्यो भवति। अविरोधात। प्रतिपादनप्रकारमाह कात्यायन ।

"गोत्रनामभिरामन्त्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत ।

* * * * * * * * *

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्य नैकैकस्यात्र दीयते" ॥

इति । तदत्रादौ 'गोत्रनामभि'—इत्यादिना अर्घ्यदानमुपदिश्य, परत —'ज्येष्ठोत्तरकरान्'—इत्यादिना तत्प्रतिपादनप्रकारोऽभिहित । कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वा अर्घ्य दातव्यमिति ब्रुवन् प्रथम पवित्राणि ब्राह्मणेषु प्रतिपाद्य यथाञ्जलादिक प्रतिपादयितव्यमिति भङ्ग्यन्तरेणोपदिशति। 'नैकैकस्यात्र दीयते'—इत्याभ्युदयिके कुर्व्वन् पार्व्वणे एकैकस्य दान दर्शयति। तेषां खल्वेषा पवित्राणामुत्तराग्राणामेव ब्राह्मणहस्तेषु दान करणीयम्। कुत ? कराग्राग्रपवित्रकान्'—इत्यनेन तथाऽवगते । न हि शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते, स युज्यते विना कारण मुत्स्रष्टुम् । न चाभ्युदयिकविषयत्वात् वचनस्य पार्व्वणे तदुक्तं न स्यादितिवाच्यम् ।

'अन्यत्राप्येवमेव स्याद् यथादिरहितोविधि '।

इति तेनैव यथादिव्यतिरेकेणाभ्युदयिकोक्तस्य सर्व्वस्यैव पार्व्वणेऽपि करणोपदेशात् । अथ,—

"अग्निहोत्रोविधि कृत्वो दृष्टव्योऽत्र निरामिष ।

अत पर प्रवक्ष्यामि विशेषस्त्र योभवेत् ॥

इत्युपक्रमात्, 'करायाप्यपवित्रकान्'—इति विशेषाभिधानमेव किमिति नोपेयते? शृणु यथा नोपेयते। आमिषमन्तरेण वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् वशिष्ठोक्तस्यैव यो विशेषः— 'प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्'—इत्यादि', तस्यैव तन्मात्रविषयत्वं गम्यते। न वशिष्ठानुक्तस्यापि विशेषस्य। 'अन्यत्राप्येषएव स्यात्'—इत्यस्यानर्थकत्वापत्तेः। अतएव, 'प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु'—इत्यादिविशेषाणामपि पार्व्वणे करणप्रसक्तौ, तदपवादार्थम्,—

"दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृत." ॥

इति वचनारम्भोघटते। इतरथा खल्वयमारम्भोऽनर्थक. स्यात्। न चेदेवं, तत्रोक्तानां भूयसामपि विशेषाणा तन्मात्रपरत्वापत्त्या पार्व्वणे करणं न स्यात्। कियन्ते च। तस्माद् यथोक्तमेवास्तु। यस्य हि विशेषस्य पार्व्वणे करण नाभिप्रैति, कयाचिद्भङ्ग्या तमवबोधयति। न चान्यत्राप्येष एव स्यादिति पिण्डदानसन्निधौ कथनात् पिण्ड-दानमात्रविषयमिदमिति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात्। प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्दुर्ब्बलत्वाच्च। अतएव राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयमविधानाम्नातमपि शौन शेफश्रवणादिकं प्रकरणात् राजसूयस्यैवाङ्गं न तु सन्निधेरभिषेचनीयस्येति सिद्धान्तः। तस्मात् तत्तद्विशेषव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नविधेरतिदेशोऽयम्। तस्य पिण्ड-दानमात्रविषयत्वेऽपि नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहारात् पार्व्वणे-ऽपि करायाप्यपवित्रकत्वं भवत्येव। सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्यस्योप-

भाषन्ते,—प्रथम पात्रमत्र दैवपात्रम्,—इति । दैवे अमन्त्रक न्युब्जीकरणमिच्छन्त्यन्ये ।

तदस्मिन् प्रथमे पात्रे सस्रवान् अर्घ्यपात्रलग्नजलादीन्, समवनीय सम्यगवनीतान् मिश्रितान् कृत्वा, यत्रावनीता सस्रवा, तत् पितृपात्र न्युब्जमधोमुख करोति शुन्धन्तामित्यादि मन्त्रेण। तदेव न्युब्ज कृत्वा वक्ष्यमाण कर्म्म कुर्य्यात् । 'शुन्धन्ता लोका पितृषदना पितृषदनमसि'—इति प्रतीक केचिव पठन्ति ।

तदिद पितृपक्षे न्युब्जीकरण सूचितम । मातामहपक्षेऽपि मातामहपात्र मस्रवान् समवनीय तत् पात्र न्युब्ज कर्त्तव्यम। कुत ? 'मातामहानाञ्चैवम्'—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्ते । 'तन्त्र वा वैश्वदेविकम'—इति च कुर्व्वन् वैश्वदेविकादन्यत् पृथगेव करणीयमित्युपदिशतीत्यवोचाम ।

तैषा खल्वेषा सस्रवाणा समवनयन काय करणीयम् ?—इति वक्तव्यम् । उच्यते । सस्रवोऽर्घ्यपात्रस्थ दत्तशेषजलम्, तद्यदि पितामहपात्रस्थ पितृपात्रे प्रथमव्य तत प्रपितामहपात्रस्थ, प्रावर्त्तिकक्रमस्वरमात्,—इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतय । तदस्य पितृपात्रस्य अपिधानमस्माक नास्ति । अनुपदेशात् । न खल्व नुपदिष्टमपि करणीयं भवति । यत्र शौनकवचनम्,—"प्रपिता महपात्रेण निधाय प्रतिष्ठापयति'—इति । तदपि बहूचानामेव नास्माकम् । कथ ज्ञायते ? तस्य तत्सूत्रकारत्वात् । शौनकीये च प्रयोगे पितृपात्रस्य प्रतिष्ठापनमात्रमेव करणीयम्, न न्युब्जी

करणमपि । प्रतिष्ठापनमात्रस्यैव तेनोपदेशात् । अस्माकन्तु न्युब्जी-करणमुपदिश्यते । तत् कोऽयमनयोः संबन्धः । येन शौनकीय-मपिधानमस्माकमपि कारणीयं भवेत् । आश्वलायनगृह्यपरि-शिष्टेऽपि,—"तत् पात्रं शुचौ देशे पितृभ्यः स्थानमसीति निधाय प्रपितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात्, न्युब्जं वा तत् कुर्य्यात्"—इति निधानन्युब्जीकरणयोर्विकल्पिकत्वमुक्तम् । तदत्र, न्युब्जं वा तत् कुर्य्यात्,—इति वचनात् न्युब्जकरणपक्षे प्रपितामहपात्रेण न तत्पात्रस्य निधानम्, प्रपितामहपात्रेण निधानपक्षे च न न्युब्जीकरणमिति व्यक्तमवगम्यते । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन् शौनकवचनात् प्रपितामहपात्रेणाधःकृतं पितृपात्रमूर्द्धमुखावस्थितं न्युब्जमधोमुखं करोति,—इति व्याचष्टे । एवम्,—

"पैतृकं प्रथमं पात्रं तत्र पैतामहं न्यसेत् ।
प्रपितामहं ततोन्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥
स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुद्घाटितन्तथा ।
पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च" ॥

इति यमोक्तेऽपि कल्पे नास्त्येव न्युब्जीकरणम् । पितृपात्रे पिता-महप्रपितामहपात्रयोर्न्यासानन्तरमेव स्पर्शस्योद्धरणस्यान्यत्र नयनस्य चालनस्य च निषेधात् । न खल्वन्तरेण स्पर्शमुद्धरणं चालनञ्च शक्यं न्युब्जं कर्त्तुम् । रघुनन्दनस्त्वाह—'यमवचनेन पितामह-प्रपितामहपात्रद्वयपिधानमुक्ता वचनान्तरात् न्युब्जीकृतस्य तत्पा-त्रस्य उद्धरणादिनिषेध उक्तः'—इति । तत् कल्पनामात्रमित्यु-पेक्षणीयम् । यदपि,—

"पितृस्य स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्वधः" ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणम् । तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम् । तथापि, पात्रमधोभूमौ न्युब्ज करोतीत्ययमर्थः । 'अध शायी'—इत्यादौ यथा । न पुनरध स्थित पात्रं न्युब्ज करोति,—इत्यर्थः । येनापि धानमनेनाक्षिप्येत । न ह्यधःपदमधःस्थित शक्नोति वक्तुम् । तत्रास्य सामर्थ्यविरहात । कथमन्यथा, 'अध.शायी'—इत्यादा वप्यपिधान नाक्षिप्येत । तस्मात्,—'अधःस्थितं पात्रं न्युब्जं करोति,—इत्यन्वयानुपपत्त्या पिधानमत्राक्षिप्यते, अन्यथा अध पदवैयर्थ्यापत्ते.'—इति ब्रुवाणः शूलहस्तोपि परास्तोभवति। अधोभूमावित्यर्थतयाऽन्यथोपपत्तेराक्षेपायोगाच्च । यदप्युक्तम्,— 'अधोभूमावितिकल्पतरुव्याख्यानमयुक्त साङ्गप्रधानार्थतया वेदे' प्राप्तत्वात्'—इति । तदेवायुक्तम् । अधोभूमावेव न्युब्ज करोति, न कुशोपरि,—इत्यभिप्रायेणार्थवत्त्वोपपत्तेः । केचित् किन्न भूमौ तिलकुशान् नि.क्षिप्य तेषामुपरि न्युब्जं कुर्व्वन्ति । 'अध.'— इति कुर्व्वन् तत् नानुजानाति । "दक्षिणाग्रकुशस्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपरि * * तत् पात्र न्युब्जमधोमुख करोति"—इति व्याकुर्व्वाणोविज्ञानेश्वरोऽपि पिधानं नोवाच । रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽपि, 'याज्ञवल्क्येन तत्पात्रस्याधःस्थत्वाभिधानात् पात्रा न्तरेण पिधानमाक्षिप्तम्'—इति तदुपजीव्यशूलपाण्युक्तमेवाह यान् । तदश्रद्धेयम् । यदि नाम याज्ञवल्कीये प्रयोगे पिधान माक्षिप्येतापि, तावता कथमस्मदीयेऽपि प्रयोगे तत् शक्य कल्पयि तुम् । न ह्ययमनारभ्यविधिः । न वा अस्मत्प्रयोगमप्यासुपदि

गति। काण्डानुसमयोहि क्रियाननैवोपदिष्ट । पदार्थानु समयश्चात्रभवत सूत्रकारस्याभिप्रेत,—इत्यवोचाम। 'प्रथमे पात्रे सस्रवान् समवनीय पितृभ्य स्थानमसीति पात्र न्युञ्ज करोति'—इति कातीयेऽपि कल्पे न्युञ्जीकरणमेवोपदिष्ट न पिधानम्। तदेवम्,—पिधानपक्षे न न्युञ्जीकरणम्, न्युञ्जी करणपक्षे च न पिधानम्,—इति तत्रभवतामृषीणा समय। निबन्धारएव केचिदत्रापरितुष्यन्त प्रयोगान्तरविशेषान् प्रयो गान्तरे निवेशयन्ति।

यच्चापरमुक्त तत्त्वकारेण,—"गोभिलसूत्रे, पितृपात्रे—इत्यभि धानात्,सस्रवान् —इति बहुवचनात् मन्त्रे पितृभ्यइति पितृत्वेन,

'आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितर शौनकोऽब्रवीत्"।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनेऽपि पितृत्वेन षडुपस्थितेरावाहन वत् षट्स्थितिमुद्दिश्य सकृदेव न्युञ्जीकरणम्, न तु मातामहाना मैथिलोक्त पृथक् करणम्'--इति। तदप्यसङ्गतम्। 'पितृ पात्रे'—इति तावदस्माक सूत्रपाठोन भवति। 'प्रथमे पात्रे'— इति खल्वत्रभवान् सूत्रकार पठति। सोऽप्येवमेव सूत्रमिद पपाठ। 'प्रथमे पात्रे पितृपात्रे' —इति व्याचक्रे च। स खल्वेव सूत्र लिखन् व्याकुर्व्वाणश्च, कथ पुनरन्यथा लिखति,—इति न खल्वधिगच्छामि। सस्रवान्,—इति बहुवचनमपि पात्रत्रय सस्रवपरतया नानुपपन्नम्। तथाच, समवनयन पात्रत्रयसस्र वानामेव, प्रथमपात्रन्तु तस्याधार,—इति न किञ्चिदनुचितम्। अथ, 'प्रथमे पात्रे सस्रवान् समवनीय'—इत्युक्ते प्रथमपात्राति

रिक्तसत्त्वानामेव ममवनयन गम्यते ? गम्यमानोऽप्ययमर्थो मिथ्या,—इति ब्रूमः। कस्मात् ? अस्यामवगतौ प्रमाण विशेषस्याभावात्। यथा, "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति"—इत्यत्र, पालाश्यां जुह्वा जाताया ततएव तत् फलं भवति,—इति जायमानमपि विज्ञानमप्रमाण मूलत्वान्मिथ्या विज्ञानम्,—इति चतुर्थाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। अशक्यत्वाच्च। न खलु प्रथमपात्रसंस्रवेणासमवनीय पात्रद्वयसंस्रवौ शक्यौ समवनेतुम्। किं कारणम्? पात्रद्वयसंस्रवावपि हि प्रथमे पात्रे नि.क्षेप्तव्ये। यो हि प्रथमे पात्रे पात्रद्वयसंस्रवौ समवनयति, समवनयत्यसौ पात्रत्रयसंस्रवानवश्यम्। अपरिहार्य्यत्वात्।

पितृत्वेन षडुपस्थितिसम्भवेऽपि, 'मातामहानाञ्चैवम्'—इति वचनागत पृथक् करणं न शक्यते वारयितुम्। आवाहनवत्,—इत्यपि नोदाहरणम्। आवाहनेऽपि पृथक्करणस्योक्तत्वात्। सोऽयं स्वयमेवावाहने सकृदनुष्ठानं वर्णयति, स्वयमेव च तत् दृष्टान्तयति, -इति किमत्र ब्रूम.। 'पैतृक प्रथमं पात्रम्'—इत्यादि यमवचनविरोधोऽपि तस्यापरिहार्य्यः स्यात्। कथम् ? तर्हि वचने न्युब्जकरणपरतया स्वयं वर्णितम्। तत्र च पितृपितामह प्रपितामहपात्राण्युक्तानि। पर्णां युगपत्करणे कथं न विरोध'।

तदिदं न्युब्जीकरणं कर्त्तुर्वामपार्श्वे करणीयम्। सौकर्य्यात्। प्रयोगान्तरेऽप्येवं पश्याम.। "न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्"—इति हि स्मरन्ति।

उत्तरयव्दय,—

"उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति" ।

इति भारते, "तस्मात् यस्य दक्षिणतोलक्ष्म भवति, तं पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते, उत्तरतः स्त्रियाउत्तरायणा हि स्त्री"— इति शतपथीये च ब्राह्मणे, वामवचनोदृष्टः । सदृशापि ग्रहीतव्योभवति । अविरोधात् । पित्र्ये च कर्म्मणि प्राची दिगुत्तरा भवति । "या दक्षिणा सा प्राची, या पूर्व्वा सोत्तरा"— इति हि पितृयामिष्टिमुपक्रम्य ब्राह्मणं भवति ।

अस्मिन्नवसरे तूष्णीमुदकं दत्त्वा तिलोदकञ्च मन्त्रेण दातव्यम् । कुतः ? "दर्भान् प्रदायोदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति" "अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः"— इति गृह्यकारवचनात् ।

"तूष्णीं पृथगपोदद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।
गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनाच्च । तदत्र, मन्त्रेण तिलोदकं गन्धोदकञ्च दातव्यम्,—इति वदन् गन्धोदकमपि तिलोदकवत् ये चात्र त्वाम्—इति मन्त्रेण दातव्यम्,—इत्युपदिशति । यच्च 'अनुलेपनयोग्योगन्धो गन्धोदकम्'—इति नीलाम्बरेण वर्णितम् । तदसङ्गतम् । उदकपदस्यानर्थकत्वापत्तेः । दृष्टोहि मलयजोगन्धोभवति । न च दृष्टानां विशुष्कानां नास्त्यनुलेपनयोग्यतेति तन्निरासार्थमुदकपदमिति वाच्यम् । यातयामतयैव तस्य निरा-

सात्। न चादृष्टार्थं घर्षणम्, येनैवमापाद्येत। दृष्टोहि तस्यार्थोऽनुलेपनयोग्यता नाम। अन्यथा भूयःसु प्रदेशेषु गन्धमात्रोपादानादेवं प्रसज्येत। तस्मादसङ्गतैषा कल्पना। यच्च न्वष्टक्यकर्म्मणि तदुपदिष्टम्, तथान्वष्टक्यधर्म्माणां पिण्डपितृयज्ञे, पिण्डपितृयज्ञधर्म्माणाञ्चात्र प्रदेशात्तत्रापि करणीयं भवति। न ह्यत्र तन्निषिद्धम्। तदिदं तिलोदकदानं पात्रेषु करणीयम्। तथाच कात्यायनः।

"आसनाद्यर्घ्यपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम्।
कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्" ॥

इति। महायशास्त्वाह,—"नात्र तिलोदकदानं पृथक्कार्य्यं विधेरभावात्। " * पिण्डपितृयज्ञे तिकर्त्तव्यताविधानात्तत्र चाप्रतिषेधादिति चेत्। न। अर्घ्यान्तराभावात्तत्राप्रतिषेधः। किञ्च यदि तत्राप्रतिषिद्धमत्र क्रियते, तदा सकृदाच्छिन्नदर्भमुष्टिस्तरणमष्टमदेशपरिवारणं मांसचरुश्रपणञ्च स्यात्"—इति। तदयुक्तेयम्। अर्घ्यपर्य्यन्तकर्म्मानन्तरमेव तत्र तिलोदकदानं—कात्यायनः स्मरति। त्व पुनरात्थ,—तत्रार्घ्यान्तराभावः,—इति। "सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणाति"—इति, "कर्षूश्च"—इति चैताभ्यां सूत्राभ्यां भगवता सूत्रकारेण कर्षूणामभितोदर्भमुष्टिस्तरणस्योपदेशात् कर्षूश्चात्र निवृत्तमस्यमाणत्वात् तस्यापि निवृत्तिर्विज्ञायते। अग्निमतामग्निप्रणयनं यद्यत्रापि भवति, स्तरणमपि दर्भमुष्टेस्तदभितः कर्त्तुमुचितम्। अष्टमदेशपरिवारणमपि यद्यत्र क्रियते,—किवाम तवानिष्ट भवति,—इति न

खल्वधिगच्छामि। विशेष विना परिहृतएव देशे पितृ कर्म्म सर्व्वै रनुमन्यते। तथा हि हविष श्वादिदृष्ट्युपघातेन भविष्यतीति।

"षण्ढापविद्धचाण्डालपापपण्डून्मत्तरोगिभि।
ह्लकवाकुखनग्नैश्च वानरग्रामसूकरै॥
उदक्यासूतकाशौचिमृताहारैश्च वीक्षिते।
श्राद्धे, सुरान पितरोभुञ्जते पुरुषर्षभ॥
तस्मात् परिश्रिते कुर्य्यात् श्राद्ध श्रद्धासमन्वित।
उर्व्व्याञ्च तिलविक्षेपाद्यातुधानान निरासयेत॥

इति च स्मरन्ति पौराणिका। पिण्डपितृयज्ञएव तावन्मासचरु र्नास्ति। 'अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञोव्याख्यात —इति सूत्रे स्थालीपाकग्रहणात। कथमसौ अत्र अश्येत। परन्तु, तत्र चय्यत्तस सूत्रयिष्यमाणत्वात् मासमप्यतच्छया पच्यते। तदिद तिलोदकदानम,—

'आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च॥
कुलालचक्रनिष्पन्नमासुर मृन्मय स्मृतम।
तदेव हस्तघटित स्थाल्यादि दैविक भवेत॥

इति कात्यायनीतपात्रेण करणीयम। तिलोदकञ्चेदम्,—'पिता दीना नामान्युल्लिख्य असावेतत्ते तिलोदक ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा'—इत्यन्वष्टक्योक्तेनैव प्रकारेण दद्यात्। तत्र हि भगवता गृह्यकारेण, 'पितुर्नाम गृहीत्वा'—इत्युपदिश्य, 'असावेतत्ते'—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशात् इयमेव प्रयोज्य

भवत्यदृष्टार्थम्। प्रत्यक्षोपस्थितेनाद पदार्थेन ब्राह्मणेन पितॄणामभेदबुद्ध्यर्थञ्च। 'एतत्ते',—इति, 'तस्मै ते'—इति च द्वय यथा प्रयुज्यते। सर्व्वत्र चैव पिण्डपितृयज्ञातिदेशस्थले असावित्यस्य पुनरुल्लेखोद्रष्टव्य। महायशसाऽपि पिण्डदाने नामोल्लेखानन्तरमसाविति लिखितम्। अर्घ्यदाने तत्रभवता सूत्रकारेण 'नाम गृहीत्वा'—इत्यकरणात् असावित्यस्यैव नामोल्लिखतात्पर्य्यकत्वान्न तत्रासावित्यस्य पुनरुल्लेख।

अत्र च यद्यप्यन्वष्टक्यकर्म्मणि तत्रभवता गृह्यकारेण प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तं, तथाप्यत्र प्रत्येकं न करणीयं किन्तु तन्त्रेणैव करणीयम्। कुत ?

'अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने।
तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एवच'॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे परिगणितव्यतिरेकेणान्यत्र तन्त्रावगतेः। तदस्मात् वैकृतादिग्निमोपदेशात् प्राकृत प्रत्येकदान निवर्त्तते। अतएव चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्भ्य सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरु मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य सर्व्वासा दुग्धे सायमोदनम —इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यङ्ग कालेषु इष्टीना समाम्नानात् यथा देवदत्त प्रातरपूप भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति अपराह्ने मोदकान् भक्षयति इत्येकस्मिन्नहनि इति गम्यते। तथाऽत्रापि गम्यते इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात् मद्यस्कालता विकृतीनामनूपामिष्टीनामितिचोदकप्राप्तमासिका द्यहकालत्व बाध्यते—इति पञ्चमा

ध्याये सिद्धान्तितम् । तथाचोक्तम् । "अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्म्मलोपः स्यात्"—इति । तद्वदत्रापि स्यात् ॥०॥ १७ ॥०॥

अथ गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १८॥

अत्रेत्यवसरानुवादकम् । तेन तिलोदकादिदानं कृत्वा,—इति ज्ञापयति । एवं ह्यवसरानुवादोऽर्थवान् भवति । इतरथा पार्घ्यदानावसरस्य पाठादेव लाभेऽनर्थक्यमस्यापद्येत । अथवा, अत्र पार्व्वणश्राद्धे गन्धादीनां पञ्चानां प्रदानं न त्वन्यष्टक्यश्राद्धवत् गन्धपुष्पधूपमात्राणामित्यर्थः । अत्रेतिवचनादेव गन्धादीनामेव प्रदानं, तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते दक्षिणारूपेण प्रदानं कार्य्यम्',—इति गार्ग्यनारायणः । तथा च दक्षिणामुपक्रम्य स्मरन्ति पौराणिकाः ।

"सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥
उपानत्पादुका छत्रचामरव्यजनानि च ।
यज्ञेषु दक्षिणामुख्यादिति सञ्चिन्तयन् हृदि ।
दरिद्रोऽपि यथाशक्त्या दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्" ॥

इति । अन्ये त्वाहुः,—

"यथोपदिष्टास्तान् सर्व्वानलङ्कुर्य्याद्विभूषणैः ।
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः." ॥

इति देवलादिवचनात् अलङ्कारादिकमप्यत्रैव दातव्यम् । अत्रे-

त्यर्थाभावादवसरानुवादमात्रम्,—इति । देवलादिवचनानां तदुक्त प्रयोगविषयत्वात् प्रयोगान्तरविषयत्वं नास्ति । ये तु कञ्चित् प्रयोगमनारभ्यैवाधीता तेष्वेव परं पूर्व्वोक्तस्य प्रकारस्यावसरः । तदुक्तं भगवन्तोभूमिदेवा प्रमाणम् ।

चामरं तालवृन्तञ्च स्वतच्छत्रं च दर्पणम् ।
दत्त्वा पितॄणामेतानि भूमिपालो भवेदिह' ॥

इति ।

य कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत ।
ज्वराङ्गवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥
स्त्रीणां श्राद्धे तु सिन्दूरं दद्याद्यश्शान्तिकानि च ।
निमन्त्रिताश्च स्त्रीश्राद्धे ते स्युः सौभाग्यसंयुता ॥

इति ।

'अलङ्कारा प्रदातव्याययाशक्ति हिरण्मयाः ।
केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः ॥
स्त्रीश्राद्धेषु प्रदातव्या अलङ्काराश्च योषिताम् ।
मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

इति ।

'आदर्शव्यजनं छत्रशयनासनपादुकाः ।
मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः ॥
पञ्चाङ्गधानिकाः शीर्षे योगपट्टाश्च यष्टयः ।
कटिसूत्राणि रौप्याणि भवन्त्यर्थैव कम्बलाः ॥

"गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च ।
धूपञ्चैवानुपूर्व्वेण अग्नौ कुर्य्यादतः परम्" ॥

इत्यन्वष्टक्ये कात्यायनेन तथोपदेशात् । हरिहरस्त्वेतद्वचनमात्र दर्शी ब्राह्मणोद्देशेन गन्धादीनामुत्सर्गमाह । तदसङ्गतम् । पश्चिमप्रतिपत्त्यभिप्रायकत्वादस्य । 'तथा गन्धान्'—इति सूत्रयता गृह्यकारेण खल्वमीषां पित्राद्युद्देशेन दानमनुशिष्टम् । अतएव,—

"निवेदितश्च यत्नेन पुष्पमाल्यानुलेपनम ।
तद्भूषितानथ स तान् ददर्श पुरतः स्थितान्" ॥

इति शिष्टदर्शनमुपपद्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमेतद्गन्धादिपञ्चकमेव आदौ पितृब्राह्मणाय प्रतिपाद्य, तथैव पितामहब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम्,—इत्येवक्रमेणामीषां प्रतिपत्तिः करणीया, आहोस्वित् पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्यएवादितोगन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीनां प्रतिपादनं करणीयम् ?—इति । पित्रादिप्रत्येकब्राह्मणेभ्य एवादितो गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव पुष्पादीनां प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? यस्मादानुपूर्व्वेण इति वचनात् विनिगमनाविरहेण ब्राह्मणानामिव गन्धादिप्रतिपादनस्यापि भवति प्रतीतिः । भवति चेत्, कथमुत्सृज्यते । तस्मात् सर्व्वेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यआदौ गन्धान् प्रतिपाद्य, तथैव क्रमेण पुष्पादयोऽपि प्रतिपादयितव्याः । प्रयोगवचनेन खल्वमीषां पदार्थानां साहित्यमवगतम् । यथोक्तक्रमेण प्रतिपादने हि पदार्थानां सवि

इति छन्दोगपरिशिष्ट-पर्य्युदितविशेषोपादानमहिम्ना तदितरव गन्धानुष्ठानाभ्यनुज्ञाभावात् समस्तेनैव प्रदानं करणीयम्। तत्रैव द्रव्यसम्प्रदानसामीप्यं भवति, न पुनरुद्देश्यसम्प्रदानेऽपि। एतदन्तेनोक्तं भवति। पितॄनुद्दिश्य गन्धादिपञ्चकं समस्तेनोत्स्रष्टव्यम्। एष पितामहस्य। एष प्रपितामहस्य। मातामहस्यापीत्येवम्,—इति। कथं ज्ञायते? शृणु यथा ज्ञायते। 'उदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्येवं उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः, तथा गन्धान्" इति सायमन्वष्टक्यकर्म्मणि गृह्यकारेण सूत्रितम्। अतश्च, तिलोदकस्य प्रत्येकेन प्रदानं सूचयित्वा, तथा गन्धान्'—इति सूत्रयन् गन्धादीनां मिलितानामपि, पित्रादिप्रत्येकोद्देशेनैव दानमतिदिशति। अन्वष्टक्यधर्म्मा पिण्डपितृयज्ञे, तद्धर्म्माश्चात्र प्रदिश्यन्ते—इत्यवोचाम। अस्मादेव कारणात् सम्बोधनान्त नाम्ना ये चात्र त्वाम,—इति मन्त्रेण चाभीप्सा गन्धादीनामुत्सर्गः कर्त्तव्य—इत्यवगच्छाम।

तत्र ब्रूमः। अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव इति छन्दोगपरिशिष्टकृता परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुज्ञानात् द्रव्यतन्त्रतावदुद्देश्यतन्त्र ताप्यभीप्सा भवति। सोऽयं विशेषोपदेशः चोदकप्राप्तं प्रत्येक दानं बाधते। विस्तरेण चैतत् पूर्व्वमुपपादितमिति नात्र पुनरुच्यते। तदिमे मिलिता गन्धादयः पित्रादिमुद्दिश्य पूर्व्वोक्त प्रकारेणोत्सृज्य ब्राह्मणेषु प्रतिपादयितव्या भवन्ति। प्रतिपादन श्चाभीप्सयैकैकशः करणीयं न मिलितानाम्। कुतः?

मनीषामुत्सर्गः गाथ्यायनस्यानुमत । सोऽय तदीयएव प्रयोगे निविशते न पुनरस्मदीयेऽपि । एतेन,—

"एतद्. पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत'।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनान्यपि व्याख्यातानि। भवदप्येतत् प्रति पादनमन्त्र तत्तत्प्रयोगएव भविष्यति,—इत्यनुदाहरणम्।

अस्मिन्नवसरे भूमिशोधनमण्डलकरणभोजनपात्रस्थापनमि च्छन्ति। कुशशेषदानानन्तर पात्रालम्भनोपदेशेन पूर्व्व पात्र स्थापनस्यावगते.। मण्डलमन्तरेण भोजने दोषश्रवणाच। एतत् सर्व्वं स्मृत्यन्तरेभ्योऽयथासम्भवमवगन्तव्यम् ॥१०॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यामीति ॥ १८ ॥

ऋजुरचरार्थ.। घृताक्तमिति कुर्व्वन् व्यञ्जनचारादेरनतुज्ञा दर्श- यति। घृताक्तमेवान्नमुद्धृत्य, -इत्यर्थं । तदेतद्गुणविधानार्थ पिण्ड पितृयज्ञप्रदेशप्राप्तोऽपि प्रश्नोऽनूद्यते ॥ १८ ॥

कुर्व्वित्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा ॥२०॥

ऋजुरचरार्थ'। पिण्डपितृयज्ञप्रदेशप्राप्तस्यापि कुर्व्वित्यनुज्ञानस्य पुनरुपादानम्,—"प्रत्याहु' क्रियतामित्यर्थकाम कुरुष्वेति पशु- काम कुर्व्विति पुत्रकाम'—इति छन्दोगापरसूत्रोक्ताधिकारि विशेषानतुज्ञानार्थम्। 'पिण्डपितृयज्ञवदुपचार.'—इति सिद्धे पिण्डपितृयज्ञधर्म्मप्रदेशे, 'पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वा'—इति पुनर्व्वचन तन्त्रान्तरानुमताना मन्त्रदैवतप्रकाराणा निरासार्थमादरार्थं वा।

कर्षविप्रकर्षौ तुल्यौ स्याताम्। अन्यथा तेषां सन्निकर्षविप्रकर्षयो-
र्वैषम्यं स्यात्। तच्चानिष्टम्। यथा हि वाजपेये सप्तदशानां
प्राजापत्यानां पशूनां क्रमेण प्रोक्षणं कृत्वा, तेनैव क्रमेणान्येऽपि
चोदकप्राप्तधर्माः कर्त्तव्याः आलम्भाय, न सर्व्वं प्रोक्षणादयएक-
स्मिन् पशौ अनुष्ठाय पुनरन्यस्मिन्ननुष्ठातव्याः,—इति पञ्चमाध्याये
सिद्धान्तितम्। तद्वदत्रापि पित्रादिब्राह्मणेभ्यः क्रमेण गन्धान्
प्रतिपाद्य तेनैव क्रमेण पुष्पादीनामपि प्रतिपादनं करणीयम्, न
पुन सर्व्वमेव गन्धपुष्पादिकमेकस्मै ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य पुनरन्यस्मै
प्रतिपादयितव्यम्,—इति। नारायणोपाध्यायोऽप्याह,—"प्रथमं
गन्धं पित्रादित्रयब्राह्मणेभ्यः, पश्चात् पुष्पाणि,—इत्येवंक्रमेण
ब्राह्मणनिष्ठान् कृत्वा'—इति। तस्मात,—'एकस्य सकल
गन्धादिकं प्रदायापरस्य देयम'—इत्यसङ्गतम् वचनम्।

प्रतिपादनञ्चामीषाममन्त्रकं करणीयम्। तत्र मन्त्रस्यानुप-
देशात्। तत्प्रकारस्त्वाह। 'गन्धादीनां मिलितानां तन्त्रेणैवोत्सर्ग',
निवेदनन्तु प्रत्येकशः। तथा च शाट्यायन.। "एष ते गन्धः, एतत्ते
पुष्पम्, एष ते धूपः, एष ते दीपः, एतत्त आच्छादनमिति"—
इति। तदसङ्गतम्। शाट्यायनेन ह्ययमुत्सर्गप्रकारोगन्धादीना
मुपदिष्टः। न निवेदनप्रकारः। प्रतिपत्तौ मन्त्रप्रयोगस्यानां
म्नातत्वात्। 'एष ते पिण्ड'—इत्यपि अनुपदं तस्य सूत्रण-
मस्ति। न हि पिण्डोऽप्युत्सृज्य प्रतिपाद्यते। तस्मात् पिण्डे
तावदुत्सर्गप्रकारोऽयमित्यविवादम्। तत्सामान्याद्गन्धादीनामपि
तथैवास्तु। अलं प्रतिपत्तौ मन्त्रान्वयवर्णनेन। तस्मात्, प्रत्येक

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयमग्नौकरणहोमः उपवीतिना प्राङ्मुखेन करणीयः, आहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन ?—इति । उभयथा,—इत्याह । तथाचोभयथा दर्शनम् । "स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः"—इति माध्यन्दिनीये ब्राह्मणे । "प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीनः * * स उद्वास्य द्वे आहुती जुहोति"—इति च शातपथीये ब्राह्मणे । सोऽयं विकल्पः । आह । गृह्यकारविरोधस्तर्हि स्यात् । स खल्वग्नौकरणहोममुपदिश्य, "अत ऊर्द्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्"—इति सूत्रयन्नग्नौकरणहोमे उपवीतित्वमभिप्रैति,—इति गम्यते । नायं दोषः । परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरस्तादनियमाभिप्रायकतयैवोपपत्तेर्नित्यवदुपवीतित्वप्रापकत्वे प्रमाणाभावात् । तस्मादग्नौकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पमभिप्रैति गृह्यकारः—इत्यवगच्छामः । स खल्वयमस्पष्टः सूत्रकारस्याभिप्रायः परिशिष्टकारेण स्पष्टीकृतः । यथा ।

"अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥
अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन च ।
निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि हूयते" ॥

इति । तथा चास्मदीये गृह्यसूत्रे । "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च"—इति । "सर्व्वस्य त्वेवावसथ्यैतान् बलीन् हरेत् पित्र्यस्य वा"—इति च । तदत्र पित्र्यस्य चरोरभिधानाद्विल्वोपोपि पित्र्यस्य एव ज्ञायते ।

अनग्निमता खल्वत्र पितृब्राह्मणहस्ते होतव्यम । तथाचान्वष्टक्य कर्म्मणि कात्यायन ।

'पित्र्य य पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषा तूष्णी पात्रेषु नि क्षिपेत्' ॥

इति । य पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणौ मन्त्रवद्धुत्वा, अन्येषा पाणौ तूष्णी हुत्वा,—इत्यर्थ । न चानुपङ्गे मानाभावादन्यषा पात्रेषु तूष्णी नि क्षिपेत् । एवञ्च, अन्येषामित्यभिधानात् तत्पात्रे हुत शेष न देयमिति व्याख्यान युक्तमिति वाच्यम । मन्त्रवदित्यस्या नर्थकत्वापत्ते । तत्पात्रे हुतशेषदानाभावस्यादृष्टार्थतापत्तेश्च । शाखान्तरेऽपि सव्वया पाणौ होमोदृश्यत । किन्तु तत्र सर्व्वत्रैव मन्त्रसम्बन्ध ,—इति विशेष । यथा शौनक ।

'सर्व्वेषामुपविष्टाना विप्राणामथ पाणिषु ।
विभज्य जुहुयात् सर्व्व सोमायेत्यादिमन्त्रत ॥

इति । तथा आश्वलायन । "अभ्यनुज्ञाया पाणिष्वेव वा —इति।

यदा पुनर्ब्राह्मणालाभात कुशमयब्राह्मणे श्राद्ध क्रियते, तदा तत्रैव श्राद्धवदग्नौकरणहोमोऽपि कर्त्तव्य । ब्राह्मणकार्य्ये तस्य विधानात । अग्नौकरणहोमोहि गुणभावेण श्राद्धस्योपकरोति । तस्यापि विप्रपाणि । मुख्य कथ सगुण स्यादिति खल्वसौ गुणेषु प्रवर्त्तते। स यदि गुणस्य गुण विनिपातयति, नास्य किञ्चिद्धीयते। अथ तु गुणस्य गुणमनुरुन्धानामुख्य विनिपातयति, स्वार्थोऽस्य हीयते। न चैतदुचितम्। तन्त्रान्तरदृष्ट जलादिकमपेक्षन्त्यन्ये।

यच्च पाणितले दत्त यच्चान्नमुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्य पृथग्भावो न विद्यते" ॥

इति। अस्मिन्नवसरे, अन्नादिपरिवेशन कर्त्तव्यमिति वच्याम. । तद्विधिनिषेधाश्च यथासम्भवं स्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्या ॥ २१ ॥

पात्रमालभ्य जपेत्,—पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २२॥

पात्रमित्येकवचनमविवक्षितम् । भोजनपात्राण्यालभ्य स्पृष्ट्वा पृथिवी ते पात्रमित्यादि मन्त्रं जपेत्। स चायमालम्भोदक्षिणहस्तेन कर्त्तव्य । कुतः ? अङ्गानभिधानात्। यच्च,—

'दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैत्रके" ।

इति यमवचनम् । तत् तदुक्तप्रयोगविषयमित्यसकृदावेदितम् ।

स खल्वयं पात्रालम्भोऽन्न परिविश्य करणीय । कथम-सूचितमन्नपरिवेशन क्रियते ? अर्थतोऽवगतेरित्याह । अनुपदं खल्वाचार्योऽन्नेऽङ्गुष्ठनिवेशनमशनञ्च ब्राह्मणाना सूचयिष्यति । तदेव साक्षादसूचितमप्यर्थादवगतमन्नपरिवेशन कर्त्तव्य भवति । यदि कर्त्तव्यम्, विशेषाभावात् जपात् परतएव क्रियताम् ? न,—इत्युच्यते । अन्नसंस्कारार्थोहि जपोन पात्रसंस्कारार्थं । अन्नेन हि संस्कृतेन न प्रयोजनम् । तद्धि ब्राह्मणाउपयोक्ष्यन्ति । संस्कृतमपि हि पात्र गुणभावेनान्नस्यैवोपकरिष्यति । करिष्यति चेत्, तस्यैवोपकारः कल्प्यताम् । अलं पात्रस्याप्युपकारान्तर-कल्पनया । न हि जपेन दृष्टः कश्चिदुपकार क्रियते,— इत्य-

अपरे पुनरेतदबुद्धा विभिन्नशाखिविषयाणां परस्परविरुद्धाना मुच्चावचवचनानां समन्वयं कर्त्तुमिच्छन्तोऽपि यथाऽऽरोचितं ते तथैव बहुप्रकारं प्राकल्पयिषन्त । तदुपेक्षणीयम । प्रत्यादिशश्चामीषामेकाकशोऽयह्यभाष्य प्रदर्शितोऽस्माभिरित्युपारस्यते ॥ २० ॥

हुतशेषं ब्राह्मणाय दत्त्वा ॥ २१ ॥

चतुरक्षवार्थं । 'ब्राह्मणाय'—इत्युद्देश्यगतमेकत्वं यद्वैकत्वमिव न विवक्षितम । एवञ्च, ब्राह्मणाय,—इति सामान्येनोपदेशात् दैवब्राह्मणायाप्येतत देयम । सोऽयं वैकतोविशेषोपदेशं प्राप्तत पात्रेषु दानं निवर्त्तयति । शरमयवर्हिरुपदेशइव कुशमयं वर्हिः । कात्यायनः खल्वन्वष्टक्यकर्म्मणि हुतशेषस्य पात्रेषु दानमुपदिशति । चोदकश्चावैतत् प्रापयति । तच्च वचनेनोपरोद्धव्यं भवति । 'पिण्डपितृयज्ञवदुत्वा हुतशेषं पाणिषु दद्यात् पाणिमुखा पितर इति श्रुते —इति च च्छन्दोगापरसूत्रम । रघुनन्दनस्त्वेतद जानानाऽत्रापि पात्रेषु हुतशेषदानमाह । समुच्चयरसिकोह्यसौ प्रयोगान्तरविशेषानपि प्रयोगान्तरं समुच्चिनाति । स खल्वयं 'हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्य प्रदाय —इति यमवचनं लिखन्नपि कथं पुनः पात्रेषु हुतशेषदानमाह,—इति न खल्वधिगच्छामि ।

तदिदं ब्राह्मणेभ्यादत्तं हुतशेषममन्त्रमर्यादुपकल्पितैरत्वैर्मिश्रीकृत्य तैरुपयोक्तव्यमित्याहु । श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

'यत्र पाणितले दत्तं पूर्व्वमग्न्यन्यदुद्धय ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्न न लभन्ति ते ॥

विरोधात्। कथम्? हुतशेषस्यात्र ब्राह्मणाय दानेन पात्रे प्रक्षेपाभावात् पृथिवी ते पात्रमित्याद्यनुपपत्तेः। जुहोमि,—इत्यनुपपत्तेश्च। यदि पूर्व्वं ब्राह्मणाय दत्त, कथमिदानीं तद्धूयेत। अत्र खल्विदानीं हूयेत। अन्नतशब्दस्य यज्ञशपवचनत्वेऽपि तन्मात्रवचनत्वे न प्रमाणम्। तस्मात् परिवेशनात् परतो जपेऽपि न कश्चिद्विरोधः। न खल्वपरिवेशितेऽन्न तत्रामृतबुद्धि स्तत्पात्रादिषु वा पृथिव्यादिबुद्धिर्युक्ता। तस्मात् परिवेशनात् पर पात्रालम्भोजपश्च कर्त्तव्य।

आह। परिवेशनात् परत पात्रालम्भे, हुतशेष दत्त्वा पात्रमालभ्य,—इति वचन विरुध्यते? न। यस्मादेवमपि हुतशेष दानस्य पूर्व्वकालता न विरोत्स्यते। तत्र हि क्त्वा स्मर्य्यते न आनन्तर्य्य। न हि 'भुक्त्वा गच्छति'—इत्युक्ते भोजनानन्तर्य्यं गमने गम्यते, किन्तु भोजने गमनात् पूर्व्वकालता। न हि भुक्त्वा अनाचम्यैव कश्चिद्गच्छति। अस्तु तर्ह्यालम्भस्य पात्रार्थत्वात् पात्रालम्भात् परत परिवेशनम्, ततो जप? तदपि नास्ति। कुत? यत परिवेशनात परमप्यालम्भे न तस्य पात्रार्थता हीयते,—इत्यनैकान्तिकोहेतु। अपिच। आलभ्य जपेत्,—इति वचनात् आलम्भानन्तर पात्रमत्यजन्नेव जपति,—इति गम्यते। तदपि कथम? इति चेत। किमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तेन? गम्यते तावदेवम्। गम्यते चेत्,—न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम्। आलम्भात् परतश्चेत् परिविश्यते, नूनमवगतिरियमुत्सृज्येत। तथाच, यथा 'उपविश्य भुङ्क्ते—इत्यु।वेशन भोजनकालमनुवर्त्तते,

वश्यमदृष्टं कल्पनीयम। न चेदन्नस्योपकरोति, एकमेवादृष्टं कल्पयितव्यं भवति। अथ तु, पात्रस्योपकुर्व्वन्नन्नस्योपकरोति,—इति कल्प्यते, द्वे तावददृष्टे कल्पयितव्ये भवतः। न चैतत् न्याय्यम। अपूर्व्वमयुक्ता खल्वालम्भजपादयः पदार्था प्रधानस्यैवाङ्गम। तत्, 'पात्रमालभ्य'—इति वचनात् आलम्भः पात्रस्योपकारद्वारा प्रधानस्योपकरोतु। अपि तु नैतदस्ति। प्रमाणाभावात्। मन्त्रो ह्यस्य अन्नार्थतां गमयति। 'पृथिवी ते पात्रम'—इति ह्याह। अत्र हि ब्राह्मणस्य मुखे जुहोति, न पात्रम। अन्नऽपि तर्हि नाय मन्त्रार्थोघटते। न खल्वन्नस्य पात्रं पृथिवी, द्यौर्व्वा तस्य पिधानम, ब्राह्मणस्य मुखं वा अमृतम, न वा अन्नमप्यमृतं नाम। नैष दोषः। पञ्चाग्निविद्यादिवदुपपत्तेः। यथा हि पञ्चाग्निविद्यादिषु योषिदादिष्वग्न्यादिबुद्धि, तथैवात्र पात्रादिषु पृथिव्यादिबुद्धिरभिप्रेयते। अन्ने चामृतबुद्धिः। संस्कारार्थम। एवं खल्वेतदनुध्यातं सत संस्कृतं भविष्यति। संस्कृतञ्च सत् ब्राह्मणानामुपयोगेन महते कल्याणायोपकल्पिष्यते,—इति। अमरणहेतुः खल्वन्नं यथममृतमिति वक्तुम। तथाच ब्राह्मे पुराणे।

'पृथिवी पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन्'।

इत्यन्नेऽमृतचिन्तामुपदिशति। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, परिवेशनात् परतोऽपि मन्त्रलिङ्गविरोधमाह। यथापरमुक्तम,—मन्त्रे अमृतमित्यनेन यथायेपमात्रावगतस्तस्मिपानन्तरमेव पात्रालम्भो जपश्च, ततः परिवेशनम्,—इति। तदप्यसङ्गतम्। मन्त्रलिङ्ग

यते। परमार्थतस्त्वेतदपि वचनं तदुक्तप्रयोगविषयमित्यस्माकं नास्त्यनुपपत्तिः। भाजनेषु हुतशेषप्रदानञ्चैतदुपोद्बलयति। न च तत्र जपोऽप्यस्ति, अनुपदेशात्। समुच्चयवादिनान्त्वियमनुपपत्तिरवर्जनीया स्यात्। 'भक्षितं पृथिवीत्येवम्'—इत्यनन्यगतिवचनात्,—इत्यास्तां विस्तरः। सोऽयं न्यायलभ्योऽर्थ,—इति कृत्वा न खल्वत्रभवान् सूत्रकारः परिवेशनमन्त्रस्य सूत्रयाञ्चकार,—इति स्थितं ॥०॥ २२ ॥०॥

वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवधाय ॥ २३ ॥

वैष्णवी ऋक्,—'इदं विष्णुर्विचक्रमे'—इत्यादिका। यजुः,—'विष्णो। हव्यं रक्षस्व'—इति केचित्। 'कृष्ण। कव्यमिदं रक्षस्व मदीयम्'—इति केचित्। उभयत्रैव, दैवे 'हव्यम्'—इति, पित्रे च 'कव्यम,—इति पठन्ति। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्। वाशब्दोविकल्पार्थः। अङ्गुष्ठमन्नेऽवधाय निधाय। इदञ्चाङ्गुष्ठनिवेशनमन्नसंस्कारार्थतया कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि करणीयं भवति। स्मरन्ति च। ,

"निरङ्गुष्ठञ्च यत् श्राद्धं बहिर्जानु च यत् कृतम्।
बहिर्जानु च यद्भुक्तं सर्व्वं भवति चासुरम्" ॥

इति। अन्ने,—इति वचनाचात्र एवाङ्गुष्ठावधानं न जलादाविति द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नवसरेऽन्ने तिलविकरणं करणीयम्। कथं ज्ञायते ?

तथा आलभ्य जपेत्'—इत्यालम्भोऽपि जपकालमनुवर्त्तते। तस्मात् परिवेशनात् पर पात्रालभ , ततोजप ,—इति सिद्धम्। तन्त्रा न्तरकारा अप्येव स्मरन्ति। यथा याज्ञवल्क्य ।

'दत्त्वाऽन्न पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्'।

इति। पात्राभिमन्त्रण पात्रस्यानाभिमन्त्रणम्। तथाच ब्रह्म पुराणम्।

'देवपूर्व्व पितृभ्योऽन्नमाज्ययुक्त मधुप्लुतम्।
मन्त्रित पृथिवीत्येव मधुवातेत्यृच जगौ'॥

इति मन्त्रितमन्नमित्यन्नस्य मन्त्रणमाह। तथा,

'सर्व्वस्य प्रकृत दत्त्वा पात्रमालभ्य सजपेत'।

इति।

'इष्टमन्न ततोदत्त्वा पात्रमालभ्य सजपेत ।

इति चैवमादि स्मरन्ति। दत्तिपात्रसन्निधानात् पात्र दत्त्वेत्यर्थ। यद्यप्येतत सर्व्व तत्तत्प्रयोगविषयम तथापि न्यायागतस्यार्थ स्योपोद्बलक भवतीति तदुदाहरणार्थतयोपन्यस्त परीक्षामसुचय वादिना प्रत्यादेशार्थश्च। यच मार्कण्डेयपुराणवचनम,—

'कृतशेष प्रदद्यात्तु भाजनेषु द्विजन्मनाम।
भाजनालभन कृत्वा दत्त्वा चान्न यथाविधि।
यथासुख जुपध्व भोरितिवाच्यमनिष्ठुरम् ॥

इति। तत्रान्नस्य दानमुत्सर्गो न परिवेशनमिति समुच्चयवादिभि मन्तोटव्यम। यतुपदम यथासुख जुपध्वम्'—इति वचनो पदेशार्थतदेव प्रतिपत्तव्यम। यत्रोत्सर्गात् पर हि तद्वचन नैरि

मध्यपर्व्वे देयम् । एवं हि मधुमन्त्रपाठोमधुजपश्च दृष्टार्थी-भविष्यति ।

"यो दद्यादन्नमस्माकं तत् सर्व्वं मधुना सह" ।

इत्यपि पितृगीता गाथा भवति । परन्तु,

"अच्चता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्" ॥

इति निगमस्मरणात् कलौ मधु न देयम् ।

अस्मिन्नवसरेऽन्नस्योत्सर्गः करणीयः । कथं ज्ञायते ? अन्न-संस्कारो ह्यङ्गुष्ठनिधानात्तेन परिसमाप्यते । न च तावतैव नः कृतकृत्यता । अतोऽन्नमिदानीमुत्स्रष्टव्यम् । उत्सृष्टं खल्वन्नं ब्राह्मणैरुपयुक्तं महते कल्याणाय कल्प्स्यति,—इति । अनर्थ-कस्तर्ह्युत्सर्गः, ननु ब्राह्मणानामुपयोगेनैव कृतार्थता नः सम्पत्स्यते । बाढ़मेवं सम्पत्स्यते कृतार्थता । तथापि, तत्रभवन्तो ब्राह्मणाः कथमनुत्सृष्टं परस्यान्नमुपयोक्ष्यन्ति । तस्मात्तदर्थमन्नस्योत्सर्गः ।

"श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितॄणां नामगोत्रतः ।

यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत्" ॥

इति च स्मरन्ति । अनुपदमापोशानार्थानामपां प्रदानस्य सूत्रणा-दस्मिन्नेव क्रमे तत्करणमवगच्छामः । उत्सर्गस्य हस्तेत्वे खल्विदानीमुपयोगोन्नाह्मणानामापततीत्यनुपदमापोशानार्थाना-मपां प्रदानमुपपन्नतरं भवति । दत्ते खल्वन्ने पूर्व्वं पाणिषु दत्तं हुतशेषमन्ने निःक्षिप्यापोशानं कृत्वा ब्राह्मणाश्चन्नमुपयोक्ष्यन्ति,—इति । कात्यायनोऽप्यस्मिन्नवसरेऽन्नोत्सर्गमुपदिशति । तथाच

"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः"।

इति ।

'प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च'।

* * * * * * * * *

वर्जभानि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैत्र्यके'।

इति च कश्चित् प्रयोगमनारभ्य सामान्यतः स्मरणात् । 'यदृच्छाय दद्यात्तद्धविर्भिरुपसिच्य'—इति च परिभाषितम् । 'हविष'—इति तिलानामाख्या,—इति महायशाः । दैवे च यवविकरणं कर्त्तव्यम् । यः कश्चिदर्थः पित्र्ये तिलैः क्रियते, स हि दैवे यवैः करणीयो भवति । यवविकरणञ्चेद् यवोऽसि—इति मन्त्रेण स्यात् । कुतः ? मन्त्रविशेषस्यानुपदेशेन अर्घ्यपात्रीययवकिरण मन्त्रस्यादर्शुसुचितत्वात् । कथम् ? यवविकरणसामान्यात् । मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्मात्, सूत्रानुपात्तत्वात् समन्त्रकयवविकरणं न—इत्यसङ्गतं वचनम् । यवविकरणस्याप्यमन्त्रकरणापत्तेश्च । क्रियते च । तस्मात् मन्त्रोऽपि पूर्व्वोक्तयुक्त्या पठ्यताम् । पित्र्य इव दैवेऽपि समन्त्रकत्वस्योचितत्वात् । विहिताविहितत्वसन्देहे चाविहितकरणमेव न्याय्यम्,—इति भवानेवाह । पित्र्ये तिलविकरणञ्च 'तिलोऽसि'—इति मन्त्रेण स्यात् । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् । 'प्रत्न स्वधया'—इति ह्याह । स्वधा'—इति पितॄणामन्नं ब्रूमः । 'स्वधा वै पितॄणामन्नम्'—इति हि निगमो भवति ।

न्नवानि बुद्धा सन्निकर्षयेतच्छब्देन निर्दिष्टुं शक्यन्ते। कथं भविष्यदन्नमिदानीं त्यक्तुं शक्यते? शक्यते,—इति ब्रूयामः। न हि दानमिदं येन 'तदन्नदानमफलम्'—इति वचनं विरुध्येत। यागोऽयमिति ब्रूमोवाम। यागे च भविष्यन्तीनामपि समिधां त्यागोदृश्यते। अपिच। भवदेवान्नमिह त्यज्यते, प्रतिपत्तिरेव परं भविष्यन्ती,—इत्यदोषः ॥ २३ ॥

सकृत् सकृदपोदत्त्वा ॥ २४ ॥

ब्राह्मणानां हस्तेषु दैवादिक्रमेण सकृत् सकृदुदकं दत्वा। इदञ्चोदकदानं भोजनात् पूर्व्वमापोशानार्थम्। कथं ज्ञायते? 'अग्नत्सु'—इति वक्ष्यमाणसूत्रेणाशनमध्येऽपां तावद्गम्यते। अशनस्यापोशानं चलेव शिष्टाः कुर्व्वन्ति,—इति।

"दत्त्वाऽऽपोशानमासीनः सावित्रीं त्रिर्जपेदथ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्यन्नेन भोजयेत्" ॥

इति च स्मृत्यन्तरम्। तदिदमुदकदानं संबोधनविभक्त्या गोत्रादिकमुल्लिख्य स्वधाकारेण करणीयम्। कुतः? 'गोत्र स्वरान्तम्'—इति वचनात्। 'स्वधाकारः पितॄणाम्'—इति वचनाच। ब्राह्मणाय, 'अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहा'—इति मन्त्रेणापोशानं कुर्युः ॥ २४ ॥

मधुवाता इति तृचं जपित्वा मधु च त्रिर्जप्त्वाऽश्नत्सु जपेत् ॥ २५ ॥

तृचम्,—इति, "ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि"—इति

कात्यायनसूत्रम्। "वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहतादति तिलान् विकीर्य्योष्ण स्विष्टमन्नं दद्यात्'— इति। तथा च्छन्दोगापरसूत्रम्। "अङ्गुष्ठमन्नेऽवधायासावेतत्तेऽन्नमिति, सक्तक्तदपः सिञ्चेय'—इति। सोऽयं न्यायागतोऽर्थ इति कृत्वा न खल्वत्र भवान् सूत्रकारउत्सर्गमवस्य सूत्रयाञ्चकार,—इति स्थितं। रघुनन्दनस्तु,—'वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्ने निधायापहतेति तिलान् विकीर्य्योष्णमन्नं दद्यात्'—इति सूत्रं पठति। कविन्नौडीये सूत्रग्रन्थेऽप्येवमेव सूत्रपाठोदृश्यते। तदा व्यक्तमस्मिन्नवसरेऽवश्योत्सर्ग,—इति। परन्तु पाश्चात्यसूत्रग्रन्थेष्वदर्शनात् भाष्यकृता महायशसाऽपठितत्वाच्च तत्र नात्यन्तमास्थेत्यन्यथैतदस्माभिर्व्यवस्थापितम्। रघुनन्दनोक्तसूत्रपाठस्य प्रामाणिकत्वे तु तदुक्ता पहतादति मन्त्रेणैव तिलविकरणमिति द्रष्टव्यम्।

स खल्वयमन्नस्योत्सर्गः सम्बोधनपदेनामन्त्र्य स्वधापदेन करणीय। कथं ज्ञायते? 'असावेतत्तेऽन्नम'—इति दर्शनात्। 'गोत्र स्वदात्वम्'—इति, 'स्वधाकार पितृणाम्' इति चैवमादिवचनात्। येचात्र त्वाम,—इति मन्त्रस्यात्रोपदेशाभावाच्च। अर्घ्यादिविशेषेषु तन्त्रतानिषेधेन च पित्रादीनां त्रयाणां युगपदेव करणीयो भवति। तत्र, 'विश्वेदेवाइदमन्नं यद्दत्तं यच्च दास्यामि तत्तृप्तिपर्य्यन्तं तत्रस्व तेस्वाहा'—इत्यादिकं त्यागवाक्यं महायशसा लिखितम। इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणञ्चास्मै'—इति विज्ञानेश्वरोऽप्याह। नैतन्न्याय्यम्। 'असावेतत्ते'—इति मन्त्रेणास्यच्छास्त्रे त्यागप्रकारसूचनादत्रापि तावन्मात्रस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। दास्यमानान्यपि

"प्रणवं पूर्व्वमुच्चार्य्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपएवमुदाहृतः" ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनादन्तेऽपि प्रणवमाह। तदनादरणीयम्। 'पूर्व्वेत्रिकम्'—इति वचनविरोधात्। अन्ते प्रणवकरणे च चतुष्कापत्तिः। न च, 'प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धम्,'—इति तदुक्तसमाधानं युक्तमिति वाच्यम्। अस्मच्छास्त्रे आदितः प्रणवस्यैव पूर्व्वमुक्तत्वात् 'पूर्व्वेत्रिकम्' – इत्येतावन्मात्रोक्तेरन्ते प्रणवकल्पनाया असम्भवात्। तावतापि व्यक्तिचतुष्कस्यापरिहार्य्यत्वाच। योगियाज्ञवल्क्यस्तु तैत्तिरीयइति तद्वचनमवष्टभ्य स्वशाखस्यान्यथावर्णनमयुक्तम्।

'तस्याश्चैव' सावित्र्यां ऋच्युत्पन्न यत् 'गायत्रं' नाम साम। गायत्रस्य साम्नः ऋगन्तरेऽपि, गीयमानत्वात् 'तस्याश्चैव'—इत्युक्तम्। तदिदं गायत्रं साम दैवतब्राह्मणे गानग्रन्थारम्भे च गीयते।

"यद्वाउ विश्पतिः"—इति, "सनादग्ने"—इति, "अत्रमीमदन्त हि"—इति, "अभिविश्ठम्"—इति, "अक्रांत्समुद्रः"—इति, "कनिक्रन्ति'—इति चैतासु ऋक्षु गीयमानानि सामानि पित्र्या नाम संहिता भण्यन्ते। तथाच सामविधाने ब्राह्मणे। "यद्वाउ विश्पतिः सनादग्नेऽत्रमीमदन्तह्यभिविश्ठमक्रांत्समुद्रः कनिक्रन्तीति हे एषा पित्र्या नाम संहिता, एतां प्रयुञ्जन् पितॄन् प्रीणाति"—इति। सर्व्वाणि चैतानि समानि गेयगाने पठ्यन्ते। ऋचश्चैताः सर्व्वाएव च्छन्दस्यार्चिके।

सिद्ध भवति। 'छन्दोवत् सूत्राणि कवयः कुर्व्वन्ति'—इति ह्यभियुक्ताना समय। तथाच, मधुवाता—इति ऋकत्रयं जपित्वा, मधु—इति च वारत्रय जप्ता, अन्नन्तु ब्राह्मणेषु वच्यमाण जपेत्। अश्नत्सु,—इति वचनादशनसमकालत्वं जपस्य। सोऽय मधुमन्त्र जपोगायत्रीजपादनन्तरं कारणीयः। कथ ज्ञायते?

'मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्।
गायत्र्यनन्तरं, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जित."॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेनात्र तथा प्रतीते.। 'गायत्रीं मधुवाताश्च जपित्वा'—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थः॥ २५॥
अश्नत्सु जपेत्,—इत्युक्तम्। किं जपेत्? उच्यते,—

व्याहृतिपूर्व्वाꣳसावित्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पित्र्याञ्च सꣳहितां माधुच्छन्दसीञ्च॥ २६॥

जपेत्। व्याहृतयोभूराद्यास्तिस्र। ताः पूर्व्वा. यस्या', तां सावित्रीम्। ॐकारोऽपि व्याहृतीना पूर्व्व प्रयोक्तव्यः। कस्मात्? अस्माक सन्ध्याकर्म्मणि तथैव सावित्रीजपोपदेशात्। अत्रापि जपतिचोदनासाम्यात्। तथाच कात्यायन।

"प्रणवोभूर्भुव. स्वश्च सावित्री च तृतीयिका"।

इति। "पूर्व्वत्रिक जपन्"—इति च। 'व्याहृतिपूर्व्वा सावित्रीं सप्रणवाम्'—इति गौडीयपाठे व्यक्तएवायमर्थ.। रघुनन्दनश्च च्छन्दोगोऽपि,—

कुतः पुनरयं संशयः? यतोजपोऽयं पितृदत्तस्याक्षयत्वाय, आत्मनश्चाभ्युदयाय भवति,—इति वक्ष्यति। ततः संशय.। उच्यते। प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन —इति ब्रूमः। कस्मात्? यस्मात् प्राधान्येन पितृदत्तस्याक्षयत्वफलकोऽय जपः पित्र्यमेव कर्म्म। प्रकरणाच्च। तत्र खल्वस्माक प्राचीनावीतित्वमेव प्राप्तम्। पिण्डपितृयज्ञे च योजपः,—'नमोव' पितरोजीवाय'—इत्येवमादिः, सोय नियमतः प्राचीनावीतिनैव क्रियते। 'अतऊर्द्ध प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम्'—इति गृह्यकारसूत्रणात्। तस्येहापि चोदकः प्रापयति। तत् पुनर्जमदग्निवचनम्,—

"अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं श्राद्ध यथाविधि।
सूक्तस्तोत्रजप मुक्ता विप्राणाञ्च विसर्जनम्" ॥

इति। तदपि नैतद्विषयम्। सूक्तस्तोत्रजपविषयत्वात्तस्य। न खल्वत्र सूक्तजपः विहित.। किन्तु मन्त्रामेव। अस्मद्गृह्यसूत्रोपरोधश्चैव स्यात्। तच्चान्याय्यम्। तस्मात् यथोक्तमेवास्तु ॥ २६ ॥

जपफलमाह,—

स्वर्गे लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं भवति ॥२७॥

तान्येतानि जपन् स्वयमपि स्वर्गे लोके महीयते। जपतश्चास्य पितृभ्योदत्तमन्नादिकमक्षय भवति। अस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी ॥ २७ ॥

'इद ह्यमोजसासुतम्'—इत्यस्यामृच्युत्पन्ने द्वे सामनी, 'त्वाविदाद्धोनरोपीप्यम्'—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम, "स पूर्व्योमहोनात्'—इत्यस्या ऋच्युत्पन्नमेकं साम, "पुरा भिन्दुर्युवा कवि"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "उपप्रचे मधुमति चियन्त"—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "पवस्व सोम मधुमाऽऋतावा'—इत्यस्यामृच्युत्पन्नमेकं साम, "सुरूपकृत्नुम"—इत्यस्या मृच्युत्पन्नमेकं साम। तानि खल्वेतानि सामानि 'माधुच्छन्दसी' संहितेत्युच्यन्ते। यथा सामविधाने ब्राह्मणः। 'इद ह्यवोज सेति प्रथमोत्तमे, त्वाविदाद्धोनर, स पूर्व्योमहोना, पुरा भिन्दु युवाकविरुपप्रचे मधुमति चियन्त, पवस्व सोम मधुमाऽऋतावा, सुरूपकृ,—राहम माधुच्छन्दसमेषा माधुच्छन्दसी नाम संहिता'—इति। सामानि चैतानि गेयगान एव प्रायोगी यन्ते। एकमारण्यकेऽपि। ऋचय सर्व्वाएव छन्दस्यार्चिकै समाम्नायन्ते।

तदेतत् सर्व्वं स्वशाखोक्तं जपित्वा स्मृतिपुराणादिषु सामा न्यतः श्राव्यतया विहितान्यपि इच्छया पठितव्यानि। रघु नन्दनस्तु 'तस्माद्वैव गायत्रम्'—इत्यादि सूत्रप्रतीकमलिखन् स्वशाखोक्तान्यपि जप्यानि सामान्यनुपदिश्य स्मृतिपुराणादिविहि तेषु श्राव्येष्वेव यथारुचि कतिचिन्निलिख। सेय पितरमुपेक्ष्य श्वशुरे गाढा भक्ति।

इदमिदानीं सन्दिह्यते। किमयं जपः उपवीतिना प्राङ्मुखेन कारणीय, श्राहोस्वित् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन? इति।

इति बृहस्पतिवचनं तदुक्तप्रयोगविषयम् । एवं मत्स्यपुराणाद्युक्तं 'येषां न माता'—इत्यादि मन्त्रान्तरमपि तत्तत्प्रयोगविषयमेव ।

तिला अन्ने मिश्रयितव्याः । पित्रे कर्म्मणि सर्व्वत्रैव तिलानामभ्यर्हितत्वात् । तथाचाभ्युदयिके छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवत्, यववत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः" ॥

इति । अस्माच्च वचनादुच्छिष्टसन्निधावयमन्नप्रकरः स्यात् । "सतिलमन्नं विकीर्य्य"—इति तत्प्रकारपाठे सूत्रोपात्त एवायमर्थो भवति ।

सोऽयमन्नप्रकरः प्राधान्यात् पित्रा एव सूचितः । स खल्वयं दैवेऽपि करणीयः । कुतः ? "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात् । पिण्डोऽपि तर्हि दैवे दीयताम् ? न दास्यते । किं कारणम् ? उत्तरत्रैव तत् वक्ष्यामः । स चायं 'ये अग्निदग्धा-जीवाः'—इति मन्त्रोलिङ्गात् पित्र्यएवान्नप्रकरे विनियुज्यते । दैवे मन्त्रस्तु,—

"असोमपाश्च ये देवायज्ञभागविवर्जिताः ।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम्" ॥

इति गोभिलपरिशिष्टोक्तोग्राह्यः । गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रिप्रभृतयः । मातामहपक्षे तु पृथग्विकिरोन देयः । मन्त्रलिङ्गविरोधात् । पितृद्वारेण पितृकुलस्येव मातृद्वारेण मातामहकुलस्यापि तत्कुलत्वाद्वा ॥ २८ ॥

इमिं ज्ञात्वाऽन्नं प्रकीर्य्यं ये ध्वनिदग्धाजीवा येऽ-
दग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्तायान्तु परां
गतिमिति ॥ २८ ॥

खल्वियमवगता। स खल्वयमदृष्टार्थइति कुशमयब्राह्मणपचेऽपि करणीयो भवति। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य,—'कुशमयब्राह्मणपचे तृप्तिप्रश्नोनाल्ययोग्यत्वात्'—इत्याह। 'तृप्तिस्तावत् सर्व्वसाधारणी सा सर्व्वान् पति प्रष्टव्या'—इति ब्रुवाणोमहायशाश्चयदृष्टार्थतामस्य न वेद॥ २९॥

तृप्ताः स्थ इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्य॥ ३०॥

ऋजुरथरार्थं। कथं पुनरिदमनुज्ञापनं भवति, तदेव परं वक्तुमवगिष्यते। तत्र, 'अन्नशेषै किं क्रियताम्'—इति प्रष्टव्यम्। 'इष्टैः सहोपभुज्यताम्'—इति चानुज्ञातव्यम्। कस्मात्? स्वशाखाभेदे पठितत्वात्। तथाच च्छन्दोगापरसूत्रम्। "शेषमन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियतामिष्टैः सहोपभुज्यतामिति"—इति। वचनान्तराणि त्वस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयाणि॥ ३०॥

पितरोऽत्यल्पाद्यशेषाभवन्ति,—इति प्राधान्यात् पितृणामुपभोगं तावदाह,—

सर्व्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात्॥ ३१॥

सर्व्वमनुज्ञापितशेषमन्नं एकस्मिन्कस्मिन् पात्रे उद्धृत्य। 'एकत'—इति पाठेऽपि सएवार्थः। उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्। किं कृत्वा? अवनेनिज्य। अवनेजनं कृत्वा। अत्र, "दर्भेषु'—इत्यनन्तरम्, "मधुमध्वित्यचत्रमीमदन्तेति जपित्वा'—

सकृत् सकृदपोदत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च निर्जप्य तृप्ता. स्थेति पृच्छति ॥ २८ ॥

'सकृत् सकृत्'—इति वीप्सया सर्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु जलदानं दर्शयति। सर्वेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु अप उदकं दत्त्वा। उदकदानञ्चेदं प्रत्यापोशानार्थम्,—पूर्ववत् सम्बोधनविभक्त्या गोत्रादिकमुल्लिख्य स्वधापदेन करणीयम्। ब्राह्मणाय,—'अमृतस्यापिधानमसि स्वाहा'—इति मन्त्रेण तदुदकं पिबेयुः।

तदेवमपोदत्त्वा 'मधुवाता' मधुवातादति तृचं 'मधु च' त्रिर्वारत्रयं जप्ता, तृप्ता स्थ,—इति पृच्छति। कथं पुनरत्र तृचलाभः? "तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे"—इति लाट्यायनसूत्रात्। तदीयश्च विधिर्गृह्येऽपि ग्रहीतव्योभवति। तदुक्तमग्निस्वामिना,—'तत्रापि (गृह्येऽपि) एषएव विधिः तृचमन्त्रप्रयोगस्य'—इति। पुनःशब्दाच्च। यथा हि पूर्वं मधुवाताजपस्तथेदानीमपि,—इत्येतत् पुनःशब्दस्य सामर्थ्यम्। पूर्वञ्च न केवलस्य मधुवाता इत्यस्य जपः, अपितु तृचस्यैव। तथा इदानीमपि तृचस्यैव जपः,—इति सिध्यति। पूर्वमत्र गायत्त्रा। विहितं तेषाञ्चेदानीमपि गायत्त्रीजपः। सोऽयमस्माकं नास्ति,—इति ज्ञापयितुं 'पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा'—इत्याह। अस्मयोश्च पुनर्जपो न गायत्र्याश्चापि,—इत्यर्थः।

सोऽयमिदानीं यतिप्रयोगादरार्थोम उत्पन्नमार्यं। पूर्व

धाधाराः खल्विमे दर्भा प्राकृतमाधारान्तरमेव निवर्त्तयन्ति, न करणभूतामतिदेशागतां दर्व्वीमपि । तस्मादन्वष्टक्यवदत्रापि कर्म्मणि चोदकप्राप्तया दर्व्व्यैव पिण्डादातव्याः ।

त्रींस्त्रीन्—इति वीप्सा मातामहपचापेचया । तेन, 'देवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात् दैवेऽपि पिण्डदानं स्यादासनादिवत्—इति पर्य्यनुयोगोऽपि निरस्तः । 'मातामहानाञ्चैवम्"– इति वचने सत्यपि यदयं सूत्रकारस्त्रींस्त्रीनिति वीप्सामभिधत्ते, तद्बोधयति षडेवात्र पिण्डाभवन्ति, न पुनर्दैवेऽपि पिण्डोदातव्यः--इति । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"कर्षूसमन्वितं मुक्का तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" ॥

इति । दैवेऽपि चेत् पिण्डोदीयते, सप्तैव पिण्डाः स्युः । विकिरस्तु न पिण्डः, येन संख्यावचनमिदमुपपद्येत ।

अत्र च, चोदकबलात् प्राप्तं रेखोल्लेखनं कृत्वा, तत्र दर्भानास्तीर्य्य, चोदकप्राप्तं पितॄणामावाहनं कृत्वा, अवनेजनं कार्त्तव्यम् । अथेदानीमत्रमुद्धृत्य, अन्वष्टक्योक्तरीत्या पिण्डदानं करणीयमित्ययं कर्म्मक्रमः । 'उद्धृत्य'--इति 'अवनेनिज्य'--इति च इयमेव पिण्डान् दद्यादित्यनेनान्वेति । "अव्यक्तं प्रधानगामि"-- इति वचनात् । न त्वनयोरपि परस्परमस्त्यभिसम्बन्धः । कस्मात् ? द्वयोरपि पिण्डदानार्थतया समत्वात् । प्रमाणाभावाच्च । तस्मादुद्धरणावनेजनयोः पिण्डदानपूर्व्वकालतामात्रमत्रोच्यते, न पुनस्तयोरपि पूर्व्वापरीभाव । अतः कथं प्राकृतमनयोः पौर्व्वापर्य्य

इत्यधिकः पाठ. क्वचिद्गौडपुस्तके दृश्यते। नैवं पाश्चात्यपुस्तके पठ्यते। महायशसाऽप्येवं न पठितम्। रघुनन्दनोऽपि, "मधुवाता इति ऋक्त्रयं मधु मधु च जपित्वा पितुर्नाम गृहीत्वा गृह्योक्तविधिना पिण्ड दद्यात्"—इत्येतावन्मात्रमाह।

सर्व्वमिति द्रव्याभिप्रायेण वचन न निरवशेषार्थम्। कथं ज्ञायते? 'यो वा तेषा ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्"—इत्यन्वष्टक्यकर्म्मणि गृह्यकारेण शेषभोजनस्याप्युपदेशात्। न खल्वबाधेन सम्भवति शास्त्रार्थे, वचनम्—इति कृत्वा सामान्यस्यापि शास्त्रस्य बाधः कल्पयितुमुचितः,—इति हि चमसिना शेषभक्षाधिकरणे निर्णीतम्। पिण्डायासाकं विम्बप्रमाणा भवन्ति। न चैतत् शेषान्नाना प्रभूततमत्वे, निरवशेषेण शेषान्नेन पिण्डदानमित्यस्यां वर्णनायामुपपद्यते। 'इष्टैः सहोपभुज्यताम्'—इत्यनुज्ञानार्थैतदेव प्रतिपत्तव्यम्। तस्मात्,—यत् किञ्चिदन्नव्यञ्जनादिकमवशिष्ट तस्मात् सर्व्वस्मादेव किञ्चित् किञ्चिद्गृहीत्वा एकस्मिन् पात्रे कृत्वा, तेन पिण्डदानं कर्त्तव्यम्,—इति सिद्धम्। तथाचान्वष्टक्यकर्म्मणि कात्यायनः।

व्याप्तेर्ज्ञापनात्। तस्मादवगच्छामः,—उपदिष्टविशेषव्यतिरेकेण सर्व्वमन्यदन्यत्र भवतीति। न चेदेवम्, 'अन्यत्राप्येषएव स्यात्' —इत्यनर्थकमापद्येत। तस्माद्यथोक्तमेवास्तु।

एतदनन्तरं वृद्धप्रपितामहादिभ्यः लेपो दातव्यः। "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः"—इति वचनात्। मातामहपक्षे पृथक् करणमुक्तम्। अथेदानीं कात्यायनोक्तमवनेजनं चोदकपात्राणि जप-गृहावेक्षण पिण्डावेक्षण-वासोनिधानानि च कर्त्तव्यानि। तत्प्रकारस्तु गृह्यसूत्रादुपलभ्यः। तदिमे अतिदेशागताः,—इति ज्ञात्वा, तत्रभवान् सूत्रकारोनैतान् सूत्रयाम्बभूवेति ज्ञायते ॥ ३१ ॥

आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात् ॥३२॥

आचान्तेषु ब्राह्मणेषु सत्सु उदकादिकं दद्यात्। तस्मादाचमनमिदानीं दातव्यम्। तच्चैतत् पिण्डेषु तूष्णीं गन्धादिकं निक्षिप्य करणीयम्। कुतः?

"गन्धादीन् निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्"।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्। पिण्डप्रदानं प्रस्तुत्यैतस्याभिधानात् पिण्डेष्वेव गन्धादीनां निःक्षेपः। पिण्डस्था हि पितरो भवन्ति। "पिण्डानवेक्षते, सदैव पितरो देव"—इति ह्युक्तम्। 'गन्धादीन्'—इत्यनेन च यथासम्भवं गन्धपुष्पादयोगम्यन्ते। पूजार्थत्वादस्य। वासस्तु पूर्व्वमेव प्रदत्तम्। तस्माद्गन्धपुष्पधूपदीपाः इदानीं दीयन्ते। तदमीषां पिण्डेषु निःक्षेपविधानात् दैवे च पिण्डाभावात् पितृमातामहपक्षयोरेव करणमिति द्रष्टव्यम्।

चोदकमामसमुल्लङ्घेत । अथ, वैकृतात् पाठक्रमादनयोः क्रमः कल्प्यते ? नैतत् शक्यते । परिचिकल्पयिषितोऽनयोः पाठक्रमात् क्रम । क्लृप्तस्तु प्राकृत. क्रमोऽस्ति तेन च विरुद्धः परिचिकल्पयिषित क्रमो न खल्वपि वेडुमर्हतीति । न चाविरोधेन सम्भवति वचनार्थे विरोध. कल्पयितुमुचितः । कात्यायनोऽपि—

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र पूर्व्ववत् ।
अप उपिषेमून्देशेऽवनेनिक्ष्वेति निश्चिता ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्त्रीनेतेषामेव वामत ॥
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
सयोज्य यवकर्कन्धूदधिभि प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥

इत्यवनेजनात् परतोऽन्नोद्धरण पिण्डदानञ्चाह । यद्यप्येतदाभ्युदयिके कात्यायनेनोक्त, तथापि,—

"अन्यत्राप्येषएव स्यात् यवादिरहितो विधि' ।
दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधि. स्मृत " ॥

इत्यग्रपदं तेनैवान्यत्रापि तस्य विधेरतिदेशादवाप्येतत् सिध्यति । यथान्यत्र विशेषोदक्षिणाप्लवनदेशादिस्तथ्य विशेषतोऽभिधानार्थमिदं प्रतिपत्तव्यम् । एषएव,—इति चैवकारोऽप्यु तस्यार्थस्य

"अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन" ॥

इति कात्यायनवचने, 'अक्षय्योदकदानञ्च'—इति चकारेण 'अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु'—इति पूर्व्ववचनोपात्तमस्तु—इत्यनुषञ्जनीयम् । अर्घ्यदानवदितिविशेषाभिधानात् एतदपि अर्घ्यवत् प्रत्येकब्राह्मणहस्तेषु देयम् । तच्चैतत् 'अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्म्मणः अक्षय्यमस्तु'—इत्यादिना उदकं दद्यात्। "दैवे दत्तं श्राद्धं देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथक् यवाम्बु दत्त्वा"—इत्यादि खल्वाश्वलायनीये गृह्यपरिशिष्टे दृश्यते। "अक्षय्यमस्त्विति वाचयित्वा"—इति च च्छन्दोगापरसूत्रे। एवञ्च "उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति वक्ष्यमाणसूत्रमाञ्जस्येनोपपद्यते—इति। "दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु"—इति गौड़ाः। "येषामुद्दिष्ट तेषामक्षय्यमस्तु"—इति महाशयाः। ब्राह्मणाय, अस्तु,—इति ब्रूयुः। तदेतत् सर्व्वमेवोदकादिकं दैवपूर्व्वं करणीयम्। न हि पिण्डसंबन्धिनामीषां विधानम्। येन दैवे पिण्डाभावान्निवर्त्तेरन् ॥ ३२ ॥

अघोराः पितरः सन्तु; सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं नोवर्द्धतां, वर्द्धतामित्युक्ते, स्वधानिनयनीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तीर्य्य, स्वधां वाचयिष्यइति पृच्छति ॥ ३३ ॥

स्वधा,—इत्युदकमाचक्ष्महे। कस्मात्? 'स्वधा स्थ'—इति मन्त्रलिङ्गात्। सेयं स्वधा निनीयते येषु दर्भेषु, तइमे स्वधानिनयनीयाः,

तदेव गन्धादीन् निःक्षिप्य, पित्रादीनां त्रयाणां गोत्रादिक मुल्लिख्य एतत्ते आचमनं स्वधा,—इति तन्त्रेणाचमनं देयम्। एवं मातामहपक्षेऽपि। न च्चत्र गन्धादिष्विव तूष्णीमिति करोति। येनामन्त्रकमस्य प्रदानं स्यात्। तदिदं दैवपूर्व्वमेव देयं भवति। कस्मात्? "दैवपूर्व्वं श्राद्धं कुर्व्वीत"—इति वचनात्। दैवलायुक्तस्तु क्रमव्यत्ययस्तत्तत्प्रयोगविषयः। आचान्तेषु यदिदमुदकदान, तदासेचनरूपम्। तच्चैतदविशेषात् ब्राह्मणाग्रभूमेर्ब्राह्मणानाञ्च भवति। अक्षतायवा। कुतः?

"अक्षतास्तु यवा प्रोक्ताश्चष्टाधानाभवन्ति ते"।

इति वचनात्। मन्त्रश्चोदकादीनां कात्यायनीक्तोग्राह्यः। तथाच कात्यायनः।

"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति।
शिवाआप सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम्।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्"॥

इति। युग्मानेव,—इत्याभ्युदयिकविषयम्। पुष्पाक्षतयोर्ब्राह्मण हस्तएव दानम्। कस्मात्? युग्मानेव,—इत्यनेन तेषामेव सन्नि हितत्वात्। अत्र, 'अस्तु'—इति 'सन्तु',—इति च यथासम्भवमुत्त रम्। योग्यत्वात्।

"प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः"।

इति कात्यायनवचने सर्व्वशब्देन व्याप्तावगतेश्च। एतदनन्तर आदद्याच्चार्थ्यार्थमुदकं दद्यात्। तत्र च,—

क्रियताम्। न चैव क्रियते। तस्मात्,—तदर्थमिव एतदर्थमपि पवित्रमुत्पादयितव्यम्। तथा चोक्तम्। "विरोधे च श्रुतिविशेषा दव्यक्त. शेषे"—इति।

आह। दर्भानाम्नीर्य्य,—इत्युक्तम्। न ज्ञायते, –कुत्र इमे दर्भा आस्तृतव्या'—इति। पिण्डेषु,—इति ब्रूम। कुत? "पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्,"—इति कात्यायनवचनात्। अतएव दैवे नैतत् स्यात्। तत्र पिण्डाभावात्। स्वधा वाचयिष्ये'—इत्ययञ्च प्रश्न पितृपक्षे मातामहपक्षे च सकृदेव भवति। कथं ज्ञायते? यदय सूत्रकार अत्र प्रश्न सूत्रयित्वा उत्तरत्र पक्षामेव स्वधावाचन सूत्रयिष्यति, ततोऽवगच्छाम,—पक्षामुद्देशेन सकृदेव प्रश्नोऽयम। अन्यथा मातामहाना स्वधावाचनसूत्रणमनर्थकं स्यात्। 'माता महानाञ्चैवम्'—इति हि सूत्रितम। 'अघोरा पितर सन्तु'— इत्येषा तु प्रार्थना उभयत्रैव कर्त्तव्या। 'गोत्र नोवर्द्धताम्'—इति त्रिष्वपि पक्षेषु। सा खल्वियमाशी प्रार्थना पितृर दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना कर्त्तव्या। "पिण्डपितृयज्ञवदुपचार"—इत्यनेन सर्व्वत्र तथाऽवगते।

"दत्त्वाऽऽशी. प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्य प्राङ्मुखोबुध'।
अघोरा पितर. सन्तु सन्त्वित्युक्त स ते पुन"॥

इति मत्स्यपुराणवचन तदुक्तप्रयोगविषयम्। समुच्चयमुपपिपादयिषुर्वाचस्पतिस्तु,—

"दक्षिणा दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्"॥

तान् स्वधानिनयनीयान् । स्वधानिनयनीयेषु हि दर्भेषु वारिधारां सूत्रयिष्यति । रघुनन्दनस्त्वेतदनालोचयन्नाह,—'स्वधानिनयनीयान् स्वधावाचनमात्रार्थान्—इति । तदशब्दम् । न हि निनयतिर्वाचनमभिधत्ते । दर्भानास्तीर्य,—इति सिद्धे, यत् स्वधानिनयनीयान्,—इति करोति, तद्बोधयति—स्वधानिनयनमात्रसमीपामर्थीन त्वन्यत् किञ्चिदिति । तस्मादक्षतप्रयोजनान्तरायन्यएव दर्भाइदानीमास्तृतव्याः । तानिमान् दर्भान् विशिनष्टि । सपवित्रान् पवित्रसहितान् । तदेतत् पवित्रमिदानीमुत्पादयितव्यम् । न खल्वनुत्पाद्य पवित्र शक्यन्ते दर्भाः सपवित्राः कर्तुम् । ननु, सन्ति पवित्राण्यर्घ्यपात्रसंबन्धीनि ? सत्यं सन्ति । ब्राह्मणाय प्रतिपादितानि तु तानि कथमत्रापि नियुज्येरन् । पितरोहि तैस्तर्पिता. ।

अपिच । किमेतत् पवित्रमर्घ्यसंबन्धि, आहोस्विदन्यदित्यस्मिन् संशये, अन्यदिति प्रतिपद्यामहे । किं कारणम् ? स्वधानिनयनार्थाह्यन्ये दर्भाः सन्निक्षप्यन्ते । येभ्यः स्वधानिनयनीयादर्भागृह्यन्ते । तस्मात् पवित्राण्यपि तेभ्यएव कर्त्तव्यानि भवन्ति । अथैतानि खल्वर्घ्यपवित्राणि न बुद्धिमागच्छन्ति । आगच्छन्ति त्वितरे दर्भाः ; येभ्य. स्वधानिनयनीयागृह्यन्ते । यथा दर्शपौर्णमासयोर्विधृती पवित्रे च न वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः क्रियेते, किन्त्वव्यक्तत्वात् ततोऽन्यस्मात् परिभोजनीयाद्बर्हिषः । तथाऽत्रापि नार्घ्यपात्रसबन्धि पवित्रमादेयं किन्त्वव्यक्तत्वात् स्वधानिनयनार्था दर्भात् । न चेदेवम्, पिण्डदानार्थरेखाऽप्यर्घ्यसंबन्धिना पवित्रेण

वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति ॥ ३४ ॥

ऋजुरत्तरार्थः । चशब्दात् 'स्वधोच्यताम्'—इत्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । तेन, 'पितृभ्य, स्वधोच्यताम्'—इत्यादिकं वक्तव्यं भवति । अतोनात्र तन्त्रता । तथाच कात्यायन' ।

"अर्घ्येऽच्चय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनएवच" ॥

इति । अत्र, मातामहाद्युपादानस्याभिप्रायः पूर्व्वसूत्रे वर्णितोऽस्माभिः ॥ ३४ ॥

अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिननीये धारां दद्यादूर्जं वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं कृत्वा ॥ ३५ ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्येक ब्राह्मणैरुक्ते, स्वधानिनयनीये पूर्व्वोक्तास्तृतदर्भ । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । स्वधानिनयनीयेषु,—इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । रघुनन्दनस्तु 'स्वधानिनयने'—इति पठित्वा 'स्वधावाचने कृते'—इति व्याचष्टे । तदयुक्तमित्युक्तम् । तत्पाठेऽपि, अधिकरणे ल्युटा दर्भ एवार्थ. । तदेतेषु दर्भेषु उदकधारा दद्यात्,—ऊर्ज वहन्तीरिति मन्त्रेण । किं कृत्वा ? यत् पात्रं पूर्व्वं संस्रवान् समवनीय न्युब्ज कृतं, तत् पात्रमुत्तानमूर्द्धमुखं कृत्वा । तथाच कात्यायन. ।

इति मनुवचनं मत्स्यपुराणवचनञ्च पूर्व्वोक्तं पश्यन्, पूर्व्वाभिमुखोद चिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यात्'—इति कल्पयति। 'दक्षिणां दिशम्'--इत्यनन्तरञ्च मनुना 'दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम्'—इति पठितं, न त्वघोरा' पितरः सन्तु—इति। मत्स्यपुराणे तु,—

"अथ पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च।
सतिल नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्॥

* * * * * *

ततः स्वधावाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्।
दत्त्वाऽऽशीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुध.॥
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः।
गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः॥
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति चैवमुदीरयेत्"।

इति तस्मादन्यादृशमेव पठितम्। तदेतदपि मतद्वयं कथं समुच्चि चीयति,—इति न खल्वधिगच्छामि। समुच्चयरसिकोरघुनन्दन स्त्वनयोः समुच्चयमुपपादयितुमपारयन् साधारणत्वञ्च मत्स्यपुरा णीयप्रयोगस्याजानान. कल्पनाकुशल: शाख्यन्तरीयत्व तस्य कल्पयाञ्चकार। तदश्रद्धेयम्। साधारणाभ्युदयकीर्त्तनाध्याये खल्वस्य प्रयोगस्तत्रोपदिष्ट सर्व्वसाधारणएव भवितुमर्हति। स कथं शाख्यन्तरीयः शक्य. कल्पयितुम्। शाख्यन्तरीयत्वे च नास्य साधारणत्व स्यात्। शाख्यन्तरीयत्वकल्पना चैवंविधस्थले तेषा-मवलम्बनम्। सा त्विह न सम्भवतीत्यकामेनाप्यसम्प्रदायिकोऽवा भ्युपगन्तव्य', - इत्यलमु किं विस्तरेण॥ २३॥

तदीत्तरवाक्यस्यैव प्रतीकम्। तत्रैवमुभयथा दर्शने सति, 'उत्तानं पात्रं कृत्वा'—इत्येतदुत्तरस्यैव सूत्रस्य प्रतीकं, नैतस्य—इत्यस्यां कल्पनायां न किञ्चित् कारणं पश्यामः। पक्षपातेन हि भवानेवं मन्यते। परतन्त्रप्रज्ञा हि जनाः स्वयं शास्त्रार्थं निर्णेतुमशक्नुवन्तः प्रख्यातवर्णनास्ववलम्बेरन्। स्वतन्त्रप्रज्ञानान्तु नैवमकस्मात् पक्षपातोयुक्तः। पुरुषमतिवैरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गादित्यलं किं विस्तरेण ?

न च, 'उत्तानपात्रकृदित्यस्य,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा।
कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः'—इति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम्। यथाश्रुतार्थपरित्यागे मानाभावात्। शब्दस्य श्रवणभावात् योऽर्थोऽवगम्यते, सोऽयं श्रुत्याऽवगम्यते। अवगम्यते चेत्, कथं परित्यज्येत।

तदेतत् स्वधानिनयनीये धारादानम्,—अन्वष्टक्योक्तप्रकारेण वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन करणीयम्। यत्,—

"श्राद्धे सेचनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत्।
तर्पणे तूभय कुर्य्यादेषएव विधिः स्मृतः" ॥

इति स्नानसूत्रपरिशिष्टे 'पाणिनैकेन'—इत्युक्तम्। तदञ्जलिकरणाभावाभिप्रायेण, न त्वन्वारम्भनिषेधार्थम्। कथं ज्ञायते ?

"देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलीन्" ॥

दक्षिणा अमृतस."--इत्यपि निगमोभवति। तस्मादत्यन्ता शक्तावपि पर्णं काकिनी फल पुष्पमपि वा दक्षिणा दद्यात्। एवमपि सदक्षिणोयज्ञोन खल्वाम्नान भच्यति,--इति। शक्तौ तु, पित्रे रजतस्याभ्यर्हितत्वात् तद्दयम। दैवे पुनरमङ्गल रजत न देय, किन्तु हिरण्यादिकमित्यादिक यथासम्भवमूहनीयम्।

सेय दक्षिणा दैवपूर्व्व दातव्या। कुत ? 'दैवपूर्व्व श्राद्ध कुर्व्वीत'--इति वचनात्। दक्षिणाऽपि खल्वङ्ग श्राद्धस्य। तस्मात् साऽपि दैवपूर्व्वमेव करणीया भवति। विष्णुपुराणोक्तस्तु क्रमविपर्य्ययस्तदुक्तप्रयोगविषय। यच्च,--

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।

कर्म्मान्तेऽनुच्यमानाया पूर्णपात्रादिका भवेत्" ॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्म्मान्तत्वाभिधानात्,--

"दैवाद्यन्त तदीहेत पित्राद्यन्त न तद्भवेत्।

पित्राद्यन्तन्त्वीहमान क्षिप्र नश्यति सान्वय" ॥

इति मनुवचनाच्च आदौ पितृपक्षे दक्षिणा,--इति तत्त्वकारेणोक्तम्। तदयुक्तम्। परतोपि कर्म्माभिधानादिदानी कर्म्मान्तत्वानुपपत्त.। च्छन्दोगपरिशिष्टवचनस्य सामान्यस्यापवादविषयेऽप्रवृत्तेश्च। मनुवचनञ्च तदुक्तप्रयोगविषयमित्यनुदाहरणम्।

सा खल्विय दक्षिणा,--पित्रे प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्या, पित्र्यकर्म्माङ्गत्वात्,--इति नीलाम्बरोपाध्याया.। मदनपारिजाते तु,--

इत्यनुपदमेव तर्पणे अञ्जलिविधानस्वरसात् । तदस्य परिषेचनस्यातिदेशलभ्यत्वेपि सुवर्णमाषो:प्रार्थनानन्तरं दर्भास्तरणानन्तरञ्चैतत् करणीयमित्येतदर्थम् । न पुनर्वारिधारान्तरविधानार्थम् । कल्पनागौरवापत्तेः ॥ ३५ ॥

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥३६॥

'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्'—इति दैवे ब्राह्मणं वाचयित्वा । 'वाचयित्वा'—इति कुर्व्वन्, 'विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि'—इति वाचयितुरध्येषणाऽर्थायातेति दर्शयति । 'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्'—इति प्रश्नः, 'सुप्रीता भवन्तु'—इत्युत्तरमिति महायशाः । तदेतदुक्तम् । 'पिण्डपात्राणि चालयित्वा' । पिण्डाय पात्राणि च पिण्डपात्राणि, तानि चालयित्वा,—इत्यर्थः । 'पात्राणि'—इति भोजनपात्राणि परामृशति । कथं ज्ञायते ? पिण्डपात्रस्यैकत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेः । 'सर्व्वमन्नमेकतोद्धृत्य'—इति हि सूत्रितम् । अन्वष्टक्येऽपि एकस्मिन् पात्रे हवींषि सन्नीय तस्मादवदाय पिण्डदानं ग्रन्थकारेणोक्तम् । ननु, व्यक्तिभेदाद्बहुवचनमुपपत्स्यते ? सत्यमुपपत्स्यते, अगतिरियमिति त्वतदुपेक्षणीयं भवति ; सम्भवन्त्यां गतौ । अतएव, पिण्डानां पात्राणि,—इत्यपि न वर्ण्यते । तस्मात् यथोक्तमेवास्तु ।

इदानीं 'यथाशक्ति' शक्त्यनतिक्रमेण दक्षिणा दद्यात् । 'ह्नीयज्ञस्त्वदक्षिणः'—इति हि स्मरन्ति । "यज्ञोगभ्यर्व्वस्तस्य

स्विति'—इति मन्वादौ इतिकारस्य स्वरूपार्थत्वमबुद्धा तदेव पठन्त्यन्ये ॥ ३७ ॥

सन्त्वितुक्ते स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३८॥

सन्तु,—इति ब्राह्मणैरुक्ते, सर्व्वानेव ब्राह्मणान् स्वस्ति—इति वाचयित्वा पूर्व्वोक्ताएवाशिषः प्रतिगृह्य इदानी मनसा स्वीकृत्य। स्वस्तिवाच्य,—इति वचनात् स्वस्ति ब्रूहि,—इति ब्राह्मणेषु वाचयितु मग्रोऽर्थायात,—इति। सर्व्वे च ब्राह्मणा स्वस्त्येतत स्वस्ति वाचयितव्या। कुत ? 'युग्मानेव स्वस्तिवाच्य'—इति कात्यायनदर्शनात्। युग्मान—इत्याभ्युदयिकाभिप्राय वचनम।

रघुनन्दनस्त्वन्यथैव ग्रन्थ पठति,—'उत्तान पात्र कृत्वा'—इत्यादिम्। 'उत्तान पात्र कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्, विश्वेदेवा प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा, दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेद सन्ततिरेवच श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयश्च नोस्त्विति चान्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च न सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन अत्र प्रवर्द्धता नित्य दाता शत जीवतु येभ्य सङ्कल्पितादिजास्तेषामद्यथा तृप्तिरस्तु एता सत्याशिष सन्तु इत्याशिष प्रतिगृह्य'—इति। महायश प्रभृतयो यथा पठन्ति, तथैव त्वस्माभि पठितोव्याख्यातश्च ग्रन्थ ॥ ३८ ॥

वाजेवाजे वत वाजिनोनोधनेषु विप्राअमृताऋतज्ञा-

"सर्व्वं कर्म्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम् ।

इति जमदग्निवचनादुपवीतिना प्राङ्मुखेन कर्त्तव्या,—इत्युक्तम ।

'अपसव्यन्तु तत्रापि मत्स्योहि भगवान् जगौ' ।

इत्युत्तराद्धेन तु तेनापि विकल्पएवोक्तः ॥ २६ ॥

अथेदानीम,—

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नोमा विगमद्बहु देयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च न. सन्तु मा च याचिष्म कञ्चनेत्येताएवाशिषः सन्तु ॥ ३७ ॥

'इति' एत मन्त्र पठित्वा, 'एताएवाशिष सन्तु'—इति प्रार्थयेत् । 'वेदा ,'—इति बहुवचनान्तमेव पदम,—अत्र, छन्दोगापरसूत्रे, कातीयकल्पादौ च पठ्यते। मन्वादिभिरप्येवमेवैद पठितम। मेधातिथिगोविन्दराजविज्ञानेश्वरकुल्लूकभट्टापरार्कश्रद्धधरविश्वेश्वर भट्टहेमाद्रिदीक्षितगदाधरनीलाम्बरनीलकण्ठभट्टादिभिरपि तथैव व्याख्यातम् । दीपकलिकामात्रदर्शी रघुनन्दनस्त्वाह,—'वेदा ध्ययनाध्यापन तदर्थबोध तदर्थानुष्ठानैर्वृद्धिमेतु'—इति याज्ञवल्क्य दीपकलिकाया व्याख्यानात् वेदइत्येव पाठोन तु वेदा इति,—इति ।

'मा व्यगमत्'—इति केचित् पठन्ति। 'बहु देयञ्च नोऽ

प्राप्नोति चेत्, अवचनेपि तथैव प्राप्नोति। किमिति धूर्य्यस्येति करोति। तस्मात्,—परिसंख्यानार्थमेवैतद्वचनमिति प्रतिपद्यामहे। पित्रधीन खल्वन्येषा याग,—इति पितृब्राह्मणे विसृष्टे सर्व्वएवैते सुतरां विसृष्टाभवन्ति,—इति। तदिदं दैवान्तत्वं श्राद्धस्य। तदेव धूर्य्य ब्राह्मणमुत्थाप्य, समुत्थितान् सर्व्वान् ब्राह्मणान् तन्त्रेण प्रणमेत् ॥ ३९ ॥

आमा वाजस्य प्रसवोजगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे अमा गन्तां पितरा मातरा चामा सोमोऽमृतत्वेन गम्यादित्यासीमान्तमनुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशति ॥ ४० ॥

आमा वाजस्य,—इति मन्त्रेण सकृतपठितेनैव सर्व्वान् ब्राह्मणान् सीमापर्य्यन्तमनुव्रज्य सर्व्वानभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य च वामदेव्य नाम साम गीत्वा अथ प्रविशति गृहम्। 'कयानश्चित्रआभुवत्'—इति ऋचि सूक्ते गीयमानं साम वामदेव्यम्। रघुनन्दनस्त्वन्येन अन्यं पठति पितरा मातरा'—इत्यादिम्। "पितरा मातरा युवमामा सोमोऽमृतत्वाऽ गम्यादित्यतयाऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवादयेत् ततोवामदेव्य गीत्वा गृह प्रविशति'—इति।

एततपर्य्यन्तं कृत्वा, "मध्यम पिण्ड पत्नी सुतकामा प्राश्नीयादाधत्त पितरोगर्भमिति", 'गौवा तेषा ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्'—इति, 'इन्द्र पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिष्ठापयेत्"—इति च

अत्र मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्तायात पथिभिर्देवया नैरित्येतया विसृज्य ॥ ३८ ॥

वाजेवाजे,—इत्येतया ऋचा ब्राह्मणान् विसृज्य। विसर्जनप्रकारश्च च्छन्दोगपरिशिष्टोक्तोग्राह्य । यथा,—

"युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहण सदा ।
कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ॥

इति। अस्माद्वचनादवगच्छाम —मन्त्रमन्त्रमुच्चार्य्य धूर्य्यस्य विप्रस्यानङ्गुष्ठ पाणि गृह्णीयात। तावतैव सर्व्वे ब्राह्मणाविसृष्टा भवन्ति,—इति। सोय धूर्य्योविप्र पित्र्यएव भवति। किं कारणम? पित्रर्थं हि श्राद्ध देवाय तदङ्गतयेज्यन्ते। तत्रैव सति, ब्राह्मणेषु य उत्तादिभिरन्यानत्येति, सोय धूर्य्य पित्र्यएव नियोक्तव्योभवति, न खल्वपि दैवे। न हि प्रधानमतिक्रम्य तच्छेषे विशेषस्याभिनिवेश प्रधाने तु सामान्यस्येति साध्वी कल्पना भवति। दैवे च ब्राह्मणपरोचैव नास्तीत्यपि स्मर्त्तारो भवन्ति। तस्मात् पित्र्यएव विप्रोधूर्य्य ।

तस्य च पाणि गृहीत्वोत्थापन करणीयम। तावता न केवलमयमेवैक, यावत् सर्व्वेपि श्राद्धिब्राह्मणातयापितविसृष्टाय भवन्ति। तदेव धूर्य्य ब्राह्मणमनु परपामुत्थानावगतं पश्चादेव देवब्राह्मण समुत्थितोविसृष्टश्च भवति,—इत्यर्थात् सिद्धम्। अथावापि दैवपूर्व्वत्वमिष्येत, धूर्य्यस्येतिवचनमनर्थकं स्यात्। कथम्? धूर्य्यस्येतिवचने धूर्य्यस्यान्यस्य च ग्रहणग्रहण

इति। न च, सर्व्वत्र तत्रभवन्तः फलमामनन्ति। फलवतः सन्निधौ च यदफलं श्रूयते, तत् फलवतो भवत्यङ्गमिति। तस्मात् किञ्चिदेषु प्रधानं न सर्व्वम्,—इति स्थितम्।

एवं स्थिते चिन्ता। किं ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्, आहोस्वित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम्?—इति। कुतः संशयः? उभयत्रैव फलश्रुतिदर्शनात्। ननु, शेषेण पिण्डदानविधानादर्थकर्म्म प्रतिपत्तिरियम्। नैषदोषः। अर्थकर्म्मणि प्रतिपादनोपपत्तेः। बलिहरणवत्। यथा खल्वर्थकर्म्मणि बलिहरणे वैश्वदेवशेषस्य प्रतिपादनं, तथा अर्थकर्म्मणि पिण्डदाने शेषोयं प्रतिपाद्यते,—इति। कथं ज्ञायते? फलवादोपपत्तेः। पिण्डे फलवादः खल्वेव-मुपपत्स्यते। अफलायां प्रतिपत्तौ नैतस्योपपत्तिः। तस्मादर्थकर्म्म-तत् पिण्डदानमिति पश्यामः। इतश्चैतदेवं पश्यामः। अभावेऽपि दर्शनात्। शेषस्याभावेऽपि पिण्डदानं दृश्यते। क्व? पिण्डपितृ-यज्ञादौ। ब्राह्मणभोजनं तत्र नास्ति। ब्राह्मणभोजनस्य चाभावे कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते। तस्मादर्थकर्म्मैवासौ न प्रतिपत्तिः। तत्रैव शेषः प्रतिपाद्यते। ब्राह्मणभोजनात् पुरस्तादपि केषाञ्चित् पिण्डदानदर्शनाच्चैवमवगच्छामः। प्रतिपत्त्यर्थकर्म्म चैतत् स्यात् न प्रतिपत्तिरेव।

तत्र, उभयं प्रधानम्,—इति भट्टनारायणप्रभृतयो मन्यन्ते। श्लोकानप्युदाहरन्ति।

"प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः।
गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात्॥

चोदकप्राप्तं कर्त्तव्यम् । तच, 'योवा तेषाम्'—इति सूत्रेण श्राद्धशेषभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् स्वभोजनकाले स्यात् न पुनरेतस्मिन्नेव क्रमे,—इति । पिण्डप्रतिपत्तिर्यान्वष्टक्योक्ता ग्राह्या ।

श्राद्धदिने बलिवैश्वदेवौ च श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेण करणीयौ । कुतः ?

"श्राद्धाह्नि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्" ।

इति स्मरणात् । अपिच । पितृभ्योहविर्निरूप्य तेभ्योऽदत्त्वा न खल्वन्येभ्यस्तस्य दानमुचितम् । तदुक्तं निरुक्ते नैगमकाण्डे । "अगस्त्यइन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार, स इन्द्रएत्य परिदेवयाञ्चक्रे"—इति । तस्मात् श्राद्धशेषेणैतयोःकरणं न ततः पूर्व्वम्,—इति । विस्तरेण चैतदस्मामिर्गृह्यसूत्रभाष्येऽभिहितमित्युपारम्यते ।

अथैतस्मिन् कर्म्मणि किं प्रधानमित्यस्य निरूपणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । किं भवति प्रयोजनम् ? यत् प्रधानं तावन्मात्रे निर्वृत्ते अतिपतितेऽप्यन्यस्मिन् कस्याञ्चिदवस्थायां पुरुषोन प्रत्यवैष्यति,—इति । तत्र, इदं तावत् नः परीक्ष्यम्,—किं ब्राह्मणनिमन्त्रणादि सर्व्वं प्रधानम्, उत एषु मध्ये किञ्चित्,—इति । सर्व्वं तावन्न भवति प्रधानम् । किं कारणम् ? प्रत्यक्षं खल्वेषु कस्यचित् परार्थत्वम् । यथा निमन्त्रणादेर्भोजनाद्यर्थत्वम् । रेखाकरणादेश्च पिण्डदानाद्यर्थत्वम् । वचनमत्रार्थे नास्ति,—इति चेत् । मास्मीद्वचनं प्रत्यक्षं तावदेतत् । यच्च परार्थं न तत् प्रधानम् । शेषः खल्वसौ । तथाचोक्तम् । "शेषः परार्थत्वात्"—

पाणिनोक्तम् । तत्र ब्रूम । 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति'—इति कौण्डपायिनामयने, अग्निहोत्रवत् जुह्वति इति वचनव्यक्त्या यथा नैयमिकस्याग्निहोत्रस्य धर्म्मा अतिदिश्यन्ते, प्रधानञ्च होमोयदग्नये च प्रजापतये च, इत्यादि., यथा वा 'उद्भिदा यजेत'—इत्येवमादौ श्यव्यक्तयजतौ सौमिकधर्म्मा इव प्रधानान्यपि यजतय. प्रदिश्यन्ते, तयोरूपान्तराभावात् । तद्वदत्रापि स्यात् । प्रधानस्यातिदेशे न कश्चिदर्थः,—इति खल्वसौ न प्रदिश्यते । यथा चावोचाम,—महानर्थस्तस्य भवति,—इति कथमसौ न प्रदिश्येत ।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः किन्त्वङ्गस्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितम् । द्रव्यदेवतं पुनरङ्गे एव प्रदिश्येते अङ्गान्तरवत्,—इति । एवन्तर्हि प्रकृतेऽपि श्राद्धचोदनया प्रधानं विहितम्,—इत्यङ्गमेवेतिकर्त्तव्यता प्रदेक्ष्यते । कथन्तर्हि नित्यश्राद्धादौ पिण्डदानस्य निषेधः ? इतिकर्त्तव्यतानिषेधाभिप्रायेण,—इति ब्रूमः । इतिकर्त्तव्यतायाश्च निषेधात् पिण्डोपि न दीयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासीरीये च यथा न अग्निः प्रणीयते, तद्वत् । न हि विहितमपि इतिकर्त्तव्यताभिरनुपकृतमर्थाय कल्पते । यस्य चार्थोनास्ति, सोपि किमिति क्रियेत । अपिच । न चोदकएव प्रापयति, किन्तर्हि चोदनापि,—इत्यवोचाम । तस्मादुभयोः प्राधान्यपक्षे चोदकेन पिण्डोमा प्रापि । चोदनया तु प्राप्स्यति । तत्र, चोदनया प्राप्तः पिण्डः प्रतिषिध्यमानस्तदितरत् चोदनाप्राप्त कर्त्तव्यमनुजानीते । सोय पर्य्युदासोन निषेधः ।

श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः ।
भीष्मस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि ॥
भोजनस्य प्रधानत्व वदन्त्यन्ये महर्षय. ।
ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात् ॥
महाफलविधेश्चैव पङ्क्तिपावनभोजनात् ।
अपाङ्क्तभोजनाद्दातुर्महानर्थप्रदर्शनात ॥
आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डै. क्रियाविधे ।
तदान्नभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ॥
विद्वन्मतमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम् ।
प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्मादेष समुच्चय" ॥

इति । तदिमे श्लोका. च्छन्दोगपरिशिष्टस्यान्तिमे खण्डे पठ्यन्ते । क्वचित् द्वितीयचतुर्थौ विहाय । गृह्यसूत्रभाष्ये भट्टनारायणेन च पठिता । परिशिष्टप्रकाशकृता तु नारायणोपाध्यायेन च्छन्दोग परिशिष्टस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमाः कतिचित् खण्डा न पठिताः न च व्याख्याताः । तदत्र भगवन्तोभूमिदेवा' प्रमाणम् । अत्रच, निमित्ततोब्राह्मणभोजनस्य पिण्डदानस्य चानतुष्ठानेऽप्युभयो. प्राधान्य नानुपपन्नम । यमोमर्याजिपक्षे दधिपयोयागवत् । फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति । तदेव न्यायोऽप्यनुष्ठानौ भवति ।

यत्त,—'नित्यश्राद्धादौ पिण्डनिषेधात् ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानम् । निषेधोहि प्राप्तस्य, प्राप्तिश्चातिदेशात्, स चाङ्गाना मेव,—इति । अङ्गे च पिण्डदाने फलश्रुतिरर्थवादएव । पिण्ड दानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कर्मान्तरम्'—इति शूल

विरोधः। विभिन्नविषयत्वाद्वचनानाम्। यत्र,—पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानमिति वर्णितम्। तदसङ्गतम। यथाश्रुतार्थपरित्यागे हेत्वभावात्। पितुरुद्देश्यकदानमात्रस्यैव तदितिकर्त्तव्यतापत्तेश्च। 'श्रस्य',—इति करणाच्चैवमवगच्छाम।

"एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्"।

इति तस्यैव वचनान्तरदर्शनाच्चैव गम्यते। 'न निर्व्वपति यः पिण्डम्'—इति चैवमादौ तथैव निर्दिश्यते। अभिविश्यैवमनु-ग्रहीष्यते। तस्मादपवर्णित तत। तदेव कस्यचित् पिण्डदानस्य कस्यचिच्च ब्राह्मणभोजनस्य प्राधान्ये स्मरम.,—इत्यत. कारणात् समुच्चयपक्ष: प्रादुर्भवति। अत. एकतरप्राधान्याविदकानि वचनानि न खल्वेतत्पक्षे चोदयितव्यानि भवन्ति। सोयमनङ्गारो न दोष.। परेषा पुनरय पर्यनुयोगोऽवर्जनीय. स्यात्। तथाचो-भयथा दर्शनम्। अन्वष्टक्यादौ तत्रभवान् सूत्रकार. पिण्डदान महता प्रबन्धेनोपदिदेश, न ब्राह्मणभोजनम्। "अधिकमाशये दिमम्"—इति च नित्यश्राद्धे कात्यायनश्चाह। तस्मात, उभय प्रधानम्। क्वचिद्विशेषवचनादेकैकम्। यथा पिण्डपितृयज्ञादौ, नित्यश्राद्धादौ च। सपिण्डीकरणादौ तूभयो. प्राधान्य स्थितमेव। इत्यलमु किं विस्तरेण ॥ ०॥ ४० ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये द्वितीया खण्डिका ॥

पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतपिण्डदानात् कर्म्मान्तरम्,— इति यदुक्तम्। तत्र पृच्छाम । तस्य श्राद्धत्वमस्ति न वा? अस्ति चेत, विफल प्रयाम । कर्म्मान्तरत्वैतदेव न स्यात्। सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति तस्मिन् प्रधानमिति चेत। न। रूपभेदाभावात्। यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि। तत्रैव सति, सति ब्राह्मणभोजने तदङ्ग विपरीत मन्यथा,--इत्यत्र न खलु कारणमस्ति। अपिच। एवमपि पिण्डदानस्य श्राद्धत्वमभ्युपगत भवति। तथा चासतीव ब्राह्मण भोजने सत्यपि तस्मिन प्रधानमेवैतत् स्यात्।

अस्तु तर्हि पिण्डदानस्य श्राद्धत्व नास्ति—इति। तदपि नास्ति। यत तत्रभवान् ग्रन्थकार 'तत् श्राद्धम'--इति सूत्रयन पिण्डपितृयज्ञस्य श्राद्धत्वमाह। पिण्डप्रधानस्तु स। पिण्डैरेव तत्र पितरइज्यन्ते। तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मण भोजनाद्दृतेपि श्राद्धनिष्पत्तिदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्य भवति। द्वया समानत्वात्। समुच्चयपक्ष खल्वेव सुपोढलितोभवति। अथ, अनयोरेकतरस्यैव प्राधान्यमिति निर्बन्ध, पिण्डदानमात्र तर्हि प्रधानमुच्यताम। पिण्डदानएव तत्रभवतोग्रन्थकारस्य महायत्नदर्शनात्। तथा मनुरपि।

'सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मत ।
अनयैवावृता कार्य्य पिण्डनिर्व्वपण सुतै ' ॥

इति पिण्डदानस्य प्राधान्यमाह। सर्व्ववचनसामञ्जस्यकरणाभि मानिनात्वेतन्मनुवचनविरोधोदुष्परिहर स्यात्। अस्माकन्तु नैष

तदिदमेकोद्दिष्टं द्विविधं भवति, प्रेतैकोद्दिष्टं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टञ्च। तदुभयमिह लाघवार्थमेकेन ग्रन्थेनाभिधीयते। अतः प्रेतपदप्रयोगोऽत्र नोपदिष्टः। एवं खल्वमौ प्रत्याब्दिकेऽपि प्रसज्येत। कथं नु स मा प्रसञ्जि,—इति यदुभयसाधारणं तदेवोपदिष्टम्। प्रेतैकोद्दिष्टे तु शास्त्रान्तरात् प्रेतपदप्रयोगः स्यात्। तेन, प्रत्याब्दिकमप्येकोद्दिष्टमेव। न पुनरेतेन तद्विक्रियते। तस्मात्, तस्याप्येकोद्दिष्टतयैवोपलेखोन त्वेकोद्दिष्टविधिकतया,—इति द्रष्टव्यम्। "अथैकोद्दिष्टं तत् त्रेधा भवति नव मिश्रं पुराणञ्च"—इति शाखान्तरेऽपि प्रत्याब्दिकस्यैकोद्दिष्टत्वमुक्तं न त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम्,—इति।

गौड़ास्तु एतत्प्रकरणशेषे "एतत् प्रेतश्राद्धम्"—इति, एतत् खण्डिकापरिसमाप्तौ, "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति च सूत्रद्वयमधिकं पठन्तः, प्रेतैकोद्दिष्टमेवैतत् प्रत्याब्दिकेऽप्यस्यैव धर्मप्रदेशः,—इति मन्यमानाः प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्टविविधकतयोल्लिखन्ति। पाश्चात्यसूत्रग्रन्थे तु नैतत् सूत्रद्वयं पठ्यते। भाष्यकारैरपि चिरन्तनैर्न पठितं न खल्वपि व्याख्यातम्। च्छन्दोगापरसूत्रेऽपि न तादृशं किञ्चित् पठ्यते। पारस्करोऽपि नैव किञ्चित् सूत्रयाञ्चकार। कात्यायनएव सपिण्डीकरणात् परम्,—"अत ऊर्द्ध्वं प्रेतायान्नं दद्यात्; यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति सूत्रयाम्बभूव। परमसावपि, "एतत् प्रेतश्राद्धम्"—इति नोवाच। यद्यपि तत् पठ्यते, तदापि प्रेतश्राद्धमिति प्रेतपदस्य, 'प्रेतायान्नं दद्यात्'—इतिवत्

तृतीया खण्डिका ।

एवन्तावत् पार्व्वणश्राद्धप्रयोगोऽभिहित । अथेदानीं तद्विकृतीभूत मेकोद्दिष्टं वक्तुं प्रतिजानीते,—

अथैकोद्दिष्टम् ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेष । अथ पार्व्वणश्राद्धानन्तरम् । एक उद्दिष्टो यत्र, तदेकोद्दिष्टम,—इति कर्म्मणोनामधेयम । तदेतदा दिकं श्राद्धजातं पार्व्वणेन विक्रियते । कथं ज्ञायते ? शृणु यथा ज्ञायते । सपरिकराभिहिता प्रकृतिर्विकृतिरन्या,—इति ताव न्मीमांसकसमय । पार्व्वणश्चात्र सपरिकरमभिहित न त्वेकोद्दिष्टा दिकम,—इति । अपिच । आवाहनादिकं तावदत्र निषेत्स्यते । न चाप्राप्तस्य निषेध । न चात्र वचनात् प्राप्ति । तस्मात् चोदक प्राप्तमावाहनादिकं निषिध्यते,—इति गम्यते । एतस्मात् कारणात् पश्याम,—पार्व्वणस्य धर्म्मा अत्र प्रदिश्यन्त,—इति । दीक्षणीया दिषु 'अप्रयाजास्ता'—इति निषेधस्यान्यथानुपपत्त्या तासु दर्श पौर्णमासधर्म्मप्रदेशोयथा । 'उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने'—इति सूत्रणाच्चैवमवगच्छाम । पार्व्वणे खल्वक्षय्योदकं विहितं तस्य स्थाने चात्रोपतिष्ठतामिति विदधत् पार्व्वणस्य धर्म्माणां प्रदेशमत्र बोधयति ।

"पार्व्वणेषु तु सर्व्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृतम् ।
नैकोद्दिष्टे तु तत् प्रोक्तं पवित्रं द्विदलं नृप ।" ॥

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अस्मच्छास्त्रे, "यत्र क्वचित्"—इति व्याप्यवगतेस्तद्विरोधेनैतस्यादरणासम्भवात् । स्वशास्त्रविरुद्धं खल्वपरशास्त्रं नादर्त्तव्यमिति परोक्तसमुच्चयवादिनोपि मन्यन्ते । तस्मात्,—पार्व्वणवदेव द्विदलरूपमत्र पवित्रमिति वाचस्पतिमिश्राद्युक्तमादरणीयम् ॥ २ ॥

एकोऽर्घ्यः ॥ ३ ॥

पूर्व्ववद्व्याख्यानम् । पवित्रस्यैकत्वविधानेऽपि तद्रहितमेवान्यदर्घ्यपात्रं स्यात्,—इतीमामधिकाशङ्कां निरसितुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं । तदत्रैकोऽर्घ्यइत्यनेन प्राकृतयोर्द्वितीयतृतीयार्घ्ययोर्व्युदासं कृत्वा प्रथममवस्थापयति । तथाच, 'वैश्वान्यएककपालः'—इत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमकपालधर्म्मानुष्ठानवत् अत्रापि प्रथमपात्रधर्म्मानुष्ठानमिति । तस्मात्, चोदकप्राप्तं न्युब्जकरणमत्रापि कर्त्तव्यं भवति ।

यच्च,—संस्रवसमवनयनाभावात् प्रथमपात्राभावाच्च नात्रार्घ्यपात्रन्युब्जता,—इति वर्णितम् । तदसङ्गतम् । चोदकप्राप्तस्य विना वचनं वारयितुमशक्यत्वात् । संस्रवसमवनयनञ्च प्रतिपत्तिः,—इति तदभावोऽकिञ्चित्करः । संस्रवाः खल्वेवं प्रतिपाद्यन्ते । सेयं प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्याभावात् मा भवतु, कथं नु न्युब्जतापि न कर्त्तव्या । प्रकृतौ खल्वेतत् न्युब्जकरणमुप-

वर्हिष. प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते'—इति गृह्यसूत्रे, "पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ' इत्युपपत्त्यर्था दललक्षणा तु,—

"आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु" ।

इति कात्यायनेनैव स्पष्टीकृता। अत्र तु तत्परिग्रहे न किञ्चित् कारणमस्ति। इतरथा पार्व्वणेप्येकदल पवित्रं स्यात्। न चैवमिष्यते। द्विवचनान्तः खलु पवित्रशब्दोदलं लक्षयति, न त्वेकवचनान्तोऽपि। कथ ज्ञायते ? "पवित्रे स्थावैष्णव्यौ"—इति, "पवित्रे कुरुते"—इति चैवमादिषु तथा दर्शनात्। "अच्छिद्रेण पवित्रेण"—इति. "पवित्रमन्तरा कृत्वा'—इति चैवमादिषु तथाऽदर्शनाच्च। तदेवं द्विवचनमेवास्य लक्षणाया तात्पर्य्यग्राहकमित्यवधार्य्यते। तस्मात्, प्रमाणाभावान्नात्र दल लक्षणा। प्रमाणान्तरविज्ञेयत्वात्तस्याः। तथा चोक्तम्।

"गौणि सदपि सामर्थं न प्रमाणान्तरं विना।
आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्॥
तात्पर्य्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः।
प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावान्न सिध्यति" ॥

इति। तस्मात्,—एक पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय,—इति रिक्तं वचः। एकोऽर्घ्यः,—इति एकः पिण्ड,—इति चैतयोरनर्थकत्वापत्तिर्यैवमपर्ज्जनीया स्यात्। तदनयोर्न्यायमूलत्व विशेषविधित्वं वा अकामेनापि वाच्यम्। तत्सामान्यात् अस्यापि तथात्वमेवोच्यताम्। कृतमर्द्धजरतीयेन। यत्तु भार्गवनाम्ना वचन पठन्ति,—

त्वेपि पात्रसंस्कारद्वारा अदृष्टार्थमेवैतदिति न किञ्चिदनु चितम् ॥ ३ ॥

एकः पिण्डः ॥ ४ ॥

पूर्व्ववद्वर्णनीयम् । तदत्र, पिण्डस्यैकत्वविधानादन्त्रप्रकरस्य न निषेध । न ह्यसौ पिण्ड,—इत्यवोचाम । यत्तु पठन्ति,—

"एकोद्दिष्टे पिण्डमेकं विकिरन्तु न कारयेत्" ।

इति । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । अतिदेशागतस्य विकिरस्य वारयितुमशक्यत्वात् । समुच्चयरसिकास्तत्त्वकारादयस्तु, वचनमेतदजानन्तएवात्र विकिरमभ्युपगच्छन्तीति श्निष्यति ॥ ४ ॥

नावाहनम् ॥ ५ ॥

तत्र पितॄणामावाहनं यद्विहितं तदत्र न कर्त्तव्यम् । तत्रैव सांशयिकोऽर्थः । किं श्राद्धसंबन्ध्यावाहनमनेन निषिध्यते, पिण्डदानसबन्धि वा ?—इति । तत्र, "नावाहनं नाग्नौकरणम्" इति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसंबन्धि श्राद्धमत्रोद्दिष्टं श्राद्धार्थावाहनमेव निषिध्यते न त्वप्रधानसंबन्धि पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं , पिण्डार्थावाहनम्"—इति तत्त्वकृतः । तदसङ्गतम् । 'एकः पिण्ड.'—इत्यभिधाय, आवाहननिषेधात् पिण्डार्थावाहनस्यैवाय निषेधो न प्रधानार्थस्य,—इति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रधानार्थस्यैव निषेधो न त्वङ्गार्थस्य,—इत्यस्यामपि कल्प-

स्थितत्वात् प्रथमपात्रपर्य्यवसित भवति। इह तु पात्रान्तरा भावात् सशयोनास्ति। अतो यदेवात्र पात्र तदेव न्युब्ज कर्त्तव्यम्। चोदको हि न पात्र प्रापयति, किन्तु तस्य न्युब्जकरणमात्रम। तत् कथ न क्रियेत। तदेव वैकृतविशेषो पदेशपरत्वेप्यस्य, न्युब्जकरण कर्त्तव्यम, — इत्युक्त भवति। प्राकृतस्य प्रथमपात्रस्यावस्थानमनेनोच्यते, — इत्येतस्मिन् पक्षे न किमपि चोदयितव्य भवति।

ननु पात्र न्युब्ज करोति' — इति वचनात न्युब्जकरण पात्रार्थ गम्यते। वैकृतविशेषोपदेशपरत्वे तु सूत्रस्यैतन्निवर्त्तेत। नैषदोष। वैकृतस्यापि पात्रविशेषस्य प्राकृतवत् सस्कारोपपत्ते। चोदको हि तत् प्रापयति। अपिच। नैतत् न्युब्जकरण पात्रार्थ किन्त पूर्व्वार्थम्। कृतप्रयोजन खल्विदानीं पात्रम्। न तेन सस्कृतेन किञ्चित् प्रयोजनम्। तदर्थञ्चेत् न्युब्जकरण तदप्यनर्थक भवति। न चार्थवत् शास्त्रमनर्थक कर्त्तव्यम्। तस्मादपूर्व्वार्थ न्युब्जकरण न पात्रार्थम्।

ननु पात्रार्थेपि न्युब्जकरणे अवश्यमदृष्ट कल्पयितव्यम्। सत्य कल्पयितव्यम्। पात्रसस्कारद्वार तत्। तेन च प्रयोजन शास्त्रोत्युक्तम्। तथाच, 'उत्तान पात्र कृत्वा' — इति आशार्थता मस्य प्रापयति। तस्मात् 'भक्षून् शुन्धेति' — इत्यादिवदिद मप्यदृष्टार्थ न द्रव्यार्थम्। तस्मात्, — नैव विज्ञायते, — न्युब्ज करणेन पात्र संस्कुर्य्यात् — इति। कथं तर्हि? पात्रस्य न्युब्जकरणेनादृष्ट साधयेत् इति। न्युब्जकरणस्य पात्रसस्कारक

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चौदकप्राप्तो ऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत ;—सक्तवोहि तदा भवेयुः। यदि वा न क्रियेत, चौदकप्राप्तोगुणोऽस्य लुप्येत, शक्यते हि स कर्त्तुम्। तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघातः यथा च चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्व्वं हन्ति कृत्वा पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति। एवं धानात्व न विहनिष्यते चोदकयानुग्रहीष्यते,—इति। विपर्य्यासे हि क्रममात्र न कृत भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम्। तद्दत्राप्यवगन्तव्यम्। तथा चोक्तम्। "अर्थेन च विपर्य्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्"--इति।

अपिच। क्त्वा हि पूर्व्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्य्यम्,—इति शास्त्रतात्पर्य्यविदा समयः। तत्रैव मति, हुतशेषदाने पात्रालम्भनपूर्व्वकालतां क्त्वाप्रत्ययोबोधयति, न पात्रालम्भे हुतशेषदानानन्तर्य्यम्। तदेव हुतशेषदानएव पात्रालम्भनपूर्व्वकालता गुणोभवति, न तु पात्रालम्भेपि हुतशेषदानानन्तर्य्यम्। प्रमाणाभावात्। इतरथा, उत्तान पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्वयं वर्णितत्वात् संस्रवसमवनयनाभावेन न्युब्जकरणाभावस्य चाभ्युपगमात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात्। दीयते च। 'आर्द्रारहिते बोधने मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तद्युक्तमन्त्रः प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते'—इति भवानिवाह। तत् किमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् बाधं वर्णयति,—इति न खल्ववधिगच्छामि।

परमार्थेन पुनरत्र मन्त्रलिङ्गविरोधोनास्ति। पात्रसंस्कारार्थः

नाया प्रमाण न पश्याम । उपदेशातिदेशकृतोऽपि विशेषो नास्ति । चोदक खल्वेव सर्व्वं प्रापयति । चोदकप्राप्तस्यैव निषेधो न तूपदिष्टस्य,—इति वा किं न वर्ण्यते । तस्मात न किञ्चिदेतत् । अङ्गसम्बन्धिनश्चावाहनस्य बाधेनोपपत्तौ सम्भवन्त्या न पुन प्रधानसम्बन्धिनोऽपि बाध —इत्यपि शक्य कल्पयितुम। अस्तु तर्हि पिण्डार्थावाहनस्यैवाय निषेधोन प्रधानार्थस्य,—इति। न,—इत्युच्यते । चोदकप्राप्तस्य खल्वय निषेधो न वचनप्राप्तस्य । वचनस्यैतत् निषेधति । न च निषेधतोवचनस्य कश्चिदतिभारो ऽस्ति । तस्मात विनिगमनाविरहात् अग्नौकरणपूर्व्वकालीनस्यैव पिण्डार्थावाहनस्याप्यय निषेध ,—इत्यास्थेयम ॥ ५ ॥

नाग्नौकरणम् ॥ ६ ॥

ऋतुरचरार्थं । अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषदानाभावात् हुत शेष ब्राह्मणाय दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत पृथिवीत्यादिसूत्रप्राप्त पात्रालम्भनस्यापि बाध, धानत्यर्थाभावादमृतत्वाभावादमृत मितिमन्त्रलिङ्गविरोधाच,—इति रघुनन्दन । नैतदेवम। कस्मात् ? 'गुणलोपे च मुख्यस्य'—इति सिद्धान्तविरोधात। क्रमाहि पात्रालम्भ गुणभावेनोपकरोति । न च गुणानुरोधात् पदार्थएव न कर्त्तव्योभवति। गुणोहि नाम स भवति, य पदार्थस्योपकार वर्त्तते नापकार। स खल्वय क्रमोगुणभूतोन पदार्थ निवर्त्तयितुमर्हति। चोदकोहि पदार्थ प्रापयति। नासौ गुणस्यानुरोधाद्ग्रसदृशत्यइति ।

यथा महापितृयज्ञे विहितासु धानासु यदि चोदकप्राप्तो ऽवहन्तिः क्रियते, धानात्वं विहन्येत,—सक्तवोहि तदा भवेयुः । यदि वा न क्रियेत, चोदकप्राप्तोगुणोऽस्य लुप्येत, शक्यते हि स कर्त्तुम् । तस्मात्, यथा धानात्वस्य न विघात, यथा च चोदकप्राप्तस्य न लोपः तथा क्रियते,—पूर्व्वं हन्ति कृत्वा पाकः क्रियते, ततोहि धानाभवन्ति । एव धानात्व न विहनिष्यते चोदकयानुग्रहीष्यते,—इति । विपर्य्यासे हि क्रममात्र न कृत भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते,—इति दशमाध्याये सिद्धान्तितम् । तद्दत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तम् । "अर्थेन च विपर्य्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्"—इति ।

अपिच । क्त्वा हि पूर्व्वकालतामाचष्टे, न त्वानन्तर्य्यम्,—इति शास्त्रतात्पर्य्यविदा समय. । तत्रैव मति, हुतशेषदानि पात्रा लम्भनपूर्व्वकालता क्त्वाप्रत्ययोबोधयति, न पात्रालम्भे हुतशेष दानानन्तर्य्यम् । तदेव हुतशेषदानएव पात्रालम्भनपूर्व्वकालता गुणोभवति, न तु पात्रालम्भेपि हुतशेषदानानन्तर्य्यम् । प्रमाणा-भावात् । इतरथा, उत्तान पात्रं कृत्वा दक्षिणा दातव्येति स्वयं वर्णितत्वात् संस्रवसमवनयनाभावेन न्युब्जकरणाभावस्य चाभ्युपग मात् दक्षिणाप्यत्र न देया स्यात् । दीयते च । 'आर्द्रारिद्वितै बोधने मन्त्रान्तरस्यानुपदेशात् तद्युक्तमन्त्र प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते'—इति भवानेवाह । तत् किमिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् वाह वर्णयति,—इति न खल्ववधिगच्छामि ।

परमार्थत पुनरत्र मन्त्रलिङ्गविरोधोनास्ति । अत्रसस्कारार्थः

खल्वयं जपोऽन्ने चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्थो,—इति ह्यवोचाम। एव खलु तत् सूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति। तस्मात् किञ्चिदेतत्। यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—“नावाहनं नाग्नौकरणं न पात्रमालभ्य जपति”—इति। तत् तदुक्तप्रयोग विषयमस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयं वा॥ ६॥

नात्र विश्वेदेवाः॥ ७॥

ऋजुरत्रार्थः।

“यस्मिन्नन्ने पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं हृपलं मन्त्रवर्ज्जितम्”॥

इति वचनं बह्वृचविषयम्। तत्परिशिष्टोक्तत्वात्। महायशास्तु,—“असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमेतत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवाभावात्”—इत्याह। तदसङ्गतम्। इदं हि पूर्व्वमुक्तम्।

“नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्‌तून्।
अतः परं पुराणं स्यात् विविधं परिकीर्त्तितम्”॥

इति। तस्मात् बह्वृचानामपि नवसञ्ज्ञके दशाहपर्य्यन्तक्रियमाणे पुराणसंज्ञके च सपिण्डनोत्तरं क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवा-भवन्ति, न नवमिश्रसंज्ञकेषु मासिकेषु,—इति। अस्माकन्तु न कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति॥ ७॥

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः॥ ८॥

प्रार्व्वणे, तृप्ताः स्थ,—इति तृप्तिप्रश्न। सोऽत्र न भवति।

किन्त्वत्र, स्वदितम्,—इति त्वभिप्रश्नः कर्त्तव्यः। योग्यत्वात् सुस्वदितमित्युत्तरम ॥ ८ ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ९ ॥

अक्षय्यमस्तु,—इत्यक्षय्यशब्दस्थाने, उपतिष्ठताम्,—इति वक्तव्यम्। अस्तुपदमप्यर्थान्निवर्त्तते। "प्रेतायाक्षय्यमस्तु"—इति ब्रह्मपुराणवचनम्,—

"ततोवदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुपतिष्ठताम्"।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च तत्तत्प्रयोगविषयम्। तदत्राक्षय्यस्थानमात्रे, उपतिष्ठतामिति विधानात् "सर्व्वत्रार्घ्यादौ उपतिष्ठतामित्यनेनोत्सर्गः"—इत्यसङ्गतैषा कल्पना। यच्च,—

'प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्"।

इति शातातपवचनम्। तत् तदुक्तप्रयोगविषयम्। बह्वृचानां प्रेतश्राद्धे चोपतिष्ठतामित्यनेनोत्सर्गस्तत्परिशिष्टे लिखितः। एतदज्ञानानएव शूलपाणिराश्वलायनीयानामपि हविस्त्यागवाक्ये स्वधापदमिच्छति।

"प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्"।

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टान्तरेपि प्रेतश्राद्धेषु स्वधाप्रयोगोनिषिद्धः। अस्माकन्तु प्रेतश्राद्धे स्वधापदस्य निषेधाभावात् तेनैवोत्सर्गः। "स्वधाकारः पितॄणान्"—इत्यत्र पितृपदं प्रमीतमात्रपरम्। इतरथा प्रेतश्राद्धे त्यागप्रकारस्यानुपदेशादनध्यवसायः प्रसज्येत। अत्यशुद्धोऽपि।

खल्वयं जपोऽवे चेयममृतबुद्धिः संस्कारार्थो,—इति ब्रवीताम। एव खलु तत् स्तूयते,—इति नैष दृष्टमर्थं वदति। तस्मात् किञ्चिदेतत्। यत्तु प्रचेतोनाम्ना वचनं पठ्यते,—'नावाहनं नाग्नौकरणं न पात्रमालभ्य जपति"—इति। तत् तदुक्तप्रयोगविषयमस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयं वा ॥ ६ ॥

नात्र विश्वेदेवाः ॥ ७ ॥

ऋजुरचरार्थः।

"यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं हयलं मन्त्रवर्ज्जितम्" ॥

इति वचनं बह्वृचविषयम। तत्परिगिष्टोक्तत्वात्। भट्टयशाम्,—"असपिण्डीकृतैकोद्दिष्टविषयमेतत् सपिण्डीकृतानां विश्वेदेवाभावात्"—इत्याह। तदसङ्गतम्। इदं हि पूर्व्वमुक्तम्।

"नवश्राद्ध दशाहानि नवमिश्रन्तु षड्तून्।
अतः परं पुराणं स्यात् विविधं परिकीर्त्तितम्" ॥

इति। तस्मात् बह्वृचानामपि नवसञ्ज्ञके दशाहपर्य्यन्तक्रियमाणे पुराणसञ्ज्ञके च सपिण्डनोत्तर क्रियमाणे एकोद्दिष्टएव विश्वेदेवा भवन्ति, न नवमिश्रसंज्ञकेषु मासिकेषु,—इति। अस्माकन्तु न कुत्राप्येकोद्दिष्टे विश्वेदेवाः सन्तीति ॥ ७ ॥

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ८ ॥

पार्व्वणे, तृप्ताः स्थ,—इति तृप्तिप्रश्नः। सोऽत्र न भवति।

भवति । चोदकोऽपि तत् प्रापयति । यच्च प्रचेतोनाम्ना वचनं पठन्ति । "नाग्निषः प्रतिगृह्णीयात्"—इति । तदपि तदुत्त प्रयोगविषयम् । इतरथा प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टेष्येतत् स्यात् । इष्यते च । तस्माद् यथोक्तमेवास्तु । "स्वदितमिति वाच विसृजेत्"—इत्याश्वलायनवचनमपि बह्वृचमात्रविषयम् । तदन्यैकोद्दिष्टे मन्त्रस्योहापोहेषु अभिलापवाक्ये च बहु वक्तव्यमस्ति । ग्रन्थगौरव भयादुपारम्यते ॥ १० ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ॥ ११ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । समानः पिण्डोयस्य, असौ सपिण्डः प्राप्तपितृलोकोभण्यते। तस्य हि पिण्डः समानः साधारणोभवति। कथम् ? सपिण्डीकरणात् परत. खल्वयं पार्वणभाग्भवति । तत्र च पितामहादिभिः सममस्य पिण्डदानं भवति । तदानीञ्च यदस्मै दास्यते मात्रादीनामपि तत्र भाग इति । सोयं पिण्डो न परमस्यैव । समानोऽपि स मात्रादीना भवति । तेषामपि तत्र भोगस्याविशेषात् । पूर्व्वञ्च सपिण्डकरणात् न पितामहादिभि. समानोऽस्य पिण्डोभवति, न वा तत्रान्यस्य भोगइति । तस्मादस्य पिण्डस्य सपिण्डस्य करण सपिण्डीकरणमिति कर्म्मणोनामधेयम् ।

पार्व्वणमेकोद्दिष्टञ्चाभिधायैतस्याभिधानात् पार्व्वणैकोद्दिष्टाभ्यामेतद्भिद्यते,—इत्यवगच्छाम' । स्मरन्ति च ।

"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके'।

इत्यत्र दशाहिकग्रहणं कुर्व्वन्नन्यत्र स्वधाप्रयोगमनुजानाति। समुच्चयरसिकोरघुनन्दनस्तु, शातातपवचनोक्त 'उपतिष्ठताम्'— इत्यनेनोत्सर्गप्रसङ्गादिभ्यत् एकोद्दिष्टप्रकरणे तद्वचनस्य 'उपतिष्ठताम्'—इति प्रतीकमपङ्गुवानः, प्रेतश्राद्धे संवन्धोल्लेखाभावसाधकरूपेण, 'प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेत्'—इति पूर्व्वप्रतीकमात्रं लिलेख। सोयमेकस्यैव वचनस्य स्वाभिमतमंशं प्रमाणयति, स्वानभिमतञ्चांशमपङ्गुते,—इति किमत्र ब्रूमः॥ ८॥

अभिरम्यतामिति विसर्गः॥ १०॥

वाजे वाजे,—इति मन्त्रेण पार्व्वणे विसर्जनमुक्तम्। अत्र तु, 'अभिरम्यताम्'—इत्यनेन तत् कर्त्तव्यम्। योग्यत्वात् 'अभिरतोस्मि'—इति, 'अभिरताः स्म'—इति वा प्रतिवचनं द्रष्टव्यम्। यच्च,—

"प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्।
स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्"॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनात् 'अभिरम्यताम्'—इति विसर्गः प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टविषयः। प्रेतैकोद्दिष्टे तु 'स्वस्त्यस्तु'—इत्यनेनैव विसर्गः,—इति श्रीदत्तादिभिर्वर्णितम्। तदसङ्गतम्। आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टस्य बह्वृचपरतयाऽस्मत्प्रयोगपरत्वाभावात्। अस्मत्सूत्रकारेण विशेषस्यानुपदेशाच्च।

तदेवं सूचितविशेषव्यतिरेकेणान्यत् सर्व्वं पार्व्वणवदेव कर्त्तव्यं

षण्मासे,—इत्यपरः कालः। एकवचनसंयोगादेकएवायं कालः। पूरणप्रत्ययश्चात्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः। तेन षष्ठमासे इत्यर्थः सिद्धोभवति। अत्रापि मृततिथिरेव कालोबोद्धव्यः। त्रिपक्षे,—इत्यन्यः कालः। अयमपिकालोमृततिथिरेवावधार्यते। किं कारणम्? पूर्णसंवत्सरादिसाहचर्य्यादियमपि चान्द्रएवावगम्यते। गणना चास्य तद्दैव प्रायणतिथिमवधिं कृत्वा तत्परवर्त्तिनीं तिथिमारभ्य,—इति। वाशब्दोविकल्पार्थः। अत्र च,—

"वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्।
स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति"॥

इत्युशनोवचनात् संवत्सरमध्ये वृद्धिसम्भावनायामेव षण्मासत्रिपक्षकल्पाविति केचित्। नैतदस्माकं भवति। कस्मात्? यस्मादत्र भवान् सूत्रकारः 'पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा'—इति सूत्रयित्वा, 'यदहर्वा वृद्धिरापद्येत'—इति विकल्पेन पृथगेव सूत्रयति, ततोऽवगच्छामः—विनापि वृद्धिसम्भावनामेतौ कल्पौ भवतः,—इति।—सोऽयं सूत्र्यवहिकल्पः,—पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा कुर्य्यात्, यदहर्वृद्धिरापद्येत तदहर्वा कुर्य्यादिति। कुतः? उभयत्रैव वाशब्दोपादानात्॥ १२॥

यदहर्व्वा वृद्धिरापद्येत॥ १३॥

वृद्धिरभ्युदयो मङ्गलमित्यनर्थान्तरम्। तच्च पूर्त्तादन्यदभिधीयते। कथं ज्ञायते? "वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत्"—इति गृह्यसूत्रे

'श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम् ।
तयो पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्' ॥

इति ॥ ११ ॥

अथास्य कालमाह,—

पूर्ण्णे सवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा ॥ १२ ॥

पूर्ण सवत्सरे मृततिथावेव । कथ ज्ञायते ?

'पितु सपिण्डीकरण वार्षिके मृतवासरे ।

इत्युशनसोक्ते । यच्च,—

'तत सपिण्डीकरण वत्सरात् परत स्थितम' ।

इति भविष्यपुराणवचनम । तत्, यस्या तिथौ मृतस्ता तिथिमादाय वर्षगणनया बोध्यम । आचार्य्यस्तु प्रायणतिथिमवधि कृत्वा तत्परवर्त्तिनी तिथिमादाय वर्षगणनामभिप्रयन 'पूर्ण्णे सवत्सर—' इत्याह । एतदभिप्रायेणैव —

'पितु पितृत्वमास्थाय पूर्ण्णे सवत्सरे सुत ।
मृताहात् परत कुर्य्यात् सपिण्डीकरण बुध ॥

इति वचनमुपपद्यते । कथ नाम ? मृताहात् मरणदिनात् परत परा तिथिमादाय वर्षगणनया सवत्सरे पूर्ण्णे सपिण्डीकरणम्— इति । शूलपाणिस्त्वमुमर्थमपर्य्यालोच्य विरोधभिया वचनमेतदनाकरमाह ।

सन्निहितेत्यर्थो न स्यात् तदा हृद्वाविलम्बेनैव कृतार्थता स्यात्, अतः सन्निहितं तद्दिनाव्यवहितपूर्व्वदिनमेव ग्राह्यमित्याचार्य्यचूडामणिप्रभृतयः। यत्तु पुलस्त्यः—

"निरग्निकः सपिण्डत्व पितुर्मातुश्च धर्मतः।

पूर्णे सवत्सरे अर्व्वाद् वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्" ॥

इति यदहर्वृद्धिर्भवेत् तदह: सपिण्डीकरणमभिधत्ते। तदा कस्मिकपुत्रजन्मादिरूपवृद्धिविषयमित्यदोषः। अतएव वृद्धिदिने तत्पूर्व्वदिने वा अपकर्ष इति श्रीदत्तः। वृद्धिदिन एवेति वाचस्पतिः। अन्तरा वृद्धिनिर्णये पूर्व्वदिने आकस्मिकवृद्धौ वृद्धिदिने इति तु युक्तमुत्पश्यामः। एवञ्च कृते सपिण्डीकरणे दैवात् परदिने वृद्धेरभावे तस्यायथाकालकृतत्वात् विहितकाले पुनः सपिण्डीकरणमावर्त्तनीयम्।

"प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोडश।

यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते तत." ॥

इति लघुहारीतवचनात्।

"अकाले चेत् कृत कर्म्म काले तस्य पुन. क्रिया"।

इति विद्याकरधृताच्च। न च वृद्धिनिर्णयेन कृतत्वान्न पुनरावृत्तिरिति वाच्यम। वृद्धिनिर्णयस्यानिमित्तत्वात् निमित्तस्य चासम्पत्ते। स्मृतिसागरे बृहस्पति.।

"प्रत्यवायोभवेद् यस्मिन्नकृते वृद्धिकर्म्मणि।

तन्निमित्त समाकृष्य पित्रोः कुर्य्यात् सपिण्डनम् ॥

तत्रैव वृद्धिपदप्रयोगात्। वृद्धिः पुरुषसंस्कारः,—इति भट्टनारायणः। वृद्धिरागाम्यमानं पुंसवनादिकं कर्म्म इत्यपरे।

स्मृतिशास्त्रस्यनिबन्धे तु, तडागसेत्वादिप्रतिष्ठायामस्य पकर्षो यत्र देशजात्याश्रयापत्तिशङ्का स्यादित्युक्तम्। तथा पैठीनसिः।

"त्रिपक्षोऽग्निमतः कालोवृद्धौष्टापूर्त्तकर्म्मसु।
सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरेऽपि च" ॥

इतीष्टापूर्त्तकर्म्मस्वपकर्षमभिधत्ते। यदहर्यस्मिन्नहनि वृद्धिलक्षणा आपद्येत आगच्छेत् तदहः सपिण्डीकरणमितिशतेन तदहयत्वार्थ्युदकपात्राणि इत्यनागतेन वा सम्बन्धः। अत्र च वृद्ध्यागमनिमित्तेनापकर्षविधानात् वृद्धिकालबाधोनानुमत इत्याचार्य्यस्याभिप्रायो लक्ष्यते। तथा शाट्यायनिः।

"प्रेतश्राद्धानि सर्व्वाणि सपिण्डीकरणं तथा।
अपकृष्य प्रकुर्व्वीत कुर्य्यान्नान्दीमुखं ततः" ॥

इति। एवञ्च वृद्धिपूर्व्वदिने सपिण्डीकरणापकर्षोऽर्थात् सिध्यति। अतएवोशना

"पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे।
आधानाद्युपसम्प्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" ॥

इत्याधानाद्युपसम्प्राप्ताविति समीपार्थमुपशब्दं प्रयुक्तवान्। अतएव सेयं यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्येत तत. प्रागेवापकृष्य सपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञितं श्राद्धं कुर्य्यादिति हेमाद्रिः। आपद्येत सन्निहिता भवतीति श्राद्धविवेकः। यदि आपद्येतेत्यस्य

इति तद्वृतलघुहारीतवचनविरोधोपि तयोरपरिहार्य्यः स्यात्। तद्वचनस्य ह्ययमर्थः। सहपिण्डक्रियां कृत्वा अभ्युदयं काम्यं च कर्म्म कुर्य्यात्। प्रथमं वत्सरं विना। कृतेऽपि सपिण्डीकरणे प्रथमवत्सरे अभ्युदय काम्यं कर्म्म न कुर्य्यात्। काम्यमाह-चर्य्यादभ्युदयपदं सावकाशाभ्युदयपरम्। पूर्व्वोक्तहद्धस्मृतिवचनेन सपिण्डनानन्तरं सावकाशानामेवोद्वाहादीनां वर्षमध्ये करण-निषेधात्। अतएव संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं कृत्वाऽभ्युदयं कन्यापुत्रविवाहादिलक्षणं, तथा काम्य त्रिवर्गसम्पादकञ्च यत्कर्म्म, तदपि कुर्य्यात्। तत्रापवादमाह प्रथमाद्वत्सरादृते इति। प्रेतवर्षमध्ये पुनराकृष्य सहपिण्डक्रिया कृत्वाऽपि सावकाशिकमा-भ्युदयिकं काम्यञ्च यज्ञदानव्रतादिलक्षणं न कुर्य्यादिति स्मृति-सागरः।

मृतमातृकस्य पुत्रस्य चूड़ान्तसंस्कारं कुर्वता च पित्रा तदर्थं पुत्रमातुः सपिण्डनं नापकर्ष्टव्यम्। तथा च स्मृतिसागरे हद्ध-वशिष्ठः।

"मृतमातृकपुत्रस्य पित्रा सस्कारमाचरेत्।
अपकृष्य न कर्त्तव्यं पुत्रमातुः सपिण्डनम्" ॥

इति।

"जातकर्म्मादि चूड़ान्तं किन्तु कुर्वीत नाधिकम्।
महागुरुनिपाते तु यस्मात्तत्र सुतोऽशुचिः" ॥

इति च तत्रैव वचनान्तरम्। न च जातकर्म्मादिचूड़ान्तसंस्कार-

प्रत्यब्दायाश्रया हृद्धि पुनश्च मिपतेद् यदि ।
प्रेताब्दं नापि कर्त्तव्या नान्यत् कर्म कदाचन ॥
व्रतोद्वाहप्रतिष्ठादियज्ञदानव्रतानि च ।
न कुर्य्यात् सावकाशानि प्राक्कृतेऽपि सपिण्डने" ॥

प्रथम व्रतपदमुपनयनपरम् । विवाहसाहचर्य्यात् । द्वितीयमन स्तादिव्रतपरम् । यज्ञदानसाहचर्य्यात् ।

तदत्र निरवकाशव्रतादावपकर्षे कृतेऽपि तदब्दे सावकाश व्रतादिकरणनिषेधात् तेषामपकर्षनिमित्तता नास्तीति सुव्यक्त मवगम्यते । न च—

"सपिण्डीकरणं यत्र समाहृष्ट समासिकम् ।
तत्राप्यब्दं न कुर्व्वीत यज्ञोद्वाहव्रतानि च" ॥

इति स्मरणात् व्रतोद्वाहयोर्निरवकाशयोरप्यपकर्षनिमित्तता नास्त्येवेति वाच्यम् । पूर्व्ववचनैकवाक्यतयैतस्य सावकाशव्रतोद्वाह विषयत्वात् । अन्यथा तत्र सावकाशानीत्यस्यानर्थकत्वापत्ते । अतएव व्रतविवाहचूड़ादिष्वप्यकर्षोयुक्त अन्यथा कालातिक्रमा दिति वर्षसुखीप्रभृतय । यत्तु अनावश्यकस्येष्टापूर्त्तादेरपकर्ष निमित्तता नास्ति आवश्यकनिमित्तेन त्वपकर्षे कृते अनावश्यक मिष्टापूर्त्तादिकमपि वत्सरमध्ये कर्त्तुमर्हतीति शूलपाणिरघु नन्दनाभ्यामुक्तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ।

"सहपिण्डक्रिया कृत्वा कर्य्यादभ्युदय तत ।
तथैव काम्य यत्कर्म्म प्रथमाद्वत्सरादृते' ॥

"तस्यैवाक्षय्य कुर्वीत मासिकञ्च सपिण्डनम्" ।

इति । तथा चतुर्वर्गचिन्तामणौ शाट्यायनिः ।

"प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्त्तुं नान्दीमुखं द्विज." ॥

इति मासिकानां सपिण्डीकरणस्य चापकर्षमुपदिशति । विज्ञाने श्वरस्त्वेतदविज्ञाय, मासिकानि सपिण्डनादूर्द्ध्वं स्वकालएव कार्य्याणि, अपकर्षस्त्वनुकल्पः,—इत्याह । निषेधमप्याह गोभिल-परिशिष्टम् ।

"श्राद्धानि षोड़शादत्त्वा नैव कुर्य्यात् सपिण्डनम्" ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तथा लौगाक्षि ।

"श्राद्धानि षोड़शापाद्य विदधीत सपिण्डनम्" ।

इति । आभ्यां यत् षोड़शश्राद्धेभ्यः परतः सपिण्डीकरणमुक्तं, तत्—

"द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके ।

श्राद्धानि षोड़शैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः" ॥

इति व्यासाद्युक्तकल्पे बोद्धव्यम् ।, तत्रैव कल्पे सपिण्डीकरणस्य तत्रानन्तर्भावात् ।

"द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़शम्" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे षोड़शश्राद्धेष्वेव सपिण्डीकरण-मन्तर्भवति । पूर्व्वकल्पे, द्वादशाहे क्रियमाणमूनमासिकमिति द्रष्टव्यम् । तथा च गोभिलपरिशिष्टम् ।

कलापोऽपि कथं कर्त्तव्यः, तत्रापि सुतस्याशुचित्वाविशेषादिति-वाच्यम् ।

"शिशोः पञ्चाब्दपर्य्यन्तं नाशौच नैव पातकम् ।
न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते" ॥

इति वृद्धमनुवचनेन तदानीं तस्याशौचाभावात् । यच्च मारन्ति,—

'जाते पुत्रे तु पुत्रस्य माता यदि विनश्यति ।
तन्मातरमसस्कृत्य न संस्कुर्य्यात् पिता सुतम् ॥
न स्यात् यद्यपि तन्मातुर्वृद्धिश्राद्धे प्रवेशनम् ।
तथाप्यवश्यं संस्कार्य्या महागुर्व्वी हि सा शिशोः" ॥

इति । तत्र भोजदेवादिभिर्महानिबन्धकारैरलिखितत्वात् निर्मूल-मिति स्मृतिसागरः । तस्य समूलत्वे तु विधिप्रतिषेधसन्निपाता-दिकल्पएव मन्तव्यः ।

तदेवमस्माकं चत्वारः सपिण्डीकरणकालाः—पूर्णः संवत्सरः, षण्मासस्त्रिपक्षोवृद्धिश्चेति । ते चन्विमे काम्याः साग्निनिरग्नि साधारणा भवन्ति । वाक्यादिविशेषानवगमात् ।

यत च, सपिण्डीकरणस्यापकर्षविधानादेव तत्पूर्व्वमासिका-नामप्यपकर्षः सिध्यति । अग्निषोमीये पशौ प्रयाजस्यापकर्ष-विधानात् प्रयाजात्मकर्म्मकलापस्यापकर्षः,—इति यथा । तथा-चोक्तम् । "तदादि वाऽभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यात्"—इति । तथा च,—

"सपिण्डीकरणं यत्र समाकृष्ट समासिकम्" ।

इति स्मरन्ति । तथा गर्गः ।

इति। पैठिनसिः।

"सपिण्डीकरणादर्व्वाक् कुर्व्वन् श्राद्धानि षोडश।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्य्यात् सर्व्वाणि तानि तु॥
सपिण्डीकरणादूर्द्ध यदा कुर्य्यात्तदा पुनः।
प्रत्यब्दं योयथा कुर्य्यात्तथा कुर्य्यात् स तान्यपि"॥

इति। तदेवं व्यासाद्युक्तकल्पेऽपकर्षपक्षे यथासम्भवं षोडशश्राद्धानां द्विराद्वत्तिर्नियता। प्रत्याब्दिकवच्चामीषां पुनः करणम्। छन्दोगपरिशिष्टोक्ते तु कल्पे मासिकानां पुनरनुष्ठानं न नियतम्। एकोद्दिष्टविधानेन चेषां पुनरनुष्ठानं भवति न प्रत्याब्दिकवत्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः।

"सपिण्डीकरणादूर्द्ध न दद्यात् प्रतिमासिकम्।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः"॥

इति। 'न दद्यात् प्रतिमासिकमेकोद्दिष्टविधानेनेति सम्बन्धाद्दद्यादित्याह शौनक इत्यनेनैकोद्दिष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्द्ध विकल्पो-दर्शितः'—इति शूलपाणिप्रभृतयः। यत्तु, स च विकल्पोऽप्राप्तप्रेतभावविषयइति शूलपाणिः ; यच्च,—अप्राप्तप्रेतभावविषयवद्गमपतितमासिकविषयोपीति मन्तव्यमिति रघुनन्दनआह। तदुभयमपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम्। वृद्धिनिमित्तेन त्वपकर्षे वृद्धेरर्व्वागेव पुनरपकृष्य षोडशश्राद्धानां पुनरनुष्ठानम्। यथा कार्ष्णाजिनिः।

"सपिण्डीकरणादर्व्वागपकृष्य कृतान्यपि।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्"॥

"मरणात् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्" ।

इति । गोभिलस्यैतदिति मदनपारिजातः । तदस्माकं द्वावप्येतौ कल्पौ भवत । द्वयोरेवास्मत्परिशिष्टानुमतत्वात् ।

यदा त्वपकृष्य षोडशश्राद्धानि सपिण्डीकरणञ्च करोति, तदा सपिण्डीकरणात् परं पुनरपि षोडशश्राद्धानां यथाकालमनुष्ठानं कर्त्तव्यं प्रेतशब्दोल्लेखस्तु तत्र न करणीयः । तदाह कात्यायन ।

"द्वादशाहेऽथ सर्व्वाणि संक्षेपेण समापयेत् ।

तान्येव तु पुनः कुर्य्यात् प्रेतशब्दं न कारयेत्" ॥

इति । कालमाधवीये गोभिलपरिशिष्टम् ।

"यस्य संवत्सरादर्व्वाक् विहिता सुमपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्व्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश" ॥

इति । गोभिलस्यैतदिति माधवाचार्य्यः । तत्रैव गालवः ।

"अर्व्वाक् संवत्सराद् यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्य्यादित्याह गौतमः" ॥

इति । षोडशानां द्विरावृत्तिरेकादशाहसपिण्डनपक्षे । तत्रोन मासिकस्य कालासत्त्वात् अन्यपक्षे तु यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

"अर्व्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तदूर्द्ध्वमासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः" ॥

इति । मदनरत्ने अङ्गिराः ।

"यस्य संवत्सरादर्व्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरम्" ॥

"कर्पूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्य श्राद्धषोडशम्।
मत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" ॥

इति। दैवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव। प्रकृतस्य दैवपूर्व्वत्वस्य बाधायोगात्। तस्यारत्तभूतत्वाच्च। चतुष्ट्वं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रतपितृपक्षाभिप्रायेण वक्ष्यति। तथा च शातातपः।

"सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्व्वं नियोजयेत्।
पितॄन्नैवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्" ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम्। तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रीणि पात्राणि पितॄणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, 'पूरयित्वा'—इति गतेन सम्बन्धः। तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितॄणां पार्व्वणमनुष्ठेय ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति। तथाचोक्तम्। "क्रमेण वा नियम्येत कालेकाले तद्गुणत्वात्"—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति,—ये समानाः समनसः पितरोयमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमोयज्ञोदेवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसोजीवाजीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाइति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्थमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समानाइति

इति। निषेधमाह कात्यायनः।

"निर्वर्त्त्य वृद्धितन्त्रन्तु मासिकानि न तन्त्रयेत्।
अयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु" ॥

इति ॥ १३ ॥

अथेदानीमितिकर्त्तव्यतायां योविशेषः, सोऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, तिलगन्धोदकसहितानि चत्वार्य्यर्घ्यपात्राणि पूरयित्वा। तथाच भविष्यपुराणम्।

"गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्" ॥

इति। गन्धोऽत्र वैकृतोविशेषः। तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य निवृत्तिं मा प्रसाङ्क्षीदिति 'सतिलगन्धोदकानि,'—इत्याह। पवित्रन्तु न निवर्त्तते। कथं कृत्वा? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र चतुष्टं सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते। पात्राणि च तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति। तस्मात् पात्रस्य विशेषः पवित्रान्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव। न चेदेवम्, यज्ञियवृक्षचमसत्वादिकमपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात्। दृश्यते च। तस्माद्यथोक्तमेवास्तु।

तदत्र, पात्राणां चतुष्टविधानात् मातामहपक्षोऽत्र न भवति। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।

"कर्पूसमन्वितं त्यक्ता तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम्।
प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" ॥

इति। देवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव। प्रकृतस्य दैवपूर्व्वत्वस्य बाधायोगात्। तस्यारम्भूतत्वाच्च। चतुर्द्ध खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपितृपचाप्रायेण वक्ष्यति। तथा च शातातपः।

"सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्व्वं नियोजयेत्।
पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्" ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम्। तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रीणि पात्राणि पितॄणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, 'पूरयित्वा'—इति गतेन सम्बन्धः। तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितॄणां पार्व्वणमनुष्ठेयं ततः प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति। तथाचोक्तम्। "क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्"—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति,—ये समानाः समनसः पितरोयमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमोयज्ञोदेवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसोजीवाजीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाइति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्थमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समानाइति

इति। निषेधमाह कात्यायन ।

'निर्वत्य हविरम्बन्तु मामिकानि न तर्पयेत् ।
अयातयाम मरणं न भवेत् पुनरम्भ तु" ॥

इति ॥ १३ ॥

अथेदानीमितिकर्त्तव्यतया यो विशेष , सोऽभिधीयते,—

तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा ॥ १४ ॥

तदहस्तस्मिन्नहनि, तिलगन्धोदकमिश्रितानि चत्वार्य्यर्घ्यपात्राणि पूरयित्वा। तथाच भविष्यपुराणम् ।

'गन्धोदकतिलैर्युक्त कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत् ॥

इति। गन्धोऽत्र वैकृतोविशेष । तद्विशेषात् प्राकृतस्य तिलोदकस्य निवृत्ति मा प्रसाङ्क्षीदिति 'सतिलगन्धोदकानि,'—इत्याह । पवित्रन्तु न निवर्त्तते। कथं कृत्वा ? प्राकृतानि पात्राण्यनूद्य तत्र चतुष्ट्व सतिलगन्धोदकत्वञ्च वैकृतोविशेषइहोच्यते। पात्राणि च तत्र पवित्रान्तर्हितानि भवन्ति। तस्मात् पात्रस्य विशेष पवित्रान्तर्हितत्वमत्रापि भवत्येव। न चेदेवम, यज्ञियवृक्षचमसत्वादिकमपि तद्विशेषोऽत्र न स्यात्। इष्यते च। तस्माद्यथोक्तमेवास्तु।

तदत्र पात्राणां चतुष्ट्वविधानात मातामहपक्षोऽत्र न भवति। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"कर्पूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोड़शम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" ॥

इति । देवपक्षस्त्वत्रापि भवत्येव । प्रकृतस्य देवपूर्व्वत्वस्य बाधा-योगात् । तस्यारभ्यभूतत्वाच्च । चतुष्टं खल्वर्घ्यपात्राणां प्रेतपितृ-पक्षाभावेण वक्ष्यति । तथा च शातातपः ।

"सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्व्वं नियोजयेत् ।
पितॄनेवाशयेत्तत्र पुन. प्रेतं न निर्दिशेत्" ॥

इति ॥ १४ ॥

चत्वारि पात्राणि,—इत्युक्तम् । तदिदानीं विशेषेणाभिधत्ते,—

त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य ॥ १५ ॥

त्रीणि पात्राणि पितॄणां शिष्टमेकं पात्रं प्रेतस्य, 'पूरयित्वा'—इति गतेन सम्बन्धः । तदत्र, पाठक्रमात् प्रथमं पितॄणां पार्व्वणमनुष्ठेयं तत. प्रेतस्यैकोद्दिष्टम्,—इति । तथाचोक्तम् । "क्रमेण वा नियम्येत कालेकाले तद्गुणत्वात्"—इति ॥ १५ ॥

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति,—ये समानाः समनसः पितरोयमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो-यज्ञोदेवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसोजीवा-जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाइति ॥ १६ ॥

प्रेतपात्र प्रेतपात्रस्थमुदकं पितृपात्रेषु आसिञ्चति—ये समानाइति

मन्त्रद्वयेन। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। पाठक्रमानुरोधात् पदार्थानुसमयेन पितॄणामर्घ्यमुत्सृज्य प्रेतस्यार्घ्यमुत्स्रष्टव्यम्। तत पितॄणामर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पितृब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्थमपि पवित्र तद्‌ब्राह्मणाय प्रतिपादनीयम्। अथ पित्रर्घ्यपात्रस्थमुदक पितृब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य, प्रेतार्घ्यपात्रस्थमुदक त्रिधा विभज्य तेषामेकैक भाग ये समाना इत्यादिमन्त्रद्वयेन प्रत्येक पितृपात्रेषु सिञ्चेत्। कुत.? 'आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश"—इति न्यायात्। आसेचनस्योपदिशन् प्रेतार्घ्यपात्रस्थ पवित्र तद्‌ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य उदकमात्रस्य पितृपात्रेषु प्रक्षेप ज्ञापयति। कथ कृत्वा? उदकमात्रस्यैव खल्वासेचन सम्भवति न पवित्रस्य। 'एकैकस्मिन्नपत्रासिञ्चति'—इति पूर्व्वत्राप्याप एवासेचनकर्म्मतया श्रूयन्ते। इदानीमप्यासेचने सूत्रिते आपएव हृदयमागच्छन्ति। तस्मादियमेवावधारणा,—प्रेतार्घ्यपात्रीय पवित्रमात्र तद्‌ब्राह्मणाय प्रतिपाद्य तदुदक पितृपात्रेष्वासेक्तव्यम्, अथेदानीं चोदकास सस्रवसमवनयनादिक करणीयम्,—इति। प्रेतपात्रस्थस्य तिलोदकस्य तु न भवति ब्राह्मणाय प्रतिपादनम्। 'प्रेतपात्र पितृपात्रेष्वासिञ्चति' इति वचनेन तस्यान्यथा प्रतिपादनोपदेशात्। सोय वैकृतीविशेषोपदेशश्चोकप्राप्ता प्रतिपत्ति बाधते। तदत्र प्रत्यासेचन मन्त्रावावर्त्तेते। तौ हि गुणभावेनासेचनमुपकुर्व्वाते। गुणानाञ्च यावत् प्रधानमावृत्ति रित्यविवाद एव।

आह। प्रेतपात्रपद खल्वेतत् प्रेतपात्रस्थोदकपरमित्यत्र न

विशदः । तत्सामान्यात् पितृपात्रपदेऽपि भवति तथा प्रतीतिः । भवति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । तस्मात् पितृपात्राणामुदकस्य प्रतिपादनात् प्रागेव तत्र प्रेतपात्रस्यासेचनमस्तु । नैतत् शक्यम् । किं कारणम् ? आनुमानिकं तावत् पात्रस्थमुदकं परिचिकल्पयिषितम् । प्रत्यक्षन्तु पात्रमासेचनाधिकरणम् । पात्रपदं खल्वेतत् पात्रं वदति, न पात्रस्थमुदकम् । यदि तु तेन प्रयोजनं भवति, शक्नोति पात्रसम्बन्धं तत् लक्षयितुम् । आसेचनकर्मत्वं तावत् पात्रस्य नोपपद्यते-इति तत्सम्बद्धमुदकं तेन लक्ष्यते । आसेचनाधिकारणत्वन्तु पितृपात्राणां न खल्वपि नोपपद्यते । येनैतदुदकं लक्षयेत् । अगतिः खल्वेषा यासौ लक्षणा नाम । तस्मात् यथोक्तमेवास्तु ।

तदस्य प्रेतपात्रस्थस्योदकस्य पात्रत्रयेष्वासेचनं विभागमन्तरेणानुपपद्यमानं त्रिधा विभागमेव तस्याक्षिपति, न पुनश्चतुर्द्धा । त्रिधा विभागस्याक्षेपेणैवानुपपत्तिनिरासेनाधिककल्पनानुपपत्तेः । आक्षेप्यमनुपपत्तिश्चतुर्धा विभागमाक्षिपति,—इति मन्यसे, आक्षिपत्वसौ त्रिधापि विभागम् । तत्रैवं सति, त्रिधा विभागमाक्षिप्य चरितार्थं शास्त्रं न पुनरधिकमाक्षेप्तुमर्हति । तदत्र विभागे, ये समाना इति मन्त्रद्वयं न संभवति । कल्पितस्य मन्त्रसम्बन्धानुपपत्तेः । यत्तु शातातपवचनम्,—

"निरुप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डद. प्रतिनामतः ।
ये समानादति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
एषएव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये" ॥

इति। तत्र विभजतेर्विभागपूर्व्वकं मिश्रणमर्थः। कथं ज्ञायते? यदयं विभजेदित्यभिधाय तमेव विधिमर्घ्यपात्रेष्वतिदिशति, ततः प्रतिपद्यामहे,—विभागपूर्व्वकमिश्रणं तस्यार्थः,—इति। न हि विभागमात्रं करणीयं न मिश्रणमिति शक्यं वक्तुम्। तदुक्त-प्रयोगविषयश्चेदमित्यनुदाहरणम्। एवमसावपि त्रिधा विभाग-माह न चतुर्धा। यत् पुनर्ब्रह्मपुराणवचनम्,

"चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्यएकं वामेन पाणिना।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना सतिलोदकम्॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समानाइति स्मरन्।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत्॥
ततः पितामहादिभ्यस्त्वन्यत्रैव पृथक् पृथक्।
ये समानाइति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत्॥
अर्घ्यस्तेनैव विधिना प्रेतपात्रात् पूर्व्ववत्।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पयाच्च स्वयमाचरेत्"॥

इति। तदपि तदुक्तप्रयोगविषयम्। न हि 'संसृजतु त्वा पृथिवी'—इत्ययमपि मन्त्रोऽस्माकं भवति। तस्मात् नैतदस्मत्प्र-योगविषयमित्यतिरोहितमेतत्। केचित् पुनः स्वशास्त्रमात्रात् कर्मक्रमं निर्णेतुमशक्यमिति मन्यमानाः अर्द्धजरतीयकुशलाः प्रयोगान्तरविषयस्य वचनस्यैकमंशमुपाददते, परन्तांशं शाम्यन्तरीयं वदन्ति। तदश्रद्धेयम्॥ १६॥

एतेनैव पिण्डोव्याख्यातोव्याख्यातः॥ १७॥

तेनार्घ्यमिश्रणप्रकारेणैव पिण्डमिश्रणप्रकारोऽपि व्याख्यातो-ऽवेदितव्यः। एतदनेनोक्तं भवति। प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य ये समाना इति मन्त्राभ्यां पितृपिण्डेषु मिश्रयेत्,—इति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्तिप्रज्ञापनार्थमादरार्थञ्च। तदत्र सपिण्डीकरणे बहु वक्तव्यमस्ति। तत्सर्वं छन्दोगपरिशिष्टादौ ज्ञेयम्। ग्रन्थगौरवभयादुपारम्यतेऽस्माभिः। एतत्सूत्रानन्तरम्,—"श्रतऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्"—इति सूत्रं रघुनन्दनः पठति। तदनाकरमित्युक्तम् ॥ १० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये तृतीया खण्डिका समाप्ता।

चतुर्थी खण्डिका ।

अथाभ्युदयिके श्राद्धे ॥ १ ॥

अथेदानीमाभ्युदयिके श्राद्धे योविशेषः सोऽभिधीयते। अभ्युदयो-मङ्गलं विवाहादिकमित्येतत्। तत्र यत् क्रियते श्राद्धं तदिदमाभ्युदयिकं श्राद्धमितिकर्म्मणोनामधेयमेतत्। तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमित्युल्लेख्यम्। तदिदं श्राद्धं मातृपूजा-वसोर्धाराऽऽयुष्यमन्त्रजपं कृत्वा करणीयम्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः।

"कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु।
अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः।
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तधारान् घृतेन तु॥
कारयेत् पञ्चधारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः॥
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्'।

इति। तदिदं श्राद्धं यत्र यत्र न भवति, तदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥१॥

युग्मानाशयेत् ॥ २ ॥

पितृणामथात्र युग्मान् ब्राह्मणानाशयेत्। ब्राह्मणानाशयापि

कर्म्मणि दैवे प्राङ्मुखत्वं पित्र्ये चोदङ्मुखत्वं पार्व्वणवदेव भवति। तत्रापवादकवचनाभावात्। तथा च कात्यायनः ।

"प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य, कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना" ॥

इति तथा—पार्व्वणवद्देवोपवेशन ब्राह्मणानामाह । कर्त्ता पुनरत्र प्राङ्मुखः स्यात्। कथं ज्ञायते ? तत्र पित्र्ये कर्म्मणि दक्षिणामुखत्वं दक्षिणायादिशः पितृत्वादुपपन्नतमम्। इह तु,—

"सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्" ।

इति कात्यायनेन पितॄणां देववत् परिचरणस्योपदेशात् श्रमाङ्गिकं दक्षिणामुखत्व न युक्तं वर्णयितुम्--इति । तथा च, पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वस्य तेनाभिधानात् सर्व्वत्र तथात्वमवगच्छामः ॥२॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथोपचारः कर्त्तव्यः । यस्माच्च विशेषाभिधानात् तत्राप्रादक्षिण्यमुपचारस्यावगम्यते । अन्येऽपि विशेषाः,—

"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत्" ॥

इत्येवमाद्याः कात्यायनोक्ताः,च्छन्दोगपरिशिष्टादुपलभ्याः ॥ ३ ॥

ऋजवोदर्भाः ॥ ४ ॥

दर्भा अत्र ऋजवोभवन्ति, न द्विगुणभुग्नाः ॥ ४ ॥

यवैस्तिलार्थः ॥ ५ ॥

तत्र तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं क्रियते, सोऽत्र यवैः कर्त्तव्यः । तेन 'तिलोऽसि,'—इति मन्त्रे, 'यवोऽसि,'—इत्यूहितव्यं भवति ॥ ५ ॥

सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ॥ ६ ॥

'तृप्ताः स्थ,'—इति तृप्तिप्रश्नस्थाने 'सम्पन्नम्'—इति वक्तव्यम् । ते च, 'सुसम्पन्नम्'—इति ब्रूयुः । तथा च कात्यायनः ।

> "सम्पन्नमिति 'तृप्ताः स्थ' प्रश्नस्थाने विधीयते ।
> सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत्" ॥

इति । केचिदत्र,—

> "मधु—मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
> गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः" ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो वर्ज्जनमाहुः । तदसङ्गतम् । कस्मात् ?

> "वशिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः" ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे आमिषव्युदासेन वशिष्ठोक्तस्य कृत्स्नस्य विधेरतिदेशात् मधुनः प्राप्तेः । मधुमन्त्रजपनिषेधात् मधुनो निषेध,—इत्यसङ्गतैषा कल्पना । प्रमाणाभावात् । मधुमन्त्रजपनिषेधाच्च मधुनोऽस्तित्वावगतेः । इतरथा मधुनोऽभावादेव मन्त्रोऽपि तत्प्रकाशको निवर्त्स्यतीति किमित्यसौ निषिध्यते । ननु गुणस्य मन्त्रस्य वर्जनोपदेशादेव द्रव्यस्य वर्जनमिति न्यायसमर्थकोनिषेधः । नैतदस्ति । कुतः ? 'गुणलोपे च मुख्यस्य"—इति सिद्धान्तविरोधात् । अथ, मा भावात् मन्त्रवर्ज्जनोपदेशात् द्रव्यस्य वर्जन सेधि, किन्तु मन्त्र-

वर्जनोपदेशात् द्रव्यवर्जनमनुमास्यामहे। एवं खल्वसौ निषेधो-न्यायमूलोभविष्यति,—इति। तदपि नास्ति। मन्त्रवर्जनस्य न्यायमूलत्वोपपिपादयिषया तावत् द्रव्यवर्जनमनुमिमते भवान्। तत्रैवं सति क्व ते लाघवम्? तद्वरं सति द्रव्ये मन्त्रवर्जनं वाचनिकमिष्यताम्। अलं द्रव्यस्य वर्जनानुमानेन। यतोऽवश्य-मेकस्य वाचनिकत्वं भवताऽप्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं खलु सिद्धान्तो-ऽप्यनुग्रहीष्यते। अनैकान्तिकश्चैतत् लिङ्गं न खल्वपि द्रव्यस्य वर्जनं शक्नोत्यनुमापयितुम्। 'मधु'—इत्येतस्य विर्जपोपदेशोऽप्येवं सति भवन्मते न स्यात्। यद्यप्येवं, तथापि कलौ तावन्मधु न देयमित्युक्तमादावेव ॥ ६ ॥

दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥ ७ ॥

दधिबदरे प्रसिद्धे। अक्षतोयवः। कुतः? "अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः"—इति स्मरणात्। तैर्मिश्राः पिण्डाभवन्ति। तथा च कात्यायनः।

"सर्व्वमादायसङ्कृत्य, व्यञ्जनैरुपसिच्य च।
रुयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः।
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्"।

इति। तदनेन शेषद्रव्यघटितपिण्डानां दधिबदराक्षतमिश्रत्व रूपगुणमात्रविधानात् नात्र ब्राह्मणभोजने दध्यादिकमवश्यं प्राप्नोति। फलचमसमन्यायवैषम्यात्। राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे

हि संस्कारस्य तदर्थत्वात् होमविशेषवचनात् चमसैस्तुल्यकालत्वात् लिङ्गदर्शनाच्च फलचमसस्येज्याविकारत्वम्, इह तु न तद्वत् किञ्चित्कारणमस्ति दध्यादीना ब्राह्मणभोजनेऽप्यवश्यं प्राप्तौ। राजन्यवैश्यकर्तृकज्योतिष्टोमे भक्षण प्रतिपत्तिः, तत्र फलचमस विधानात् यागावशिष्टस्य च ऋत्विजां भक्ष्यत्वात् यागेऽपि फलचमसप्राप्तिरिति तु न समीचीनम्। हविःसंस्कारार्थं खल्वेतद्भक्षणमित्यध्वरमीमांसायास्तृतीयेऽध्याये द्रष्टव्यम्। पिण्ड दानन्तु,—

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र पूर्व्ववत्।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः।
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः"।

इति कात्यायनोक्तप्रकारेणावनेनिज्य करणीयम्। 'एतेषामेव वामतः'—इत्यभिधानादावाहितानां पित्रादीनामेव वामतो न कर्त्तुरिति। तदनेन पितृपक्षास्तृतदर्भाणां दक्षिणतोमातामह पक्षदर्भास्तरणं कर्त्तव्यं भवति। एवं किल प्रदक्षिणोपचारत्वमुप पद्यते,—इति ॥ ७ ॥

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

"उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने"—इति यद्दर्शनीयम्। तथा च्छन्दोग-परिशिष्टम्।

'अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नित्यं तत्कार्य्यं न चतुर्थ्या कदाचन" ।

इति ।

'नान्दीमुखाः पितरः'—इत्यत्र, पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकपरतया न तत्र पितामहादिपदप्रयोगः । ये तु 'अक्षय्यमस्तु'—इत्यन्तं वाक्यमुच्चार्य्य 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्'—इति वदन्ति । ते खल्वेकोद्दिष्टेऽपि तथैव वाक्यमुल्लिख्य 'उपतिष्ठताम्'—इति किमिति न वदन्तीति प्रष्टव्याः । तुल्यं खल्वनयोः सूत्रणम्—'उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने'—इति, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने'—इति च । तच्चैतद्वाक्यं वैकल्पिकमन्तव्यम् । कुतः ? 'अक्षय्योदकदानञ्च'—इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाद्वेव कर्म्मणि 'अक्षय्यमस्तु'—इत्यस्यापि प्राप्तेः ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । तत्र तावत् नान्दीमुखाः पितरः,—इति वचनात् नान्दीमुखानां पितॄणामत्र देवतात्वं गम्यते । तदेव वैशेषिकविधेरनुमानात् प्राप्तानां केवलपित्रादीनां देवतात्वमत्र निवर्त्तते । यथा चातुर्मास्येषु साकमेधे तृतीये पर्व्वणि "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालोमरुद्भ्यः सान्तपनेभ्योमध्यन्दिने चरुः मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्व्वासां दुग्धे सायमोदनम्'—इति प्रातर्मध्यन्दिने सायमित्यङ्क कालेषु इष्टीनां समाम्नानात्—यथा देवदत्तः प्रातरपूपान् भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमत्ति अपराह्णे मोदकान् खादति,—इत्येकस्मिन्नहनि,—इति गम्यते, तथाऽत्रापि गम्यते,—इत्येकस्मिन्नहनि इष्टीनामवगमात्

सद्यस्कालता विकृतीनामनूपामिष्टीनामिति चोदकप्राप्तं द्वैयह कालं वाध्यते,—इति पञ्चमेऽध्याये सिद्धान्तितम्, तद्वदत्रापि बोद्धव्यम्। तथाचोक्तम्। "अपि वा क्रमकालसयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्राकृतधर्मलोपः स्यात्"—इति।

तस्मात् नान्दीमुखविशेषणविशिष्टानां पित्रादीनामत्र देवतात्वावगमात् चोदकप्राप्त केवलाना पित्रादीनां देवतात्वं निवर्त्तते। तेनाभिलापे नान्दीमुख पितरित्यादिक प्रयोक्तव्यम्। मन्त्रेष्वपि, 'आवह नान्दीमुखान् पितृन्'—इति 'एत नान्दीमुखाः पितर'—इति चैवमादिकं प्रयुज्यते। न चागन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश,—इति न्यायात् पित्रादिनाम्न. परतोनान्दी मुखपदमुल्लेखनीयमिति वाच्यम्। प्राकृतदेवताबाधेनाचामीर्षा देवतात्वेनागन्तुकत्वाभावात्। नान्दीमुखाः पितर.—इति सूत्रे पाठक्रमस्यान्यथाकरणस्यानुचितत्वाच।

ननु, अर्घ्योदकदाने स्वधावाचने च विशिष्य नान्दी· मुखपदोपादानादितरत्र नान्दीमुखपदोल्लेखो नास्ति—इति गम्यते। अन्यथा द्वयोर्विशिष्योपादानमनर्थकं स्यात्। नैष दोष.। तस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। कथम्? येतत: खल्वसौ विशेषोपदेशोऽर्घ्यस्थाने,—इति अत्र तावदेतत् वक्तव्यमेव। उच्यता तर्ह्येव, स्वधावाचने च 'नान्दीमुखेभ्य.'—इत्यनर्थक वचनम्; नन्वस्मादेव वचनात् नान्दीमुखाना पितॄणां देवतात्वमनुमास्यते। उच्यते। स्वधावाचने यद्येतत् न पुन· रुच्येत, -म तत्र नान्दीमुखपदस्योल्लेखोभवेत्। किं कारणम्?

नान्दीमुखपदस्य खल्ववचने, "पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम्"—इत्येतावन्मात्रं तत्रोच्येत। सोऽयं वैकृतो विशेषोपदेशः स्यात्। तत्कथं नान्दीमुखपदमधिकं तत्र प्रयोक्ष्यते। आनुमानिकं खल्वेतत् प्रयुयुक्षितम्। प्रत्यक्षोपदेशः। एतस्मात् कारणात् द्वयोर्विशेष्योपदेशोऽर्थवानेव भवति, न त्वनर्थकः।

अथापि स्यात्,—'आवह पितॄन्'—इति, 'एत पितरः'—इति चैवमादिकमपि प्रत्यक्षमुपदिश्यते। कथं तत्रानुमानिकस्य नान्दीमुखपदस्य प्रयोगः? नायं दोषः। पार्व्वणे हि तत् प्रत्यक्षमुपदिश्यते, न त्वाभ्युदयिके। चोदकः खल्वत्र तत् प्रापयति। तस्मात् तदप्यानुमानिकमेव,—इति न किञ्चिदनुचितम्।

सूत्रद्वयं चैतत्,—'नान्दीमुखाः पितरः',—इति, 'प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने'—इति च। तत्रापि, 'नान्दीमुखाः पितरः'—इति द्वयी गतिः स्यात्;—नान्दीमुखानां वा पितृत्वम्, पितॄणां वा नान्दीमुखत्वमनेन सूत्रेणोच्यते,—इति। तत्र, प्रथमस्तावत् पक्षो न सम्भवति। कुतः? यतो नो खल्वपि ज्ञायते,—कइमे नान्दीमुखानाम?, इति। यदि नैव ज्ञायते, कथं तदनूद्य विशेषस्य विधिर्भविष्यति। अथ, तदपि विधास्यामि, भेत्स्यति तर्हि वाक्यम्। अन्यद् खलु रूपमस्य विधीयमानस्य, अन्यच्चानूद्यमानस्य स्यात्। अथ मन्यसे,—तन्त्रान्तरसिद्धान् नान्दीमुखाननूद्य पितृत्वममीषां विधास्यते,—इति। तदपि

नास्ति। कस्मात् ? अन्यशास्त्रसङ्केतस्यान्यत्रानुपयोगात। स्वशास्त्रविरोधश्चैवमापत्स्यते। तच्च वक्ष्याम ।

विधिरित्ति पितृत्वमपि किमिहाभिप्रेयते, तदपि वक्तव्यम। तत्र यदि प्राप्तपितृलोकत्व, यदि वा परम्परया जनकत्वम, उभयथापि प्रज्ञातमेव तदिति न पुनर्विधातव्य भवति। पितृणामिव श्राद्धेऽन्यत्व विधीयते,—इति चेत्, नैषा साध्वी कल्पना भवति। लक्षणाशब्द खल्वेवमसौ स्यात। श्रुति लक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसीत्याचक्षते। विधौ च न पर शब्दार्थस्तान्त्रिकानामनुमत। तस्मात् पारिशेष्यात चोदक प्राप्तान् पितॄननूद्य तेषा विशेषोनान्दीमुखत्वमनेन विधीयते,—इति वक्तव्य भवति। तदेव नान्दीमुखविशेषणवन्त पितरइह देवताभवन्ति,—इति न किमपि विरोत्स्यते। कथ पराचीन मुद्दिश्य प्राचीनस्य विधिरिति चेत्। कि क्रियता, यत्र प्राचीनमुद्दिश्य पराचीनस्य विधिर्न सम्भवति। न चैवमनैव केवल भवति। 'मधुर सुधावदधर'—इत्यादौ बहुत तदुपलम्भात्। कि भवति प्रयोजन व्यत्ययोपदेशस्य ? नान्दी मुखपदस्य पित्रादिपदात् पूर्व्व प्रयोगप्रज्ञापनमिति ब्रूम। तस्मात् —'नान्दीमुखा. पितर'— इत्यनेन वृद्धप्रपितामहा दीनामव देवतात्वम्, स्वधावचने पित्रादिपदमेव वृद्धप्रपिता महादिबोधकम् —इत्यसङ्गत वचनम्। 'पितृभ्य' पिता महेभ्य'—इत्यादिस्पष्टार्थपराणा वाक्यानामन्यार्थपरत्ववर्णनस्या नुचितत्वाच्च। तथा कात्यायनः।

"स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्" ॥

इति 'स्वपितृभ्यः'—इति ब्रुवाणः पित्रादीनामेवात्र देवतात्वं ज्ञापयति । "स्वपदस्य प्रपितामह पित्रादिव्यावर्त्तकतयैव सार्थकत्वात्"—इति नारायणोपाध्यायाः । यत्पुनर्ब्रह्मपुराणीयं वचनम्,—

"पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयोह्यश्रुमुखाह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखोचिताः ।
ते तु नान्दीमुखाः, नान्दी—समृद्धिरिति कथ्यते ॥
कर्म्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥
पितॄन् नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम्" ।

इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणस्य,—

"ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखाइति" ।

इति । तदुभयमपि तत्तदुक्तप्रयोगविषयम् । अस्मच्छास्त्रविरोधेनैतद्विषयत्वासम्भवात् । अनयोस्तत्तत्प्रयोगविषयत्वादेव,—एकत्र प्रपितामहादूर्द्ध्वानाम्, अन्यत्र प्रपितामहमारभ्य नान्दीमुखसंज्ञाविधानमुपपद्यते । तदनेन,—

"वृद्धमुख्यास्तु पितरोवृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते" ।

इति स्मृतिरपि व्याख्याता । अस्माद्वचनात्,—पित्रादिष्वेव वृद्धशब्दप्रयोगः,—इत्यहृदयव्याहृतम् । न ह्यत्र पित्रादीनां वृद्धसंज्ञा

विधीयते। वृद्धमुख्यांस्तु पितृननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति। अनयैव दिशा—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम्।
वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्" ॥

इति वृद्धवशिष्ठादिवचनान्यपि व्याख्येयानि। रघुनन्दनस्त्वेतद-नालोचयन्नाह,—'नान्दीमुखे पुत्रादिसंस्कारीनामादिभूते विवाहे। चस्त्वर्थः—अन्यत्रप्रासविशादिक्रमव्यवच्छेदाय'—इति। तदयो-ग्यम्। हेमाद्रिस्तु,—

देशात् प्राप्तइति चेन्न, उपदेशेनातिदेशबाधात्"—इति कल्पतरुः । "युक्तञ्चैतत् । पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् चतुर्थादयः प्रजावन्तः, चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां तद्विषयदुःख-भाजनत्वेन सन्निहितमरणधर्मकत्वाचाश्रुमुखत्वम्"—इति मदन-पारिजातः । शूलपाणिस्तु, यदा त्रयः प्रव्रजिताः पतिता वा मृतास्तदा ब्रह्मपुराणीयवचनमित्याह । तदपि न सुन्दरम् । तदानीं वृद्धप्रपितामहादीनां प्रजावत्त्वाभावात् ।

"ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनेन तन्मते तेषां पार्व्वणादिसकलश्राद्ध-इंतया आभ्युदयिकमात्रगोचरोवचनारम्भय न पुनराञ्जस्येनोप-पद्यते ।

एवन्तावत्पर्य्यवसिता पूर्व्वसूत्रवर्णना । 'प्रीयन्तामित्यक्षय्य-स्थाने'—इति चोत्तरसूत्रे 'प्रीयन्तामित्यस्य साकाङ्क्षतया तत्र "नान्दीमुखाः पितरः"—इत्ययमेव परिपूरणसमर्थोवाक्यशेषो-भवति । तस्मात्, तस्यानुषङ्गः कर्त्तव्यः । तथाचोक्तम् । "अनु-षङ्गोवाक्यसमाप्तिः सर्व्वेषु तुल्ययोगित्वात्"—इति । तेन, 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्'—इति पूर्व्वोक्तएवमन्त्रो-भवति ॥ ८ ॥

दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता-

विधीयते। वृद्धमुख्यास्तु पितॄननूद्य भोक्तृत्वं तेषामुच्यते,—इति। अनयैव दिशा—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम्।
वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्"॥

इति हव्यशिष्टादिवचनान्यपि व्याख्येयानि। रघुनन्दनस्त्वेतद नालोचयन्नाह,—'नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धीनामादिभूते विवाहे। चस्त्वर्थे'—प्रथमश्मासविशादिक्रमव्यवच्छेदाय'—इति। तदयोग्यम्। हेमाद्रिस्तु,—

कृशुरपराये:। सोऽयं चोदकप्राप्तस्वधानिषेध.। किं पुनरत्र त्यागवाक्यादौ प्रयोक्तव्यं भवति? 'स्वाहा'—इति ब्रूम.। कथम्? स्वाहोच्यतामित्यत्र स्वधापदस्थाने स्वाहापददर्शनात् स्वधानिषेधे सर्व्वत्रैव स्वाहेत्येतदागच्छति हृदयम्। आगच्छति चेत्, न तरामुत्स्रष्टव्यम्। स्वाहाशब्दः खल्वमी स्वधाशब्दस्थाने प्रयुक्त' सर्व्वं तत्प्रयोजनमभिनिर्व्वर्त्तयति। अभिनिर्व्वर्त्तयति चेत्, नूनमन्यत्राप्यभिनिर्व्वर्त्तयिष्यति। न च शब्दान्तरप्रयोगे प्रमाणं पश्यामः। रघुनन्दनस्त्वेतदनालोच्य, श्राद्धे स्वाहाशब्दप्रयोगे प्रमाणं नास्ति,—इत्याह। यदपि,—

'सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् दैवपक्षीय मन्त्रएवायाति,—इत्युक्तम्। तदप्ययुक्तम्। देववत्परिचरणमात्राभिधानेन मन्त्रस्य तदीयस्याप्राप्तेः। इतरथा आवाहनादावप्यत्र दैवपक्षोक्तएव मन्त्रः स्यात्। न चैवमिष्यते। अतएव,—

"निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचित्"।

इति पूर्व्वार्द्धेन सव्यजानुपातनिषेधाद्दक्षिणजानुपातादिकमुत्तरार्द्धेनाभिधत्ते। अपि च। एवमपि,—

"स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम्"।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टएव दैवे स्वाहाकारस्योपदेशाच्छिल्यवत्तनिषेधानुपपत्तिः स्यात्। तस्मात् उक्तयुक्त्या स्वाहाशब्दएव प्रयोक्तव्यो भवति। उभयमपि स्वल्वेवमनुग्रहीष्यते। तेन, ये चात्र त्वामनु याय त्वमनु तस्मै ते स्वाहा'—इति वक्तव्यम्। एवं 'पृक्त.

महेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्ध-प्रमातामहेभ्यश्च स्वाहोच्यताम् ॥ ९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । दैवे वाचयित्वा,—इत्यत्र, किम् ?—इत्याकाङ्क्षायां पूर्व्वोक्तमनुषञ्जनीयम् । तेन, इदानीं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयेत् । प्रीयन्तामित्युत्तरम् । अथ, 'स्वाहां वाचयिष्ये'—इति पृच्छति । वाच्यतामित्युक्ते, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहोच्यतामित्यादिकं वदेत् । ते च, अस्तु स्वाहा,—इति प्रत्येकं ब्रूयुः ।

स खल्वयं ग्रन्थएवमेव महायशःप्रभृतिभिः पठितोव्याख्यातश्च । अन्ये पुनरन्यथैमं ग्रन्थं पठन्ति,—नान्दीमुखाः पितरः,—इत्यादिम् । "नान्दीमुखाः पितरः, प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ताम्" इति । तेषां नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यादिवत्, प्रीयन्तां वाचयिष्ये,—इति, अस्तु प्रीयन्ताम्,—इति च, न किमपि समवैति, —इति द्रष्टव्यम् । रघुनन्दनस्तु 'प्रीयन्तां वाचयिष्ये,—इति, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्ताम्—इति चैवमादिकं प्रयोगमभ्युपगच्छन्नपि, अस्तु स्वधेतिवत् अस्तु प्रीयन्तामिति प्रत्युत्तरं नाभ्युपगच्छति, किन्तु प्रीयन्तामित्येतावन्मात्रम् । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ९ ॥

न स्वधां प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

नास्ति। तस्मात्, तदुक्तमाल्यपूजावत् तदुक्तपिण्डद्वयमप्यस्माक न भवति। तथा भविष्ये।

"पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यान्नवा कुर्य्यादिचक्षण.।
वृद्धिश्राद्धे महावाहो। कुलधर्मांमवेक्ष्य तु"॥

इति। "पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम्, अतोयत्कुले यावती इतिकर्त्तव्यता वृद्धिश्राद्धे तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका"—इति मदनपारिजातः। गोभिलादयः खल्वस्माकं कुलधर्म्मोपदेश गुरव.,—इत्यवोचाम। गौडास्तु प्रत्येकमर्घ्यपात्रादिकं किञ्चित् युग्मं पिण्डादिकञ्च किञ्चिदयुग्ममित्यर्द्धजरतीयं कुर्व्वन्ति॥ १०॥

एवन्तावत् सर्व्वोऽपि श्राद्धविधिरभिहितः। तत्र विशेषाभिधित्सयोत्तरोग्रन्थ. प्रवर्त्तते,—

श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्व्वीत॥ ११॥

श्रद्धा,—

"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु सदा श्रद्धेत्युदाहृता"।

इत्युक्तलक्षणा। तया अन्वितोयुक्तः सन् श्राद्धं कुर्व्वीत। न लोकाचारमात्रबुद्ध्या। न च नास्तिक्यमाश्रित्य न कुर्व्वीत। स्मरन्ति च।

"उच्छास्त्रवर्त्तिनो ये च पापोपहतबुद्धय.।
नास्तिक्यभावमाश्रित्य कर्म्मण्येपव्ययस्थिताः॥
न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः।
न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्ध विवर्ज्जितम॥

स्वधया'—इत्यत्र, 'पुत्राः स्वाहया'—इति, 'स्वधाः स्थ'—इत्यत्र, 'स्वाहा स्थ'—इति चोहनीयम् ।

"स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह" ।

इति बह्वृचकारिका तु तन्मात्रपरा । तेषामेव गृह्यपरिशिष्टे 'पुत्राः पुष्ट्या'—इति पठितत्वात् ।

तदत्र, ब्राह्मणानामेव युग्मत्वोपदेशात् अर्घ्यपिण्डादीनां न युग्मत्वम् । प्रकृतौ ब्राह्मणबहुत्वेप्येकस्यार्घ्यस्य दर्शनात् । यत्तु,—

'एक नाम्ना पर तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्" ।

इति चतुर्व्विंशतिमतवचनम् । तदस्मत्प्रयोगव्यतिरिक्तविषयम् । न चैदेवम्,—

"तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रोमातामहे तथा ।

इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितृमातृष्वसाऽष्टमी ॥

ब्राह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाचित्रगणाधिपान्" ।

इति तदुक्तमातरोप्यस्माकं भवेयुः । न त्वेवमिष्यते । अस्माकन्तु,—

"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरोलोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

गणेशेनाधिकाह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश" ॥

इति कात्यायनोक्ताएव मातरः पूजितव्याभवन्ति । एतद्विदासएव बह्वृचगृह्यपरिशिष्टोक्ताना मातॄणा पूजन वदन्ति । तदेतद्वचनं परिशिष्टग्रन्थेषु दृश्यते । मदनपारिजातादावपि कात्यायनीयमिति कृत्वैवैतल्लिखितम् । परन्तु, 'गणेशेनाधिकाः"—इत्यंश तत्र

र्गतेन सम्बन्धः। 'इति श्रुतेरिति श्रुते.'—इति द्विर्वचनमादरा र्थम्। 'इति' करणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम्। केचित् द्विर्वचनमितिकारञ्च न पठन्ति।

आभ्यां सूत्राभ्यां क्षणापत्तिनिमित्तं श्राद्धमवश्य कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥
कर्म्मलोपात् स मूढात्मा नरके पच्यते चिरम् ।
लोकगर्हां भवेत्तस्य नास्तिक्यपथसंश्रयात् ॥
तस्माद्विधेरवष्टम्भात् कर्त्तव्यन्त्वौर्द्धदेहिकम् ।
प्रेतानामुपकारार्थमात्मनोऽभ्युदयाय च' ॥

इति । एवं वा —

यदा आकाङ्क्षित्यनर्थान्तरम् । यदैव श्राद्धं कर्त्तुमाकाङ्क्षेदिति, तदैव श्राद्धं कुर्व्वीत । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

'अमावस्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ।
श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

इति ॥ ११ ॥

शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

शाकेनापि श्राद्धं कुर्व्वीत । अधिकारात् जघन्योऽयं कल्पः । तदेवमपि कुर्व्वीत, न पुनरपरपक्षं कृष्णपक्षमतिक्रामेत् ॥ १२ ॥

कुत एतत् ?

मासि मासि वोऽशनमिति श्रुतेरिति श्रुतेरिति ॥१३॥

हे पितरः । मासि मासि वोयुष्माकमशनम्—इति पितॄन् प्रति प्रजापतेरुक्तिरियम् । इति श्रुतेः नापरपक्षमतिक्रामेत्—इति

गतेन सम्बन्धः। 'इति श्रुतेरिति श्रुतेः'—इति द्विर्वचनमादरार्थम्। 'इति' कारणं प्रकरणसमाप्त्यर्थम्। केचित् द्विर्वचनमितिकारञ्च न पठन्ति।

आभ्यां सूत्राभ्यां कृष्णपक्षनिमित्तं श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यम्,—इत्युक्तं भवति॥ १३॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये चतुर्थी खण्डिका समाप्ता॥

पञ्चमी खण्डिका ।

अथ धर्म्माः ॥ १ ॥

अथेदानीमस्मिन् कर्म्मणि यजमानस्य भोक्तुश्च यथासम्भव धर्म्मा—नियमा', वर्तिष्यन्ते,—इति सूत्रशेष. ॥ १ ॥

तदहस्तत्पर: शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि श्राद्ध भवति, तदहस्तस्मिन्नहनि । तत्पर. तदाचरण चतुर । शुचि वाह्याभ्यन्तरशौचवान् । वाह्य शौच स्नानादि, आभ्यन्तर मन.प्रसादादि । अक्रोधन —य क्रोध करोति, स क्रोधन., स न भवतीत्यक्रोधन: । अत्वरित.,—त्वरा सञ्जाता यस्य सोऽय त्वरित , स न भवतीत्यत्वरित । अप्रमत्त. प्रमादरहित । प्रमादोऽनवधानतेत्यनर्थान्तरम् । सत्यवादी,—सत्य वदितु शील यस्य, स भण्यते । 'स्यात,'—इति सर्व्वत्र सवन्धनीयम् ॥ २ ॥

अध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान् वर्ज्जयेत् ॥ ३ ॥

तदहरित्येव । अध्वनोवर्ज्जनमध्वगमनाभाव: । स्वाध्यायोवेदाध्ययनम् ॥ ३ ॥

आवाहनादिवर्ज्जं वाग्यतः ॥ ४ ॥

आवाहनादिमन्त्रप्रत्युत्तरादीन् विहाय, वाग्यतो नियमितवचनः। 'स्यात्'—इति पूर्व्वस्मादनुवर्त्तते ॥ ४ ॥

ओपस्पर्शनात् ॥ ५ ॥

आउपस्पर्शनात् ओपस्पर्शनात्। उपस्पर्शनं आचमनमित्यनर्थान्तरम्। आउपस्पर्शनात् आचमनपर्य्यन्तम्,—"आचान्तेषूदकम्"—इत्यादिसूत्रोपात्तब्राह्मणाचमनपर्य्यन्तमित्येतत्। 'वाग्यतोपस्पर्शनात्'—इति सूत्रपाठे विसर्गलोपे सन्धिरार्षोद्रष्टव्यः।

ते खल्वमी नियमाभोक्तुरपि भवन्ति। अविशेषेणाभिधानात्। कात्यायनोऽप्येतत् सर्व्वमुपदिश्य, "आमन्त्रितार्थेवम्"—इति सूचयन्नेतदेवाह ॥ ५ ॥

अपिचात्रोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अपिचात्रैतस्मिन् कर्म्मणि ब्राह्मणप्रसङ्गामुखेन कतिचिच्छ्लोकधर्म्मानुदाहरन्त्याचार्य्याः ॥ ६ ॥

यश्च व्याकुरुते शब्दान्, यश्च मीमांसतेऽध्वरम्।
सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनाः,—इति ॥७॥

यः शब्दान् व्याकुरुते स वैयाकरणः, यश्चाध्वरं यज्ञं मीमांसते सोऽयं मीमांसकः, साम्नः स्वराणां—क्रुष्टादीनां विधिं योजानाति स सामस्वरविधिज्ञः। साम्नां विधिज्ञः, स्वराणां च वैदिकानां भाषिकादीनां विधिज्ञ इति वा व्याख्येयम्। सामानि स्वरान्

विधीय यो जानाति स वा भण्यते। ते खल्विमे पङ्क्तिपावनपावना.। ये खल्वपाङ्क्तोपहतां पङ्क्तिं पुनन्ति तदिमे पङ्क्तिपावनाभिधीयन्ते। स्मरन्ति च।

"अपाङ्क्तोपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः।

तान् निबोधत कार्त्स्न्येन ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान्" ॥

इति। ये पुनस्तानपि पङ्क्तिपावनान् पुनन्ति, ते खल्विमे पङ्क्तिपावनपावनाउच्यन्ते। 'इति' उदाहरन्तीतिगतेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥

वागीश्वरोयाज्ञिकाश्च पङ्क्तिपावनपावनः,—इति च ॥ ८ ॥

वाचामीश्वरः—संस्कृता वाच यः प्रयुङ्क्ते सइहाभिप्रेयते। तस्याः प्रयोगे ह्यभ्युदयमामनन्ति। "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञात स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति"—इति। 'यश्च व्याकुरुते शब्दान्'—इत्यत्र ज्ञानमात्रं विवक्षितम्। तदपि खल्वभ्युदयहेतुरितिदर्शी-रुपादानम्। एतद्वा वचनं ज्ञानमात्रमभिप्रेत्य, प्रयोगश्चाभिप्रेत्यान्यद्दर्शनीयम्। अथवा। 'यश्च' व्याकुरुते शब्दान्',—इति वैयाकरणपरं वचनम्। यस्त्ववैयाकरणोऽपि संस्कृतां वाच जानाति प्रयुङ्क्ते वा, सोयं वागीश्वरः। प्रवक्तृभेदाद्वा नात्र पुनरुक्तिगद्धा करणीया। याज्ञिकोयज्ञानुष्ठाता। समस्तस्य पङ्क्तिपावनपावन इति पूर्व्ववदर्थः। 'इति च' उदाहरन्तीति गतेनाभिसम्बन्ध। केचिदेतत् सूत्र न पठन्ति। महायश.प्रभृति भिस्तु पठित्वा व्याख्यातश्च ॥ ८ ॥

नियोज्यानामभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुञ्ज्यात् काममितरान् ॥ ८ ॥

ये ब्राह्मणा श्राद्धे नियोज्यतयाऽभिहिता, यावद्भिर्ब्राह्मणैः प्रयोजन यदि तावन्तस्तथाविधान प्राप्यन्ते, तदाऽपि वेदविदमेक ब्राह्मण पङ्क्तेर्मूर्द्धनि प्रधानस्थाने नियुञ्ज्यात्। इच्छया पुनरवेदविदोपि तस्यामेव पङ्क्तौ नियुञ्ज्यात्। सोऽय श्राद्ध कर्त्तुर्धर्मः ॥ ८ ॥

कस्मात्पुन कारणादेक वेदविद नियुज्यावेदविदोपि नियुञ्ज्यादित्युच्यते ?

"यावतोग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतोग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्" ॥

इति तत्रभवन्तो मन्वादयस्तमीषा भोजने दोषमुदाहरन्ति। उच्यते,—

अवेदविद्भिराक्रान्तां पंक्तिं योजनमायताम् । पुनाति वेदविद्वैकोनियुक्तः पंक्तिमूर्द्धनि नियुक्तः पंक्तिमूर्द्धनि ॥ १० ॥

वेदविदोन भवन्तीत्यवेदविद । हि यस्मात् अवेदविद्भिराक्रान्ता योजनविस्तृतामपि पङ्क्ति, पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुक्तएकोवेदवित्-पुनाति । एतस्मात् कारणात् एक वेदविद पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुज्य काममितरान नियुञ्ज्यात्। मन्वादीनान्तु दोषवचन

वेदविद' सम्भवे बोद्धव्यम्। मतभेदो वा। वस्तुतस्तु मन्वादिभि र्भोक्तृदोषोऽभिहितो न दातु, दातुस्त्वय धर्म्म आचार्य्येणानुशिष्ट इत्यदोष। द्विर्वचन प्रकरणसमाप्त्यर्थमादरार्थञ्च॥ १०॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये पञ्चमी खण्डिका समाप्ता।

षष्ठी खण्डिका ।

अथ तृप्तीः ॥ १ ॥

वक्ष्यामः,—इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

तत्र हविर्विशेषात् तृप्तिविशेषमाह,—

ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिः ॥ २ ॥

ग्राम्याभिर्ग्रामे भवाभिः । ओषधीभिः,—

"व्रीहयः शालयोमुद्गागोधूमा, सर्षपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदोघ्नन्ति धारिताः" ॥

इत्युक्तलक्षणाभिः, फलपाकान्ताभिर्वा, मास व्याप्य पितॄणा तृप्तिर्भवति । तन्त्रान्तरे ग्राम्यतिलनिषेधोऽस्मद्व्यतिरिक्तविषयः ॥२॥

तदलाभे आरण्याभिः ॥ ३ ॥

तासा ग्राम्याणामोषधीनामलाभे, आरण्याभिरोषधीभि, 'मासं तृप्ति',—इत्यनुषज्यते । अनुकल्पोऽयम् ॥ ३ ॥

मूलफलैरद्भिर्वा ॥ ४ ॥

मास तृप्ति ,—इत्यनुवर्त्तते । मूलै ,—

"कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दं तथा विसम्।

तमालं शतकन्दश्च कह्लारं शीतकन्दकम्" ॥

इत्यादिभिर्विहुलं तन्त्रान्तरेषूपदिष्टैः। फलैः,—

"बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाड़िमम्।

भव्यं यानेरताचोटं खर्जूराम्रफलानि च" ॥

इत्येवमादिभिस्तन्त्रान्तरोक्तैरेव। अद्भिर्जलेन वा। अयमप्यनुकल्प एव। तथा च ब्राह्मे पुराणे।

"पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्व्वदा।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनोवाऽपि मानवः।

मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्" ॥

इति। अपरे पुनरेतदविद्वांसोवक्ष्यमाणेनोत्तरशब्देन मूलादीनां ग्रहणं वर्णयन्तोभाषन्ते,—'मूलादयोऽपि पदार्थाः सहैवान्नेन तर्पयन्ति,'—इति ॥ ४ ॥

सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

उत्तराः—वक्ष्यमाणच्छागादयः पदार्थाः, अन्नेन सहिताः मनस्तुष्टिं जनयन्ति, न केवलाः ॥ ५ ॥

तदिमे उत्तराः पदार्था अभिधीयन्ते,—आखण्डिकापरिसमाप्तेः,—

छागोस्रमेषा आलभ्याः ॥ ६ ॥

उस्रोऽनडुद्दोवलीवर्द्दइत्यनर्थान्तरम्। प्रमिदायन्यौ। ते खल्विमे

च्छागोऽस्मैषामालभ्याः सन्तर्पयन्ति, न त्वन्यथा। आलभ्यश्च मैषा गृह्योक्तविधिना करणीयः ॥ ६ ॥

शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयंमृतानां वाऽऽहृत्य पचेत् ॥ ७ ॥

शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि वक्ष्यमाणानि मांसानीत्यर्थः। "शेषा णीतरेषाम्"—इति पाठे, शेषाणि छागादिभ्योऽन्यानि, इतरेषां मत्स्यादीनां मांसानि,—इति पूर्वोक्त एवार्थः। इतरेषां क्रीत्वा लब्ध्वा वा,—इति वा वर्णनीयम्। यदा क्रयलाभाभ्यां सम्बन्ध, तदा 'इतरेषाम्'—इति संबन्धलक्षणा षष्ठी। तानि खल्वेतानि मांसानि कुतश्चित् क्रीत्वा वा, लब्ध्वा वा, अथ वा स्वयमृतानामा हृत्य, पचेत्,—गृह्योक्तप्रकारेण चरुपाकविधिना ॥ ७ ॥

यथेदानीं येन पदार्थेन यावन्त कालं पितरस्तृप्यन्ति, तदुच्यते,—

मासद्वयं मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्यैः पाठीनादिभिर्मासद्वयं पितृणां तृप्तिर्भवति ॥ ८ ॥

मासत्रयं हारिणेन मृगमांसेन ॥ ९ ॥

मृगः पशुरित्यनर्थान्तरम्। मृगस्य पशोर्मांसेन मासत्रयं तृप्तिः। तदेव माम विशिनष्टि। हारिणेन हरिणसम्बन्धिना पशुमांसेन। 'हरिणमृगमांसेन',—इति पाठेऽपि, मांसान्यवचनोमृगशब्दो- विशेषवाचिना हरिणशब्देन विशिष्यते,—इति स एवार्थोभवति ॥ ९ ॥

चतुरः शाकुनेन ॥ १० ॥

चतुरोमासान् तृप्तिः शाकुनेन मांसेन। शकुनः पक्षीत्यनर्थान्तरम्। स च कपिञ्जललावकादिः ॥ १० ॥

पञ्च रौरवेण ॥ ११ ॥

रौरवेण मांसेन पञ्च मासान् तृप्तिः। एवमुत्तरत्रापि। रुरुर्मृगविशेषः ॥ ११ ॥

षट् छागेन ॥ १२ ॥

तृप्तिः। सोऽयं छाग आलभ्यः ॥ १२ ॥

सप्त कौर्म्मेण ॥ १३ ॥

तृप्तिरित्येव ॥ १३ ॥

अष्टौ वाराहेण ॥ १४ ॥

तृप्तिः ॥ १४ ॥

नव मेषमांसेन ॥ १५ ॥

स खल्वयं मेषआलभ्योबोद्धव्यः ॥ १५ ॥

दश माहिषेण ॥ १६ ॥

मांसेन,—इत्येव ॥ १६ ॥

एकादश पार्षतेन ॥ १७ ॥

पृषतोमृगविशेषः ॥ १७ ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा ॥ १८ ॥

तृप्तिः ॥ १८ ॥

पायसेन वा ॥ १९ ॥

संवत्सरं तृप्तिः । वाशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये ॥ १९ ॥

वार्ध्रीणसस्य मांसेन द्वादशवर्षाणि ॥ २० ॥

तृप्तिरित्येव । वार्ध्रीणसश्च,—

"त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥
कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः" ॥

इत्युक्तलक्षणः । जरत्च्छाग इति मेधातिथिः ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये षष्ठी खण्डिका समाप्ता ॥

—•::•—

सप्तमी खण्डिका।

अथाक्षय्यतृप्तीः ॥ १ ॥

यच्यामः ॥ १ ॥

खड्गः ॥ २ ॥

खड्गआरण्यः पशुविशेषः। सोयमक्षय्यतृप्तिहेतुः पितॄणाम्। एवमग्रेऽपि ॥ २ ॥

कालशाकम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धमेतत्। कालशाकः,—इति पाठेऽपि नार्थोभिद्यते ॥ ३ ॥

लोहितच्छागः ॥ ४ ॥

रक्तवर्णच्छागः। "च्छागोवा सर्व्वलोहितः"—इति च स्मृत्यन्तरम् ॥ ४ ॥

मधु ॥ ५ ॥

मधु क्षौद्रं माध्वीकमित्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

महाशल्कः ॥ ६ ॥

महाशल्कोमत्स्यविशेषः। स च रोहितादिरिति वाचस्पतिमिश्रः। रोहितमत्स्यः,—इत्यपरे। तथा च ब्राह्मे पुराणे।

"रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु स्वकुलोद्भवाः।
अनन्तां विप्र ! यच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा" ॥

इति।

"एकशल्कोऽर्द्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः।
शुक्लवर्णश्च योमत्स्योमहाशल्कः सउच्यते" ॥

इति पुलस्त्यवचनोक्तास्तु युक्ताः ॥ ६ ॥

वर्षासु मघाश्राद्धम् ॥ ७ ॥

ऋजुरुत्तरार्थः। 'वर्षासु श्राद्धम्'—इति पाठे, वर्षासु सर्व्वत्रैव श्राद्धमक्षयतृप्तिहेतुरिति मन्तव्यम्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"उत्तरास्वयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम्।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्" ॥

इति ॥ ७ ॥

हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ८ ॥

श्राद्धमित्यनुपज्यते। हस्तिच्छाया च कुञ्जरस्य च्छाया, बहुप्रकार-पारिभाषिक्यपि स्मृतिषूपदिष्टा। कुञ्जरस्य च्छाया तावत्,—

"हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम्"।

इति भारते। पारिभाषिकी खल्वपि। प्रचेताः।

"सूर्य्ये हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी।
तिथिर्वैश्रावणी या तु सा च्छाया कुञ्जरस्य च" ॥

इति। यमः।

"हंसे करस्थिते या तु अमावस्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनी श्रुतिः" ॥

इति । वायुपुराणे ।

"वनस्पतिगते सोमे या च्छाया प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्" ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

"सैंहिकेयोयदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्ध प्रकल्पयेत्" ।

इति । एवमादिकमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

अथेदानीं ब्राह्मणविशेषा अभिधीयन्तेऽक्षयत्वसिद्धेतवः,—

मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य मध्यात् मन्त्रभागमात्रं ये अधीयते ते मन्त्राध्यायिनः ॥ ९ ॥

पूताः ॥ १० ॥

पूताः पवित्राः उत्कृष्टाचारादिभिरित्यर्थः । अयथा । मन्त्राणामध्ययनमकुर्व्वाणाअपि वेदप्रतानुष्ठाने ये क्षमवन्तः, तदपि पूताः ॥ १० ॥

गाथाध्यायी ॥ ११ ॥

योऽयं गाथां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां योऽधीते, स खल्वयं गाथाध्यायी ॥ ११ ॥

षड़ङ्गवित् ॥ १२ ॥

षडङ्गानि योवेत्ति सोय षडङ्गवित् । तेषां मध्यादेकमपि योवेत्ति, सोऽपि,—इति महायशा । अङ्गानि च,—

'शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाञ्चिति ।

छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गोवेदइष्यते' ।

इत्युक्तलक्षणानि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठसामग. ॥ १३ ॥

ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते । तानि योगायति, सोऽय ज्येष्ठसामग । ज्येष्ठसामव्रत येन चीर्णं सोऽपि,—इति महायशा ॥ १३ ।

अपि गायत्रीसारमात्र ॥ १४ ॥

अपिर्भिन्नक्रमे । गायत्रीसारमात्र ,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते । गायत्रीमात्रसारोऽपि,—इत्यर्थ । स्मरन्ति च ।

"गायत्रीमात्रसारोऽपि वर विप्र सुयन्त्रित ।

नायन्त्रितश्चतुर्वेद सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी' ।

इति । गायत्रीव्रतमात्र सद्दप्रवचनापरनामधेय येन चीर्णं, स चैवमुच्यते ॥ १४ ॥

त्रिणाचिकेत ॥ १५ ॥

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्य्युशाखाया प्रसिद्ध । एतद्व्रतमपि, तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेत ॥ १५ ॥

त्रिमधुः ॥ १६ ॥

त्रिमधु ऋग्वेदभागस्तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रि-मधुः ॥ १६ ॥

त्रिसुपर्णः ॥ १७ ॥

सुपर्णमन्त्रास्तैत्तिरीयके प्रसिद्धाः । बह्वृचा वेदभागमेवमुच्यते। तद्व्रतञ्च । तद्योगात् पुरुषोऽपि ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निः ॥ १८ ॥

पञ्च—पवनपावनदक्षिणगार्हपत्याहवनीयाग्नयो यस्य, असौ पञ्चाग्निः । तथा च हारीतः ।

"पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः" ।

इति । केचिदेतत्सूत्रम्,–'त्रिणाचिकेतः'—इत्यतः पूर्वं पठन्ति ॥ १८ ॥

स्नातकः ॥ १९ ॥

विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकश्चेति त्रिप्रकारोऽयम-स्त्रोक्तः ॥ १९ ॥

मन्त्रब्राह्मणवित् ॥ २० ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकसमग्रवेदवेत्ता । केचिदेतत् सूत्रद्वयं न पठन्ति ॥ २० ॥

धर्म्मज्ञः ॥ २१ ॥

धर्म्मशास्त्राध्यायी धर्म्मवेत्ता वा । "धर्म्मद्रोणपाठकः,"—इति पाठे,

'मनुवशिष्ठयाज्ञवल्क्यगौतमशास्त्राणि धर्मद्रोणशब्देनोच्यन्ते, तेषां मध्ये एकस्यापि पाठकः।'—इति महायशाः ॥ २१ ॥

ब्राह्मोढापुत्रश्च ॥ २२ ॥

ब्राह्मेण विवाहेन या विवाहिता स्त्री, तस्याः पुत्रः । चशब्दात् आर्षदेयाप्रदानादय मनुचीयन्ते । तथा च मात्स्ये पुराणे ।

"ब्राह्मदेयाऽऽत्मसन्तानो ब्राह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः" ।

इति । ते खल्वमी बहुलं तन्त्रान्तरेष्वभिहितास्ततएवोपलभ्याः ॥ २२ ॥

इति पंक्तिपावनाः ॥ २३ ॥

इत्येते मन्त्राध्यायिप्रभृतयो ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तिपावनपावनाः'—इति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥

कुतः पुनरमीषां पङ्क्तिपावनत्वम् ?

आसहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात् पंक्तिं पुनातीति वचनात् ॥ २४ ॥

ऋजुरत्नरार्थं । द्विर्वचनमादरार्थं प्रकरणसमाप्त्यर्थञ्च । "वागीश्वरयोस्त्रिकमासहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनादासहस्रात् पङ्क्तिं पुनातीति वचनात्"—इति केचित् पठन्ति ॥ २४ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये सप्तमी खण्डिका समाप्ता ॥

—***—

अष्टमी खण्डिका ।

अथ काम्यानां तिथयः ॥ १ ॥

अथेदानीं काम्याना फलाना श्राद्धाना वा तिथयोवक्ष्यन्ते इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

पुत्रोऽभिरूपः प्रतिपदि ॥ २ ॥

प्रतिपदि श्राद्धकर्त्तुरभिरूपोविद्वान् रमणीयोवा,—

"यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्य धर्म्म. शमोदम. ।

अभिरूपः स विज्ञेय. स्वाश्रमे योव्यवस्थित." ।

इत्युक्तलक्षणो वा, पुत्रोभवति ॥ २ ॥

द्वितीयायां स्त्रीजन्मा ॥ ३ ॥

द्वितीयाया श्राद्धं कुर्व्वन् पुरुषः स्त्रीजन्मा भवति। स्त्रीणा जन्म यस्मात् सोऽयं स्त्रीजन्मा । स्त्र्यपत्यजनकइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

तृतीयाया श्राद्धकर्त्तुरश्वाभवन्ति। केचिदश्वाइति न पठन्ति। तृतीयायामपि क्षुद्रपशव. फलमितिवदन्ति च ॥ ४ ॥

चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः ॥ ५ ॥

क्षुद्रपशवोऽजादयः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यां पुत्रभागी ॥ ६ ॥

पुत्रभागी पुत्रवान् । "पुत्राः पञ्चम्याम्"—इति पाठे, व्यक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

द्यूतर्द्धिः षष्ठ्याम् ॥ ७ ॥

द्यूतेन,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते" ।

इत्युक्तलक्षणेन, ऋद्धिर्धनोपचयः ॥ ७ ॥

कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कृषिः कृष्या धनोपचयः । तथाचापस्तम्बः । "सप्तमे कृषिऋद्धिः" —इति ॥ ८ ॥

अष्टम्यां वाणिज्यम्* ॥ ९ ॥

पूर्व्ववदर्थः ॥ ९ ॥

आरोग्यं नवम्याम् ॥ १० ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ १० ॥

दशम्यां गावः ॥ ११ ॥

इदमपि ऋज्वर्थम् ॥ ११ ॥

---

* वाणिज्यमष्टम्याम्,—इति पाठान्तरम् ।

परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

ऋज्वर्थमेव ॥ १२ ॥

द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं हिरण्यञ्च ॥ १३ ॥

धनपदं धान्यादिभिन्नधनपरम्। कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत्। 'कुप्यं रौप्यं हिरण्यञ्च'—इति केचित् पठन्ति ॥ १३ ॥

ज्ञातिश्रैष्ठ्यञ्च त्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

चशब्दात् धनधान्यादिकञ्च ॥ १४ ॥

युवानस्तत्र म्रियन्ते ॥ १५ ॥

तत्र त्रयोदश्यां श्राद्ध कुर्व्वाणस्य युवानोम्रियन्ते,—इत्ययमेको-दोष.। तदेतद्दोषसहिष्णुर्ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिफलमर्थयमानस्तत्राधिक्रियते,—इति स्थितं। महायशास्त्वाह,—'एतद्दोषपरिहारार्थं पिण्डरहितमत्र श्राद्ध कर्त्तव्यम्'—इति ॥ १५ ॥

शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम् ॥ १६ ॥

शस्त्रेण हतस्य श्राद्धं चतुर्दश्यां कर्त्तव्यम्। स्मरन्ति च।

"शस्त्रेण तु हताये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्"।

इति। फलश्रवात शस्त्रहतस्य तृप्तिरेवेति मन्तव्यम्।

"पक्षिदशमतायैच दंष्ट्रिशृङ्गिनरैर्हता.।

पतनानशनप्रायैर्वह्न्याशनिबन्धनै.।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः"।

इत्युक्तलक्षणो वा शस्त्रहतोद्रष्टव्य.। तथाच मरीचिः।

"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्‌ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्या क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता" ।

इति । न च,—

"शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्" ।

इति च्छागलेयवचनात् शस्त्रादिहतानां श्राद्धमेव नास्ति,—इति वाच्यम् । बुद्धिपूर्व्वकमृतानामेव तथात्वात् । प्रमादमृतानान्तु श्राद्धमस्त्येव । तथाचाङ्गिराः ।

"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।
अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" ।

इति । तथा गौतमः । "प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्"—इति । आत्मघातिनोऽपि विशेषमाह इह गार्ग्यः ।

"इह शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु जलाग्न्यनशनादिभिः ।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते" ।

इति । ननु,—

"ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्यएव ददात्यसौ" ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ब्राह्मणादिहतस्य श्राद्धानर्हत्व

मवगम्यते । नैष दोषः । एतस्यापि बुद्धिपूर्व्वकविषयत्वात् । अथ वा । ब्राह्मणादिहतानां सामान्यतः श्राद्धाभावेऽपि चतुर्दश्यां श्राद्धं वचनबलाद्भविष्यति,—इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ १६ ॥

अमावस्यायां सर्व्वमित्यमावस्यायां सर्व्वमिति ॥ १७ ॥

अमावस्यायां श्राद्धकर्त्तुः सर्व्वं पूर्व्वोक्तं फलं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्व्वोक्तमेव सर्व्वं न त्वन्यदपि,—इति । "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तादित्यवेहि । तथा मनुः ।

"पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यान्तु सर्व्वान् कामान् समश्नुते" ।

इति पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् सर्व्वान् कामान् समश्नुते,—इत्याह । तदस्य सर्व्वशब्दस्य प्रकृतवाचितया एकैकतिथिफलस्यैव च कामनाविषयत्वेन प्रकृततया तस्यैव दर्शेऽपि फलत्वं योगसिद्धिन्यायात् । एवमेके । तत्र, "एकैकस्मै वा कामायान्ये यथाकृतयथाक्रियन्ते, सर्व्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ"—इति श्रवणेन एकैकफलस्यैव विशेषतः प्रकृतत्वेनोपस्थितत्वादस्तु तथा, प्रकृते तु तथाविधवचनाभावात् "पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्"—इति वचनाच्च सकलतिथिफलानां विनाऽपि प्रयोगभेदं दर्शश्राद्धफलत्वम् । एवमपरे । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः । द्विरभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ १७ ॥

अत्रैव शिवम् ।

शाण्डिल्यनाम्नोविमलेऽन्ववाये
मुनेरनूचानवरोमुनीनाम् ।
अनूनसत्वोविनयप्रधान
शाण्डिल्यवद्भक्तिनयप्रवीण ॥

अभूत् द्विजोभूतदय स राधा-
कान्तो नितान्तश्रुतिमार्गनिष्ठ ।
सिद्धान्तवागीशइति प्रसिद्धि-
र्यं शिश्रिये तत्वतएव धीरम् ॥

केनापि कस्मिन्नपि वा कथञ्चित्
प्रवर्त्तिते विश्वपते प्रसङ्गे ।
वाष्पप्रपूर परित प्रसर्पन्
वपुर्विभो प्लावयतिस्म यस्य ॥

तस्मादजनि योविप्रचन्द्रकान्तोमहात्मन ।
वसता कैकयेष्वेतत् तेन भाष्य विनिर्म्मितम् ॥
व्योमाम्बराङ्कचन्द्रे शकवर्षे मिथुनमुपगते सूर्य्ये ।
परिपूर्णतामगच्छत् कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ॥

प्रीयतां तदनया हरिः स्वयं
धर्म्मकर्म्मनिवहैर्यदृज्यते ।
अप्यवद्यवहुला सरस्वती
तस्य काममखिलात्मनः स्तुतिः ॥

साधवोऽन्यगुणलेशहर्षिताः
शोधयन्तु खलु धीचितैरिदम् ।
जातरूपरसभावित स्वयो—
जातरूपमिव लक्ष्यते जनैः ॥

तस्मादहं चन्तुमिहार्हंएनो—
न किङ्करे कुर्व्वति भर्त्तुराज्ञाम् ॥

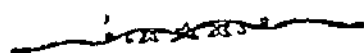
इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ श्राद्धकल्पभाष्ये अष्टमी खण्डिका समाप्ता ॥

समाप्तञ्चेदं श्राद्धकल्पभाष्यम् ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोग वा समाप्तिकम् ॥
यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचोयजूंषि सामानि त्रैविद्य तत्र तिष्ठति ॥
ऋग्भिस्तु पितरः प्रीतायजुर्भिस्तु पितामहा. ।
सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् ॥
एकस्तु ब्राह्मणः श्राद्धे स्वल्पन्तु प्रकृतं भवेत् ।
त्रयस्तु पितर. प्रोक्ताः कथं चाश्नन्ति ते त्रयः ? ।
उरसि पितरोभुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहादक्षिणत. पृष्ठतः पिण्डतर्कुकाः ॥
लेपभाजश्चतुर्थाद्या. पित्राद्याः पिण्डभागिन. ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सा वृप्तिः साप्तपौरुषी ॥
अटेत पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
लभेत यदि पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकं साम्ना-
मक्षरचिन्तकम् ॥

इति श्राद्धकल्पपरिशिष्ट समाप्तम् ॥ ० ॥

श्राद्धकल्पपरिशिष्टभाष्यम्।

ईश्वरञ्च पितरौ गुरूंस्तथा
संप्रणम्य शिरसा मुहुर्मुहुः।
श्राद्धकल्पपरिशिष्टबोधिका
वृत्तिरल्पकरणा प्रणीयते॥

कश्चिदाचार्य्यः पुत्रं निमित्तीकृत्याधिकारिणं श्राद्धभोक्तृ, श्राद्धकर्त्तुश्च कतिचिद्धर्म्मानुपदिदिक्षुराह, अनधीत्येति।

हे पुत्रक इत्यनुकम्पायां कन्। पदस्तोभादीननधीत्य श्राद्धेषु कथं भोक्ष्यसे। एताननधीत्य श्राद्धेषु भुञ्जानः प्रत्यवैतीत्यभिप्रायः। तथाच वक्ष्यति, अन्यथैव हि भुञ्जान इत्यादि। पदस्तोभादयः सामविशेषाः। न च पदशब्देन पदग्रन्थस्य स्तोभशब्देन च स्तोभग्रन्थस्य ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्। पदभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात्। नानाऽवयवशक्त्यपेक्षया एकस्याः समुदायशक्तेर्लघुत्वात्। साहचर्य्येण, एवं सामभिराच्छन्न इत्यनुपदमभिधानेन च, सामपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च।

तत्र पदस्तोभानिति बहुवचनोपादानात् "प्राजापत्याश्चत्वारः पदस्तोभाः" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्ताः प्राजापत्याश्चत्वारः पदस्तोभा इह गृह्यन्ते। न तु "दर्जिराङ्गिरसस्य पदस्तोभौ" इति तदुक्तपदस्तोभद्वयस्येह ग्रहणमित्यनुसन्धेयम्। न चोभयोरेव ग्रहणं किं

न स्यादिति वाच्यम्। यतः पदस्तोभानिति बहुवचनदर्शनात् बहुष्वेव पदस्तोभेषु भवत्यपेक्षा। अतः प्राजापत्यैश्चतुर्भिः पदस्तोभैश्चरितार्थस्य बहुवचनस्य न पुनरपरत्रापेक्षाऽस्तीति।

तत्र, च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायां धर्त्ता दिवः पवते कृत्वयीरम इत्यस्यामृचि चत्वारि सामान्यरण्यगाने गीतानि। तत्र च, हाउ। हौवा श्रो २३४ वा इत्यादि, वा। ईडा। इत्यन्तं प्रथमं साम। हाउ।३। हौवा श्रो २३४ वा। इत्यादि, वा। ईडा। इत्यन्तं द्वितीयम्। श्रोहौहोवा २। श्रोवा २। इत्यादि, शुपे नदीषु वा १। इत्यन्त तृतीयम्। श्राश्री हौवा हायि। इत्यादि, वा। ईडा। इत्यन्तं चतुर्थम्। तान्येतानि सामानि पदस्तोभाद्युच्यन्ते।

अतीपङ्गानिति, "इन्द्रस्य वयोऽतीपङ्गाः" इत्यार्षेयब्राह्मणतृतीयप्रपाठकैकादशखण्डोक्तानां त्रयाणामतीपङ्गानामिह ग्रहणम्। यद्यपि तस्यैव ब्राह्मणस्य तत्रैव प्रपाठके ऊनविंशत्खण्डे, सौर्य्यमतीपङ्गत्रयमुक्तं, तथापि एकादशखण्डे श्राज्यदोहादीनामुक्तत्वात् तत्साहचर्य्यात् तत्खण्डोक्तानामेवातीपङ्गानां ग्रहणमुचितम्। तत्र, पुरोजिती वो श्रन्धसः इति उषाति जातमन्धसः इत्यनयोश्छन्दस्यार्चिके समाम्नातयोः परस्परमिलितयोरेकं साम, ए पुरोजिती इत्यादि, इट् इडा २३४५। इत्यन्तम्। श्रमर्जिरथी यथा इति, श्रमात्यश्रन्तुमदाय इति चैतयोश्चापि समाम्नातयोर्मिथोमिलितयोरेकं साम, ए श्रामा। इत्यादि। श्रन्तः पूर्व्ववत्। श्रभीनवन्ते श्रद्रुहः इति तरत् समन्दीधावति इति चानयोश्चापि समाम्नातयो·

ऋचोरत्योन्यमिलितयोरेकं साम, ए आभी। इत्यादि। अत्र पूर्ववदेव। तानि खल्वेतानि त्रीणि सामानि इन्द्रस्य तयोऽती पङ्गा इत्युच्यन्ते। अतीपङ्गो नाम परस्परमिश्रणम्। उभयो ऋचोर्व्यतिपव्य गेयत्वादतीपङ्गनामकत्वं बोद्धव्यम्। गीतानि चैतान्यरण्यगान एव।

ऋषभानिति, "रुद्रस्य त्वय ऋषभा" इत्यार्षेयब्राह्मणतृतीय-प्रपाठकीयैकादशखण्डोक्ता ऋषभाइह गृह्यन्ते। आज्यदोहादि-साहचर्य्यात्। न तु तत्रैव ब्राह्मणे "भारद्वाजानि त्रीण्यार्षभाणि सैन्धुक्षितानि वा" इति प्रथमप्रपाठकषोडशखण्डोक्ताना, तत्रैवा-ष्टादशखण्डे "आर्षभाणि त्रीणि सैन्धुक्षितानि वा वाभ्रवाणि वा" इति चोक्ताना आर्षभाणामिह ग्रहणम्। अतएवात्र ऋषभानिति आर्षेयब्राह्मणे च "रुद्रस्य त्वय ऋषभा" इत्यत्र चोभयत्रैव पुमा निर्देशः। अन्यत्र तु आर्षभाणीति नपुंसकनिर्देश इत्यवधेयम्। तानि तु ऋषभर्षि-वस्तुतस्तु, ऋषभाणामतीपदेशो नार्षभाणाम्। तानि तु ऋषभर्षि-दृष्टत्वेनार्षभाणि न तु ते ऋषभाः। अतस्तद्ग्रहणशङ्कैवात्र नाव तरति। अतएव "आर्षभाणि, ऋषभोनाम ऋषि तत्स्वभूतानि" इत्यार्षेयब्राह्मणभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।

तत्र, सुरूपकृत्नुमूतये इत्युत्तरार्चिकपरिपठितायामृचि गीय-मानं, सुरूपकृत्नुमूतये। २। इत्यादि, उम्। उम। उम्। इत्यत्नमेकं साम। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा इति च्छन्दस्या-र्चिके समाम्नातायामृचि गीयमान, हाउ। ३। आयि। इत्यादि, इत्यत्नमेकं साम। स्वादोरित्था विषूवत वा ३। ई २३४५। इत्यत्नमेक साम। स्वादोरित्था विषूवत

इति तत्रैव समाम्नातायां ऋचि गीयमानं, औ ३१ म्।३। स्वादोरे इत्थाए विषू ए वतश्रा इत्यादि, इट् इड़ा २३४५। इत्यन्तमेकं साम। तान्येतानि त्रीणि सामानि त्रयीरुद्रस्य ऋषभा इत्युच्यन्ते। सामानि चैतानि अरण्यगाने गीयन्ते।

आज्यदोहानिति, "अग्नेर्वैश्वानरस्य त्रीण्याज्यदोहानि" इत्यार्षेयब्राह्मणोक्तानामिह ग्रहणमित्यत्र न विवादः। लिङ्गमेदश्छान्दस। तत्र, मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति च्छन्दसार्चिके उत्तरार्चिके च समाम्नातायामृचि अरण्यगाने गीतं सामत्रयम्। तत्र, हाउ।३। आज्यदोहम्।३। इत्यादि, आज्यदोहा २३४५ म्। इत्यन्तमेकं साम। हाउ।३। इम्। चिदोहम्।३। इत्यादि, चिदो ३ हाउ। वा ३। ई २३४५। इत्यन्तमपरम्। हाउ।३। चोहम्।३। मूर्द्धानं दायि इत्यादिकं, चो ३ हाउ। वा ३। ए ३। ऋतम्। इत्यन्तमन्यत्। तान्येतानि त्रीणि सामान्याज्यदोहानीत्युच्यन्ते॥ १॥

आमन्त्रितइति। श्राद्धार्थं निमन्त्रितः आज्यदोहान् जपेत्। नियुक्तः श्राद्धभोजनार्थमुपविष्टः ऋषभान् जपेत्। तत्रैव भोजनात् पूर्व्वं अतीषङ्गान् जप्वा भुञ्जीत॥ २॥

भुक्त्वाचम्येति। श्राद्धभोजनानन्तरमाचम्य तत्रैव स्थितः पदस्तोभान् गोपूक्तसाश्वसूक्तञ्च नाम सामद्वयं जपेत्। पदस्तोभा व्याख्याताः। गोपूक्तश्चावदसूक्तञ्चेति। यदिन्द्राहं यथा त्वमिति-च्छन्दआर्चिके पठितायामृचि सामद्वय गीयते। तत्र, यदिन्द्राहं यथा। होहोवा हायि। तुवाम्। इत्यादिकं, अनिरा-

इता २३४५ :। इत्यस्यामाद्यं गोषूक्तनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वाद्गोषूक्तं नाम। आश्वो होवा हायि। यदिन्द्राहाम्। इत्यादिका, शुक्रा आहुता २३४५:। इत्यस्य द्वितीयमश्वसूक्तनाम्ना ऋषिणा दृष्टत्वादाश्वसूक्तमित्याख्यायते। सामद्वयञ्चैतद्देयगानं गीयते।

इन्द्रशुद्धे इति, इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये 'इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीये द्वे' इत्यार्षेयब्राह्मणोक्ते सामनी, जपेदिति गतेन सम्बन्धः। इन्द्रशुद्धे इत्यनेनैकदेशेन समुदायप्रतिपत्तेरिन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोः साम्नोर्ग्रहणम्। भीमोभीमसेन इति आमन्त्रितोऽजपेदीक्षानिति चैवमादी यद्वत। न खल्विन्द्रदेवताके इन्द्रदृष्टे वा शुद्धनामके सामनी स्तः। अतोऽनायत्याऽप्येकदेशेन समुदायप्रतिपत्तिरनुसरणीया भवति। ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि। "इन्द्रोयतींसालावृकेभ्य प्रायच्छ त्समश्लीला वागभ्यवदत् सोऽशुद्धोऽमन्यत स एतच्छुद्धाशुद्धीयमपश्यत् तेनाशुध्यत्" इति शुद्धाशुद्धीयनामतयैवैतत् सामद्वयमुक्तम्। प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति आर्षेयब्राह्मणभाष्ये सायणाचार्याः।

अपिच। शुद्धशब्दवत्त्वाशुचि गीयमानत्वात् साम्नोः शुद्धशब्दवत्त्वाच्च शुद्धशब्देन तन्निर्देशोऽनानुपपन्नः। भवति हि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्द्यम्। दण्डयोगात् दण्ड पुरुष इति यथा। साम्नोरिन्द्रस्य शुद्धत्वादकत्वादपि इन्द्रशुद्धशब्देन तयोर्निर्देशोन खल्वपि नोपपद्यते। अतएव, एतोन्विन्द्र स्तवाम शुद्ध५शुद्धेन साम्ना इति मन्त्रे शुद्धशब्देन सामनिर्देशं सङ्गच्छते। व्याख्यातञ्चैतद् भाष्यकृद्भिः, "शुद्धेन शुद्धत्वादकेन साम्ना" इति। प्रत्येकविवक्षयैकवचनमिति तु न भ्रमितव्यम्। शाट्यायनकब्राह्मणेऽपि।

"इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूतइवामेध्यो अमन्यत। असावकाम यत शुद्धमेव मा सन्त शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति। स ऋषीन ब्रवीत् स्तुत मेति। तऋषयः सामापश्यन्। तेनास्तुवन् एतो न्विन्द्रमिति। ततो वा इन्द्र पूतः शुद्धोमेध्योऽभवत्" इति। मन्त्रेथाऽपि इन्द्रशुद्धे इत्यनेन इन्द्रस्य शुद्धाशुद्धीययोरिह ग्रहणं निरावाधमेव।

तत्र, एतोन्विन्द्रमिति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नायायामृचि सामद्वय वेयगाने गीयते। एतोन्विन्द्रऽस्तवामा इत्यादिक, ममा ३४ औहोवा। तू २३४५। इत्यन्तमेक साम। एतो-न्विन्द्रऽस्तवा ६ मा। इत्यादि, औ २३४५ इ। डा। इत्यन्त-मपरम्॥ ३॥

तरत्सस्येति। तरत्समन्दीधावति इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि, तरत्समा। दीधावा १ ता २३ इ। इत्यादि, तरत्समन्दीधावतो २३४५। इत्यन्तमेक साम वेयगाने गीयते। तदेतत् तरत्सस्य साम। तथाचार्षेयब्राह्मणम्। 'तरत्सस्य च वैदद्स्वे. साम' इति। "तरत्समन्दीधावति इत्यत्रैक साम तरत्समा इति मन्त्रादिक वैददश्वनामकस्य ऋषेः पुत्रस्य तरत्सस्य स्वभूतं तेन दृष्टम्" इति तद्भाष्यम्। सोऽयमृषिनाम्ना साम्नोव्यपदेशः। यदेतत् तरत्सस्य साम तदेकधोरेकायवुडित्तत्र जप्ता, यत्र पूर्वाणि सामानि जप्तानि, तत्रैत्यर्थं। तत स्थानान्तर गत्वा शुचौ देशे प्रामीन वामदेव्यं नाम साम जपेत्।

वामदेव्यं नाम सामानिकत्र गीयते। तत्रैक तावत्, यग्निम्नि-

ग्मेन शोचिषा इति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृच्युत्पन्नस्य साम त्रयस्य तृतीयं, अग्निस्तिग्मेन शोचिषा । इहा । इत्यादि, इहा ३ रा २३४ यो ६ हाइ । इत्यन्तं, इह शब्दोपेत वामदेवेनर्षिणा दृष्ट इहवद्वामदेव्यानामकं वेयगाने गीतम् ।

द्वितीयन्तु, कयानश्चित्र आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य सामत्रयस्य मध्ये, काऽ५ येति तृतीयमन्द्रादिकं तृतीयं साम "महावामदेव्यं वामदेव्यं वा" इति आर्षेयब्राह्मणभाष्येऽभिहितम् । ताण्ड्यब्राह्मणेऽपि, "वामदेव्यं भवत्येतेन वै वामदेवोऽञ्जस्य पुरो धामगच्छत्"—इत्युक्तम् ।

यः समाहा विचर्षणिरिति च्छन्दस्यार्चिके समाम्नातायामृचि, यः सताहा विचर्षणिरित्यादिकं, इडा २३ भा ३४३ । श्रो २३४५ इ । डा । इत्यन्तं, वेयगाने गीतं तृतीयं वामदेव्यम् ।

आ ते अग्न इधीमहि इत्यस्यामृच्युत्पन्न आते अग्नइधी इति तृतीयचतुर्थादिका यत् द्वितीयं साम, तत् हिङ्कारद्वयोपेतत्वात् द्विहिङ्कारं वामदेव्यमित्याख्यायते । तदेतत् चतुर्थं वामदेव्यम् ।

प्रसोम देववीतये इत्यस्यामृचि पञ्च सामान्युत्पन्नानि । तत्र, प्रसोमा २२ देवावीतआयि, इत्यादिकं द्विहिङ्कारं वामदेव्यं पञ्चमम् ।

कयानश्चित्र आभुवदित्यत्र सामद्वयम् । हाउ । वि: । इत्यादि कयानश्चित्रेत्येकम् । इहद्दामित्यादि कयानश्चित्रेति द्वितीयम् । एते सामनी इहच्छब्दयुक्ते वामदेव्ये वामदेवेन दृष्टे । तदिदं षष्ठं सप्तमञ्च वामदेव्यम् ।

तस्यामेव ऋचि अपरमेकं साम, होवा ३ हा ३ आ २ यि हिया, २२४५ इत्यादिक पञ्चनिधन वामदेव्य पञ्चभि र्निधनैरुपेतत्वात्। तदिदमष्टमम्।

एवमूह्यगाने अपर पञ्चनिधनं वामदेव्य त्रिकद्रुकेषु महिष इति त्यृचे गीयते। तत्र, त्रिकद्रुकेषु महिषोयवाशिरंतु विश्वम' इति प्रथमा ऋक। साक जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिय,—इति द्वितीया। अध त्विषीमा ए अभ्योजसा क्रिवि युधा इति तृतीया।

तत्रैव गाने, रेवतीर्न' सधमादे इति त्यृचे महावामदेव्य नाम साम गीयते। तत्र, रेवतीर्न. सधमादे इति प्रथमा ऋक्। आघ त्वा वावना युक्तः इति द्वितीया। आयद्दुव. शतक्रतो इति तृतीया।

एव तत्रैव, विराड्वामदेव्य नाम साम, अग्नि नर इति त्यृचे गीयते। तत्र, अग्निं नरोदीधितिभिररखो. इति प्रथमा ऋक्। तमग्निमस्ते वसवो न्यृणवन्त इति द्वितीया। प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरोन इति तृतीया।

एव तत्रैव, महावामदेव्यं नाम साम कस्तमिन्द्र त्वावसो इति प्रगाथात्मके सूक्ते गीयते। तत्र, कस्तमिन्द्र त्वावसो इति प्रथमा ऋक्। मघोन स्म वृत्रहत्येषु इति, द्वितीया।

कयानश्चित्र आभुवदिति त्यृचे ऊहगाने गीतं महावामदेव्यं नाम साम तु प्रसिद्धमेव। तत्र, कयानश्चित्र आभुवत् इति प्रथमा ऋक्। कस्त्वासत्योमदाना इति द्वितीया। अभीषुण सखीना इति तृतीया।

तदमीषां वामदेव्यानां मध्यात् सम्प्रदायागतमिच्छया वा किञ्चिद्वामदेव्यं जपेत्। पूर्व्वोपदर्शितं द्वितीयं तृतीयं वा वामदेव्यं जप्तव्यमिति तु युक्तं वक्तुम्। तयोर्निरुपपदवामदेव्यनामकत्वात् इह च वामदेव्यं ततो जपेदिति निरुपपदस्य वामदेव्यस्य जपाभिधानात्। वस्तुतस्तु, कयानश्चित्र आभुवदिति त्यृचे ऊहगाने गीतस्य प्रसिद्धस्य महावामदेव्यस्यापि "वामदेव्यगानं शान्त्यर्थम्" इति, "वामदेव्यं गीत्वारोहेत्" इति, "वामदेव्यं गीत्वा प्रविशेत्" इति चैवमादौ निरुपपदवामदेव्यशब्देन परामर्शात्, तस्य शान्त्यर्थत्वात्, कर्म्मापवर्गे गेयत्वेनोपदेशात्, तत्र तत्र तथैव शिष्टसमाचाराच्च तस्यैवेदानीं जपः साधीयानिति प्रतिभाति। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम्॥ ४॥

साम्नां जपस्य फलवादमाह एवमिति। आच्छन्नीवर्मितः रक्षित इति यावत्। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ५॥

व्यतिरेके निन्दावादमाह अन्यथेति। स्पष्टार्थः श्लोकः॥ ६॥

श्राद्धभोक्तृधर्म्मानभिधायेदानीं श्राद्धकर्त्तृधर्म्मान् वक्तुमुपक्रमते यत्नेनेति, यावद्ध्यसमाप्तिम्। बह्वृचमृग्वेदिनं वेदपारगं भोजयेत्। अध्वर्य्युं यजुर्व्वेदिनं शाखान्तग भोजयेत्। छन्दोगं समाप्तिगं भोजयेत्। येन सम्पूर्ण ऋग्वेदोऽधीतः स वेदपारगः, येन कृत्स्नं स्वशाखामात्रमधीतं, स शाखान्तगः। येन सामवेदस्य समाप्तिपर्य्यन्तमधीतं, स समाप्तिगः॥ ७॥

यद्येकमिति। छन्दोगस्य भोजने हेतुवचनं सार्द्धः श्लोकः। यतस्तत्र च्छन्दोगे ऋचोयजूंषि सामानीति त्रयोवेदास्तिष्ठन्ति,

तस्मात् छन्दोग भोजयेदिति पूर्व्वार्द्धेनान्वय.। त्रयोवेदा एव त्रैविद्यम्। स्वार्थे तद्धित। साम्ना तदाश्रयभूतानामृचाञ्च छन्दोगे स्थितिस्तावत् प्रसिद्धैव। पवमानमन्त्रकाण्डे ताण्ड्य ब्राह्मणादौ च केषाञ्चित् यजुषा समाम्नानात् तेषामपि तत्र स्थितिरवबोद्धव्या॥ ८॥

तत्र त्रैविद्यस्थितौ किं स्यादित्यत्राह ऋग्भिरिति। ऋज्वर्थं श्लोक.॥ ९॥

पृच्छति एकस्मिन्निति। निगदव्याख्यात श्लोक॥ १०॥

उत्तरमाह उरसीति। दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे। पृष्ठत. पृष्ठे। पिण्डतर्पुका पिण्डलेपभुज॥ ११॥

लेपभाज इति। प्रपितामहपित्रादयस्त्रय पिण्डलेपभाज। पित्रादयस्त्रय पिण्डभाज। पिण्डदस्तेषा सप्तम। पूर्व्वोक्तान् सप्तपुरुषानभिव्याप्य तिष्ठतीति साप्तपौरुषी। वचनप्रामाण्यात् पिण्डदस्याप्यमुत्र तृप्तिरवगन्तव्या॥ १२॥

अटेत इति। वन्कानन्योरवान्तरभेदो बुभुत्सितव्य। अति रोहितार्थमन्यत्। द्विर्वचन ग्रन्थसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम॥ १३॥

चन्द्रकान्तकृति सेयमर्पिता परमेश्वरे।
कृपाकटाक्षसम्पातम्पण्डितानामपेक्षते॥

इति सेरपुरनगरवास्तव्यवन्द्यघटीयमहामहोपाध्यायराधाकान्त
सिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यात्मजब्रह्ममयीसूनुश्रीचन्द्रकान्त
तर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचित श्राद्धकल्पपरिशिष्ट-
भाष्य सम्पूर्णम्।